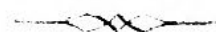
SZEMERE BERTALAN

ÖSSZEGYÜJTÖTT

MUNKÁI.

ELSŐ KÖTET.

PEST, 1869.

KIADJA RÁTH MÓR.

NAPLÓM.

SZÁMÜZETÉSÉBEN

IRTA

SZEMERE BERTALAN.

ELSŐ KÖTET.

PEST, 1869.

KIADJA RÁTH MÓR.

ELŐSZÓ.

Szemere Bertalan összegyűjtött munkái kiadását a számüzetésben irt Naplója közlésével kezdjük meg. Régibb naplói, mert a forradalom előtt is éveken át rendes naplót vezetett, elvesztek s eddigelő legalább még nem kerültek napfényre. S a hol a jelen napló megszakad, ott a férfiu munkásságának, szelleme összhangjának, értelme világának is vége van.

Hiszszük, hogy az olvasó nagy érdekkel fogja olvasni e lapokat. Szemere mindig eszmedús, meggyőződései erősek, irálya megkapó, hatalmas. Csak igy papirra vetve is, mint naplóban, rendkivüli érdekkel bir mind a mit ir.

De az olvasó azt se feledje el soha, hogy épen csak naplót olvas, és ne engedje magát itéleteiben megtévesztetni az olykor talán igaztalan itéletek által is, melyeket olvas. A közvetlen benyomások, kivált egy számüzött lelkében, az imádott haza elveszte fölötti lángoló fájdalomban, a hontalanság töprengései s kinai közepette, mi könnyen túl ragadhaták a keserüségre különben is haj-

landó kedélyt, s igaztalanná teheték őt, kivált a megbukott mozgalom vezéregyéniségei iránt.

Az olvasó vegye e könyvet annak a mi: a közvetlen benyomások s az első érzelmek hű naplójának, mely föltárja előtte Szemere Bertalan lelkületét, kedélyvilágát, gondolkozását, de az egyes tények- és itéleteket illetőleg nem feltétlenül megbizható, elfogulatlan és lehiggadt történelem, s részben módositva, kiegészitve vagy épen megczáfolva is van későbbi adatok által. Szemere maga, ha ma irna s ha történelmet akarna adni, kétségkivül máskép irna és itélne meg sokat.

E figyelmeztetéssel egyiránt tartozni véltünk az olvasónak, — és az elhúnyt iró emlékezetének.

Pest, 1869. májusban.

1849.

Augustus 24. — Ó-Orsova.

Tennap még csatáztak előőreink Mehádiánál, s az osztrákokat visszanyomták. De éjjel seregünk visszavonult ide, és ma áltmegyünk a török táborba, oláh földre.

Miért? mivel Bém nem tudat magáról semmit, mivel a főtisztek ily körülmények közt nem akarnák tovább ellenállani, sőt emlegetik, hogy vajjon azért ontsák-e véröket mivel két minister itt van?

A mezőn háltunk.

Már tennapelőtt irtunk, még régibb naprul, a mikor elhatároztuk, a parancsnoknak levelet, én és Batthyány Kázmér, hogy 13 álgyut tökéletesen equipirozva, ajándékul küldünk a Szultánnak.

Ált is küldtük.

Ma áltment az itteni seregecske, 2200 ember.

Én és Batthyány utolsók hagytuk el a haza szent földét.

Katonáink lerakták fegyvereiket. Csaknem sírtam e pillanatban. Lelkem sírt is köny nélkül. Fájdalmam kimondhatatlan.

Két basa volt a táborban: Halim és Mehemed Ali. Mi a Kaimakán táborában valánk, hol megvendégeltek. Ez a tábor parancsnoka.

Batthyány mind a háromnak ajándékot adott. E nép gyermek. Egyik örült az ajándéknak, másik nem, de mindenik elfogadta. Batthyány mint minister utazott nejével, 3 kocsival, 4 paripával. Én fél-incognitóban tartám magamat, részint mivel nem bizom e vad népben, részint mivel egy kétlovas szekerkén utazván, vesztett volna a török szemében azon rang, mit a török egy ministerben képzel, s mit B. urilag fentartott. E népre csak a külső hat.

Pár óra mulva mentünk Turnov-Severinbe két lovag kisérctében.

Ó mi kietlen, miveletlen vidék. Ó mi nyomorult viskók, nagy része földalatti odu. Ó mi piszkos, sápadt, fonnyadt nép. És ettől mi támaszt reménylettünk?! A koldus és nyomorék kinek lehet segedelmül?

Este felé érkeztünk Turnovba. A basa a kerületi kormányzóhoz ajánlott. Szivesen látszott fogadni, fél német család. Az ur muszka kémnek mondatik. Belől bécsi butorok, az ablakok pedig itt-ott papirral beragasztva. Fény és nyomor e nép élete, az uré a fény, a nyomor a népé.

Itt van Sevér tornyának, és Traján hidjának omladéka.

Augustus 25.

Éjjel 1-kor fölverettünk. A basa üzeni, menjünk, mivel a muszka Bémet üzvén, erre jöhet.

Hazudság volt. Velünk jött táborunkból a szekérkaraván, és oly lassan haladtunk, hogy déli 12 óráig alig hagytunk hátra egy állomást, Viddin felé.

Ettünk sült kukoriczát, dinnyét, ittunk bort, a mit magunkkal hoztunk Turnovból. S nehezen mozdult a török tiszt, sőt alig mentünk két óra hosszat, hol ismét csak nyomor várakozott reánk. Ittam bort és ettem kenyeret, s aludtam az udvarban a szekéren.

Éjfél után ujolag fölvertek s indultunk. És 9 aranynyal eszközöltük, hogy Batthyányt és engem, két katona kiséretében előre eresztett, ugy hogy még ma Viddinbe érünk.

Velem van Fülepp Lipót kormánybiztos a végvidékben, és Grimm, a bankjegygyárban kőnyomó.

Dél felé megpihenvén egy faluban, hol magunk főztünk halat burgonyával, mentünk folyvást Kalafátig. A török katona alig itatta lovát, és jött egész napon, maga sem evett.

Kalafáton, mely szemközt esik Viddinnel, a Kaimakán megvendégelt ugyan kávéval, befőzöttel, — de 5 puskámat és 3 kardomat elszedte, mondván, másnap áltküldi. Módja a fegyverszerzésnek.

Egyébiránt mi még e napon áltmentünk a Dunán, tengerészi tiszt vitt át csolnakon. T. i. Batthyány, neje, én és Grimm.

A basához vezettek. Csinos, kövér, urias kinézésü ember. Gyönyörüen szól törökül, értem a kiejtést. Batthyány mint minister jelent meg, én oldalt ültem le ismeretlenül. Nem tetszik nekem, hogy Kossuthék még mind itt vannak. Azt hirlelték Orsován ők, a törökök, mehet kinek hova tetszik. A diplomatiai alkudozás nem kedvező! Batthyánynak szállást jelelt, — én mentem egy nyomorult fogadóba.

Ó mi piszkos utszák! Ó mi tekervényesek! Ó mi sajátságos élet! De az undor most még nálam felejtet minden más benyomást. Kelet ilyen mindenütt? Álmaim szép szövedéke elbomlani indul.

Kaptam szobát. Nincs zárja, nincs ablaküvege, nincs szék, semmi, — csak egy padozat (prits), — ott aludtam, felöltözve, a kemény fán, a poloskának és büdösségnek martaléka.

Itt van az olasz, a lengyel legio. Itt van minden kiköltözött, a polgári rendből talán 50—60. Nem biztatnak az elmehetéssel. A város körűl őrök állanak. Kossuth holmiját vizsgálgatják. Az előkelőbbek házainál ugy nevezett tiszteletbeli őrség van. Enni nem lehet csömör nélkül. Büdös, egészségtelen minden lak. Ezen kivül, még nekem van egy nagy okom. Többet mertem mint más, az utolsó pillanatban is. — Én elutazom.

A török „teszkerét“ (útlevél) aláirattam nagy bajjal, Silistriába, és magamhoz vettem még Hajnikot, Filepet, és Ivánka, Bittó, Imrédy képviselőket, és egy magyart, ki Stambulból, Stürmer elől menekült, hol 8 évig lakott, s fogadtam egy ladikot.

Augustus 28-án,

délelőtt 11-kor, a szépen befedett ladikon csendeskén elmentünk, épen az austriai consul laka alól, miután egy őr a teszkeréket meg is vizsgálta.

A városon alul állongó tengerészeti őrhajó nem háborgatott. Azonban aggodalommal folytattuk utunkat, mert még jó barátink árulásától is kellett tartani, kik nem tudván teszkerét kapni, s nem mervén igy utazni el, az irigység s gyávaság árulókká tehette.

Első nap egy falunál háltunk. Másnap Rustsukig, harmadnap Sistowig, és sept. 1-én Silistriába értünk, dél előtt.

Balra vannak az oláh végőrházak a dunaparton, kik, ha szél néha oda hajtott, puskával fenyegettek; jobbra a bulgár-török helységek minaretjeikkel, és váltva, kies és kietlen partjaikkal mutatkoztak. A hajón magunk főztünk, a tolmácstul törökül nagy szenvedélylyel tanultunk, és én olvasgattam.

Néha szélcsendben, néha vészben utaztunk, de boldogok valánk a szabadban, — Viddin mint rémkép volt lelkünkben, és a diplomatiai alkudozás hosszadalmas és bizonytalan kimenetele.

Sept. 2.

Négy szekéren, reggel 5-kor indultunk el Várna felé. Nem előzött meg senki, nincs rendelet elfogatásunkra. Nem közlém aggodalmamat a többivel, de aggódtam folyvást. Ha megtudták, ki ment el, alig nézhetik el, s gyáva, irigy, ellenségem van elég az ott maradtak közt.

Apró, vasatlan, nyikorgó, szűk szekerek, két-két lóval. Lassan haladtunk a müveletlen, bokros vidéken. Első nap Kajnarcsikén háltunk; másnap Arabacsi, Karapelli, Opancsán keresztül menve, Kumsán. Mindenütt rablókkal ijesztgettek, mindenütt magunk főztünk s az udvaron háltunk. Harmadnap, sept. 4-én dél előtt értünk Várnára.

Ez egy nagy amphitheatrum. Előtte a Fekete-tenger, mögötte magas hegyektől környezett sikság.

De a gőzhajó tennap ment el. Gőzhajóra 10-ig kellett várakoznunk. Időközben az olasz grammaticát és Schiller történeti irásait olvasgattam.

Sept. 6-án kimentem a mezőre, hol a nyert magyarázat szerint a magyarok harczoltak, és vesztettek. 13, sőt több testhalom emelkedik a silistriai kapu előtt, a holt tenger partján. Virágot, fegyvervasdarabot és csigákat szedtem két halomrul. Akkor csak a sereg vesztett, a haza nem veszett el; most, e pillanatban, nem a multnak emléke, a jelen fakaszt könnyet siró szemeimből.

Kölcsey jut eszembe, Várna éneklője, kinek érző lelke a -távolba repült fölkeresni a. multnak fájdalmát.

Csoda, hogy az orosz vagy osztrák consulok torkába nem esünk. Társaim nem tudnak titkot tartani. Az egész város tudja, hogy magyarok vagyunk. Hajnik borzasztó lágy velejü, semmi politikája nincs, egy gyermek, — és a rendőrséget ez ember kormányozta! A többi pedig e kiköltözésben kis kalandot szemlél, — számitgatják, hány hónap mulva adatik bocsánat, és sietni fognak viszsza a rabbá lett hazába.

Ezt tudnom, hallanom, látnom, mélyen fáj lelkemnek.

Sept. 10.

Minthogy nem jött török gőzös, elmentünk ma 12-kor délben, az osztrák gőzösön, Stürmeren. Ott találtunk néhány magyar orvost s egy pár tisztet.

Én maradtam szobámban, olvasván. De bolond a világ, — mihamar tudták sokan, ki van a hajón. De a hajó kapitánya olasz, népe is olasz többnyire, magok hoztak Viddinből néhány magyart.

Lelkemnek nincs nyugalma. Nem annyira a haza, a nemzet sorsa bánt. A fatum, a gondviselés tartja rajta irtózatos kezét. Ez bizonyos. Nem lehet megváltoztatni, most nem. De bizonyos, hogy a halál után a feltámadás

következik. Szabadnak látom hazámat nem sok idő mulva, élő hite ez lelkemnek, — de engem most a szenvedők nyugtalanitnak, kik a zsarnokság áldozatai lőnek és lesznek. . .

A tenger zajlik, sokan betegek.

Sept. 11.

A Bosphor-canal közeledik, minden a tetőre tódul.

Europa és Ázsia partjai csaknem összeérnek.

Mindkét parton török várak emelkednek.

Szaporodik a házak, a paloták, a kertek száma.

A nyári városok sorban következnek egymásután. A partok ormokból és völgyekből állanak, azok ridegek, kopaszok, ezek zöldellők.

Mind több-több hajóval találkozunk.

Kezdődnek a basák, a szultán palotái.

Látjuk Skutarit az ázsiai oldalon, Leander tornyát, a marmorai tengert, benne a szigeteket, tul rajtok az ázsiai hegyeket.

Látjuk középen Stambult roppant moshéival, számtalan minaretjeivel egy hegygerinczen.

Látjuk Perát, Galatát, Topa-hanát (?) az európai oldalon, keleti stylben épitett házai tengerivel.

Mind ezek előtt a tömérdek sok hajó, körülte ezrei a kaikoknak, a menny pedig elboritva a melegnek fényködével.

Mintha egy tündérvilágba jutottam volna.

Nem láttam gyönyörübb képet soha, aludni kivántam, hogy ez álom örökké tartson.

Képzeletem mögötte maradt a valóságnak.

De hazám, de szegény nemzetem . . . . .

Szálltam a Hôtel de Bysanceba.

Menvén arra, már közel hozá feltekintek egy ablakba s ott látom Gr. Andrássy Gyulát. Elbámul ő — Én bennem látja az első számüzöttet.

Utánam sietett. Tanácsolja, menjek el innen sietve, mert a diván ellene levén a ministeriumnak, a magyarok kiadatását elhatározza. Ma indul egy török gőzös Viddinbe, azon utasitással: ki álttér az Islamra, az jöhet vele, és innen mehet a hova tetszik. Más utat nem ismernek megmenteni a magyarokat.

Sept. 12.

Bebekbe kicsolnakáztam Andrássyhoz. Ismét unszolt, menjek franczia vagy amerikai hajóra. Ghika nála volt mondani, hogy a muszka és osztrák követségnél már tudják hogy itt vagyok, és hogy a diván alkalmasint roszat határozott.

15-ke előtt nem megyek. Körül kell itt néznem. Azonban szállásomat változtattam.

Levelet küldök Dinámnak*), 4 uton küldöm ugyanazt.

Mi sokat szenved ő. Mi rettenetes a bizonytalanság! A halál kínait állja ki naponként, Isten, légy vigasztalója!

Sept. 13. 14.

Skutarit Ázsiában, Stambulban a bazarokat, a piaczokat megjártuk. Voltunk a Seraskir toronyban, az oszlopos föld alatti teremben. Bepillantánk egy pár moshéba, — az Achmeté felséges, architecturája által.

---

*) Neje, Leopoldina.

Mindig roszul itél, ki népről és földről ir, melyet nem ismert meg saját szemeivel.

A török népet most kezdem ismerni.

Mi kicsiny ahhoz képest a mi lehetne. És mi nagy hozzánk képest. Egy nemzeti egyéniség. A mienk elveszett a német kormány alatt — most még inkább.

De a Szultánok székhelyét nézni a tengerről szép. Ragyogása mint a mocsáré, a nap tündöklővé teszi, — közelről büdös. De Stambul tisztább mint Pera és Galata.

Ott voltam midőn a Szultán a moshéba jött. Láttam a dervisek imádkozó tánczát is. Szakiték ágat a sirhalmi cyprusokrul, — én ugy is temetéséről jövök egy nemzetnek.

Egyet és másat vettem Dinám, Mimim*) számára.

Sept. 15.

Délután mentem a Telemaque franczia gőzösre, este 5-kor indulandók. De mivel a diván a magyar ügyben nem határozott, a hajó maradt.

Sept. 16-án

este mentünk el csak, azon hirrel, hogy a diván nem adja ki a magyarokat, mire a muszka követ lobogóját levette, és talán Stürmer is.

---

*) Leánya, Mária.

Sept. 17-én

dél felé mentünk ált a hires Dardanellákon. Nem oly rettenetes, minőnek mondja a világhir.

Utána Abydost is elhagyván, fölmerült előttünk Tenedos szigete, és utána azon vidék, hol egykor Trója állt.

Egész varázs hódit el. Kéjben uszik lelkem. A gyermek és ifju álmai valósulnak. A classicus világ körül járok. Homér hősei repdesnek lelkemben. Szemem fáj az oda pillantásban, minden bokrot akarok ismerni; de még inkább fáj lelkemnek hogy elmegyek a nélkül, hogy a hősök sirjait megcsókolhatnám.

Sept. 18.

Korán reggel a smyrnai öbölben valánk, jobbra hagyván Mytiléne szigetét, az egykori Lesbost, hol Sapho zengte énekeit.

Smyrna nagy, népes város. Rideg hegyek koszoruja övezi körül. Völgyei zöldek, erdősek. A falvak mint fészkek magasan kapaszkodnak a hegyek oldalába. Most az ormokon szélmalmok forognak.

Smyrnában három órát töltének.

Itt volt emléke Homérnak, a törökök elhordták. Itt van a hely, ma is „Homér barlangja", hol verseit irogatta, vagy talán csak készitgette a monda szerint.

Délután, Chios körül, zivatar lepett meg. Az utazók nagy része beteg lőn. Én olvasgattam Hellás történetét, Pouquevilletől.

Sept. 19.

Az athenei öbölben talált a felkelő nap. Délnyugatra Peloponés határszirtei emelkednek. Egine szigete, Salamin, emléke Themistokles dicsőségének.

Később megpillantók Acropolist, mely emelkedik Athéne felett.

A vidék, a hegysor rideg, egy nagy halott csontjai a nemzet dicső életének.

A Pyréusban szálltunk ki. A veszteglő intézetben négy napot tölték, 19—22-ét, csömörletes ételt kapván, melyet botrányos drágán kellett fizetnünk.

Olvastam Pouquevillet végig, s Villeneuve haszontalan firkáját a görög forradalomrul, és irogattam.

Sejtik mindenhol, hogy magyarok vagyunk, s irántunk nagy figyelemmel viseltetnek.

Sept. 23.

Reggel kiszabadultunk ugyan, de a rendőrségnél akadtunk nehézségekre. Ugy látszik, az emigransok sokaságától félnek.

Athénben vagyok! A hősvilág fő helyén. Mintha álmodnám csak. Örvendenék, ha nem háborgatna hazám és családom emlékezete. De igy szivemnek tiltott az öröm, s elmémnek gondolatai nem szabadok, mig hazám rab.

Pár óra mulva az Acropolison valánk. Messziről nem bámultam a romokat, közelről megragadott. Mint nincs semmi kellemes e vidékben, melyet dus tenyészet nem ékesit, és még is fölséges érzés emeli a lelkemet.

A classicus élet emlékezete ragyogja ált e vidéket, ki a nélkül áll e helyen, unja magát, — e templom üres hely a müvészet religiója nélkül.

Bejártuk a Propyleumot, az Erichteum féle 3-as templomot, a szárnyatlan diadal templomát, a Parthenont, — láttuk Theseus templomát, a barlangot, mi Sokrates tömlöczének csak neveztetik, — az Areopag bérczét, a Pnyxet. 24, 25, 26-át is arra forditottuk, hogy megnéztük Jupiter temploma omladványait, a Stadiumot, a museum halmát, Herodes Atticus, Bachus szinházait stb, és az Areopagot, mely üléseit egy bérczen tartá az Acropol alatt, és a sziklatetőt egy kisded omladozott kápolnával, honnan Sz. Pál prédikált, — a Pnyxet, hol a népgyülések tartattak.

Az uj épitések sem kerülték el figyelmünket. A királyi lak, melynek márványa szép, de külsejében müvészet nincs.

Én magánosan is kimentem némely emlékeket megnézni másodszor. A magány teszi termékenynyé a lelket. Ez a lélek termékenyitője. Mint egy tündérvilág röppen el emlékezetemben Athén fénykora. Itt jobban értem történetét. A nép lakának, nyelvének, szokásainak ismerete nélkül hazugság minden kronika. Lelkem oly reszketeg állapotban van, a nagy öröm, a nagy keserüségnek miatta.

Az Acropolisrul tekintve a vidéket, van benne nagyszerüség. Körülveszi pompás hegysor, terjedt sikságot hagyván maga körül. Az Acropolison kivül még néhány magas sziklacsúcs ékesiti a lapályt. Messziről látszik a tenger, a suniumi fok, a peleponesi hegysor végtelen hosszan, Egine és Salamine szigete, a korinthi hegytető, a Sycimi, a Kythetoni csucsok. De mind ez rideg, meztelen, bokratlan, lenyuzott, mint a szántóföldi s merő kő

és szirtdarabos, ugy hogy nehéz elhinni, hogy e föld valamit teremhessen. A sik némely vonalain van szőlőkert, mindenütt a lapályos részen van olajerdő, vannak figefák, itt-ott kypressek, néhány török szilvafa, — különben árnyékot az utas itt hiában keres, s a mikép az Illissus hires pataka kiszáradt, élő forrást itt ritkán találni.

E föld nem szép Isten keze által, a történet s a poësis adja neki azon bájt, mit tőle a teremtő megtagadott. Ezért ki itten a classicusok leirásaira emlékezik csak, és azok szellemét nem hozta magával, az csalatkozni fog.

De boldog órákat tölthet az, ki fogékony lelket hord keblében.

Ott van a szikladarab, honnan Sz. Pál szólott a néphez.

Ott van a Lyceum halma, hol az ifjuság tanult itélni és érezni.

Ott van az Areopag, — a szilárd biróság inghatlan bérczen hozza itéleteit. A templomokat összerepedeztette a földrengés, a bércz meg sem mozdult.

Ott van a Pnyx, a népgyülés helye. Az alsó részt középen roppant szikladombok tartják fel, félkört képezve a tribune körűl, mely sziklábul van kifaragva, ékesen, lépcsőkkel. A tribunetől jobbra és balra is egyenes vonalban sziklafal emelkedik, talán 50 öl hosszuságban.

Innen látni az Areopag szirtjét, mely a város részét elfödi, az Acropolist, a Theseus templomát, a Lyceumot, s a vidéket észak-kelet felé.

Ezt jelelte ki Lysander népgyülés helyéül.

Ha pedig innen néhány lépést teszünk fölebb, egy más tribunere jutunk, lépcsözet nélkülire, melyet a nép használt szabadsága idejében. Innen a szem a tengerre

tekint, Peloponés felé, Korinthig lát és Sunium felé, — magas pont, mely midőn a szemet gyönyörködteti, emeli 'a lelket.

Én ez utamat felhasználom „emlékezeteket" irni, melyek a classicus világból a magyarokhoz lesznek intézve. A nép ott most nagy rémülésben van. Nem jellemezte azt elszántság, bravour, egyes embereiben, még a diadal idején sem, most még kevésbé fognak válni hősök, kik merjenek midőn minden remegni fog. De táplálni kell lelkeiket. Hazafiuságukat éleszteni kell. Isten elhozza a szabadság szent napját. Hiszen még nem áldoztunk eleget.

Az Areopagrul itéletet fogok mondani a revolutio és tényezői felett. A Pál-szirtről szólani fogok a respublica mellett (Kossuth soha nem szólott, mert a korona ragyogott szemébe), mint ő egykor szólott a keresztyén vallás mellett. Az alsó Pnyxről lehetne szólani, beszédalakban, az udvaronczok nyelvén, a felsőn a jövendőrül. Lehetne alkalmat választani azok magasztalására, kik az árulókat megölték. Lehet rajzolni az árulók közt Görgeyt, — összeszőve régiek arczképével. Lehet Kossuthnak eredetiét találni a hiuk és dicsvágyók közt. Szóval a görögök ősvilágában emlékezeteit irom meg egy számüzöttnek.

Ott ültem e szirteken, mogorván, keservesen, egyszersmind emelkedett lélekkel. Emlékezetemben végig vonult Hellás története, mely mindig a szabadság és szolgaság, mint két sark körül forgott. Két ezer év előtt, mint most, ugyan azon harczot vivja az emberiség. Itt ülök, annyi szabadság, annyi zsarnokság, annyi számüzött helyén. Meddig forog az emberiség ugyan azon körben? Felemelkedik és alászáll, és ujra kezdi a felemel-

kedés lassu munkáját, melyre ismét a gyorsabb sülyedés következik.

A nép más. A sokaság távolabb vonalán áll a körnek. Kételkedni lehet benne, de tagadni nem lehet. De a görög nép századokig hordozta a szolgaság lánczait! E szerint én nem láthatnám többé e földet, melyen születtem? Még csak hamvaimnak se adna helyet? . . . A mostani nemzedék kihal a nélkül, hogy kiszabadithatná a hont? . . .

Elsötétedem mint az éj, — igy elmélkedni annyi mint kétségbeesni.

Most olvastam Hellás történetét. Alig van eszme, mely nálok a politikai világban meg nem pendittetett és meg nem próbáltatott volna. Előjátékát adta a mostani nagy történeteknek, egy kis téren a világ eseményei fordultak meg.

Ennek is oly szomoru leend vége?

Vagy fel fog támadni mint Hellás? Hogy kezdje el a mit már egyszer bevégzett?

Itt nem látni virágokat. Görögországnak a teremtő elméket adott. Azoknak árnyékaival társalkodom itt. Az emberiség multjában nincs máshol, oly messze, nyugvó pont, — ez a legtisztább szigetke a földön és az égen a multban. Terhe a jelennek, a jelen hellén népnek, mert nincs reménye felülmulhatni. A mult mentette meg jelenét. Az elhunyt hősök emlékei lettek a maradék megszabaditóivá.

A magyar teremtsen magának történetet. Keveset öröklött hirben és tettben. Őt is megilleti egy csillag a mennyből, mely feje felett ragyogjon hirnökűl.

Most a világ még kettőrül ismeri: egy nagy harczról, és egy nagy árulásról. De egyetérteni tudott, ez a nyeremény; a multban ez erénynyel még nem birt.

Innen is irtam, mindenféle uton, kedves Dinámnak. Ha mindent el nem mondhatok, legalább tudja hogy élek. Álnévvel azoknak is irtam, kik rosz hazafiak. Fogják ismerni az irást, vagy a czélzást, nincsenek ekképen comprommitálva, — és lesz annyi szivök, hogy egy nőt megszabaditanak a fájdalomtul...

Az eddigi lapokban, a németekben nincs kivégeztetés. Bánt az, hogy Kossuth azon levelének, melyben a dictaturát Görgeynek általadja, nevem alá van jegyezve. Én nem láttam, nem irtam. Protestálok a franczia lapokban ellene. Kossuth és nem én adtam neki jogot az árulásra. Feleljen érette.

Sept. 28.

Reggel 5-kor Athénből kiindultunk, Hajnik Palival. Vezetőnk Antoine Nikolas, kinek fizetünk egyenkint 20 francot. Van 5 ló, kettő a holmit hozza, melyen minden van, nyoszolya, madrácz, két szék, egész asztali készület.

Ivánka, Bittó I., Imrédi L. ma gőzhajón Marseille felé elutaznak.

Lóháton lassacskán haladtunk Marathon felé, szőlők és olajfák közt. De a szőlő itt sikon van, karó és mivelés nélkül, ugyszólván vad ajándéka a természetnek. Az olajfa pedig nem árnyékos, s messziről tökéletesen a fűzfához hasonlit.

Egy óra mulva Cephissiába értünk, mely az athéneiek nyári lakhelye. Ott lakik most a király. Előtte olajfák alatt sátorokban tanyáz a katonaság, erről gondolhatni, ki lakik a kicsiny és épen nem uri, nem szép, és szük házacskában.

Jobbra hagyva a Pentelit, mely a régi emléképitvényekhez adta a márványt, rideg vidéken haladtunk elé. Egy kis faluban, neve A. Stamati, álltunk meg, hol a kalauz reggelit készitett, mi theából, cottelettből, sajtból, gyümölcsből állott.

Innen délután elindulván, mentünk Marathon felé, igen köves, meredek, nehéz uton keresztül. A hegyeken nincsenek fák, sem a völgyekben. Csuszó, tüskés bokrok lepik el a földet és sziklát. Ritkán emelkedik egy olajfa, egy cser, és fenyő, mely nem nyulánk mint nálunk, mely világos, sárga-zöld s messziről szépen veszi ki magát, s közelről erős illattal tölti be a léget.

Ha körülnéz az ember, mindenütt csak követ, bokrot, sziklát, müveletlen világot szemlél. Mintha most mult volna el az özönviz, vagy valami erőszakos természeti catastroph, s még nem volt ideje a földnek, hogy felületét zölddel elboritsa; vagy mintha egy rémületes pusztitás, égetés fosztotta volna meg e földet minden ékétől.

A Vrána-falu fölötti tetőrül pillantottuk meg Marathont. Szép nagy sik. Egy felől a tenger, más felől a hegyek keritik be. Hely, hol élethalálra kell vivni a harczot. Ott van a marathoni öböl, messzebb az Eubéi hegyek, délfelé Xera szigete, idébb rajta a suniumi fok.

A vizárkokban leanderek viritnak.

A mezőn ökörfark kóró, és vad hagyma.

Némely helyeken káka terem, talán hol egykor a mocsár volt.

Itt-ott egyes fa áll.

A bokrokban teknősbéka kullog.

Vrána mellett 4—5 testhalmot látni.

Messzebb a tenger felé van egy magas halom, hol a persák nyugosznak.

Mintegy a sik közepén véve a Marathon-Eubea vonalt, van azon halom, hol a görög emlék állt. Még megvan némileg az alapkő, egy architrave, — különben nincs semmi.

Egy marok földet hoztam a szent helyről, hol a szabadság emberei legyőzték a zsarnok millióit.

Holnap lesz 2330 éve (Sept. 29.) a hires csatának. Mennyi csata történt azóta, de a classicus történet minden időké, minden népeké. Arra való minden hős tett, hogy melegénél az emberi kebel emelkedjék. Kinyulik a történet, mint egy sziget, a multba, midőn egyedül csak az ismeretes, s csodálja mindenki, nem vetélkedik vele senki.

Nekünk, szegény magyaroknak, nincs Marathonunk, sem Miltiadesünk. Győztünk itt-ott, de a szolgaságtól nem szabadultunk meg. Nekünk csak Hippiasunk van, s az sem veszett el, mint a görög áruló.

Mindinkább fejlik keblemben a fájdalom, a mint a személyes veszély ideje elmult. Ez akadályoz néha élvezni a classicus világ emlékezetének gyönyöreit, — néha azonban elősegiti.

A hires mezőrül mentünk Marathonba. Itt háltunk, a dimanquenál (birónál). Nagy kerte van. Egymás mellett a szőlő, a czitron, a fige, a baraczk, a birsalma, a gránát, a dió és eperjfa.

Ott találtunk egy magyart. Balás, Pestről. Elhagyta ezredét, Italiában, s Rómába ment. Ott vesztvén, hozták a Jóniai szigetekbe, onnan pedig Hellásba. 8-an vannak. Ő ide jött Athénből, szolgálni. Kap havonkint élelmet, és 20 drachmát.

Mi jó, mi könnyelmü a nép.

Mint a levelet lekapja a szél a fáról, s elviszi, s tengeren, szigeten keresztül, megforgatja a világ hátán.

Megnyugszik sorsában is. De fáj a haza sorsa. Viszszavágy azonban, — Attica szép név, de a föld nem az, egy kiégett, egy összezavart, egy néptelen, állattalan, kecstelen ország.

Eszembe jut feljegyezni egy udvart. Hat négyszögletes kőoszlop állt, melyet a kerítéssel gerendák tartottak össze, s az egészt szőlő futotta be. Az oszlopok közt 30—40 iczés kőkorsók, hosszas hordók állottak. A szőlőlombok itt-ott lenyuladoztak. Bacchust véltem még látni, oly szép szüreti kép volt.

Fogunk e 8 ember ügyében intézkedni. Ne engedjük elszóratni a magyarság magvát.... Drága ebből minden szem.

Sept. 29.

Reggel 6—7 közt megindulván egy meredek hegyen mentünk ált s másik faluban reggelizénk.

Ó mi szép ország az! Ó mi szeretem azon országot. Igen szép az én hazám, szeretem, imádom azt! Most jobban mint valaha.

Attica, Attica, ez valami kietlen tartomány. Plato irja, hogy az özönviz pusztán, csak csontjait hagyta. Istenek és müvészet által kellett megszépiteni.

Nem tudom neveit a sokféle tüskés bokornak, mely kinosan terjeng a köveken, a bérczeken. A plántaféle mind szurós, hervadt, a kakukfű kórhadt, néha csak illatját érezni, mely a hymetti mézet oly kellemessé teszi. Néhol már cserfa is tünedezik fel. Viz nincs sehol. Két nap alatt egy erecskét találtunk. A faluk ritkák, apró kőházakkal. Az egész ház egy terem, padlás nélkül, üvegetlen ablakkal. Egy végében tyuk, szamár, tára mindennek; más vége kitapasztva, kissé magasban, 5 ujnyi-

val, lakul szolgál. De ott nincs sem nyoszolya, se láda, se fogas, se konyha, — ez egy tűzhely, — a mi van, az zsákban tartatik. Az udvar mellett pár olajfa és figefa áll. Amazt füznek, ezt diófának néznéd. Este tyukok ülőhelye.

Jobbra a salesi, rupoi sziklacsucs magaslik. Balra a Negroponti hegysor, itt-ott a tengert is megpillantani. Kako mellett mentünk el, s két óráig vert a zápor, mig Lasunyiba értünk este.

Pár helyen sziklaodu sötétlett előnkbe. Az Odysseából a Cyclops gyönyörü története jut eszembe.

Alig találni a kultura nyomaira. Itt-ott van mivelt föld. A szőlőre alig ismerni. Annyi érdeme van az embernek, hogy a mezőrül, a vadságból egy kertbe összehordta, s ott a földön csuszik a nemes plánta. A többi mind vad, tövises, szurós bokor, a fű is szurós, jutalma a hanyagságnak. Néhol van törpe fenyő (a mi sudarainkhoz képest), cserfa, vadkörte. Ezek közt fekete kecskék legelnek, és szamarak. Gulya, csorda, ménes nincs!

Itt nem él sem a természet, sem az ember.

Magasb pontokon egyes vártornyok emelkednek. Kalauzunk azt mondja, hogy a török őrök tanyái voltak.

Egyes kápolnarommal gyakrabban találkozni. A faluk templomai a régi szolgaság formáját viselik magukon. Falaik alig 4—5 lábnyi magasak. Ha padlásuk volna, a hivek nem állhatnának benne. Néha a közepe magasb, mint egy kup, gömbölyü, vagy szögletes alakkal.

Attica, Attica, gyönyörü a te neved, szép is valál mig istenek fénye omlott reád, kik olajfaligeteidben laktanak, — de én benned csak azt érzem elevenebben mint valaha, hogy szebb az én hazám, s földe áldottabb!

De te kivivtad a szabadságot, az ujra lánczokban szenved.

Sept. 30.

Reggel megindulván, Tanagra, egykor hires város alig ismerhető romai mellett mentünk el.

Ma is megvert az eső.

A vidék még mindig sivatag volt. Omladék, vadság, mind ez nagyság nélkül.

Csak midőn egy hegyen leereszkedvén, a thebei szép völgy megnyilt előttünk, melyen a müvelés nyomai is látszottak, akkor változott a folytonos ridegség.

Ez kies, sik völgy. Köröskörül veszi hol sziklás, hol sziklátlan de magas hegysor. Hátmegett néhol kéklő hegyek is tünedeznek fel, egyfelé a Kytheron, másfelé a Helicon. A völgy nyugoti oldalán fekszik Thébe, az ősváros.

E városra kiváncsibb voltam mint Athénre. Cadmus, az alapitó .... Oedip és a hét kapu ... Sophokles tragoediái ... Pindaros, ... Corinna ... Epaminondás ... Feltünt és eltünt a görög történetben komoly, sötét nagyságban ... Én ezt sziklás helyen, szirtes környékben képzeltem.

E mosolygó vidékben Athénnek, s Athén helyén Thébének kellett volna épülnie.

Volt levelünk egy Logothetes nevühöz. Csak görögül beszélt ... Szerencsére sógora érkezett meg, egy czredes, ki magyarázta, hol volt az Acropolis; a hét kapu és Oedip ismeretlen volt előtte, ellenben Pindaros lakára nézve, nagy sokára, annyiban emlékezett, hogy az angolok méretést csinálván, egy házat azul kijeleltek ...

Elvezetett oda ... Két házikó képez egy udvarkát. Nagy kődarabok lépcsőkint vannak egymásra rakva, alkalmasint jelül ...

A házikóbul egy nő lépett ki . . . Gyönyörű nő volt . . . Mintha Pindar dalaiból támadt volna . . . Mindnyájunkat meglepett a jelenet. Annyival inkább, mivel Görögországban szépek vagy kevesen vannak, vagy ritkán mutatkoznak.

Láttunk egy régi aquaductot is . . .

Különben Thébe, a régi nincs (két római torony áll), róla az utódok is elfelejtkeztek . . .

Octob. 1.

Korán indultunk el.

Mennél magasbra értünk, annál nagyszerűbb tájkép tünt fel szemeinknek.

Itt már jobb a föld. A szőlők hegyoldalban vannak. Épen most foly a szüret. Lovak és szamarak, hosszu sorban, kecskebőr-tömlőkben emelik haza az édes bort.

Mihamar egész hosszában előttünk nyult el a Kytheron . . . itt-ott erdős hegy, nem magas de egyenlő . . . Messzebb a Penteli kéklik . . . Kytheron alatt Platéa városka, hires város hajdanában.

Nyugot felé Helicon magasb csúcsa emelkedett . . . Előtte s mellette a sok hegyü Zagora . . . Ezen tul Parnass, kopasz fővel, közel a kék mennyhez.

Itt vagyunk a Muzák honában. Annyi költő énekelt róla és oly kevés látta . . . Nem ád e vidék nekem semmi különös ihlést, azt magammal hoztam még az ifjukor álmaiból . . . A költők dolga megszentelni valamely földet . . . Isten csak teremti . . .

Balaton vidékét igy szentelte meg Kisfaludy.

A többi még költőjére vár.

E látpontrul messze látni Germanost, odább a peloponesi hegyeket, Parnasstul pedig jobbra az acharnaiai

tetők kékellenek ... Egy helyen előtündököl a Kopais tava is.

Áltmentünk a leuctrai mezőn, hol Epaminondás győzött... Sok emlék alapjai hevernek itt-ott, haugyan valóban azok. E szük völgy egyik végén emelkedik Helicon, másik vége Thébe felé nyulik.

A Helicon fáiból egy pálczát hozok, mint Marathonrul is... Mindünnen valami illő emléket... Minden kis parányiság képes az ifju szivet lelkesedésbe hozni. Előttem az emlékek azért becsesek.

Leuctres faluval áltellenbe van Erimo-Castri. Áltmentünk Mavro-Mati-n ... A Zagora csucsok alatt, balra, magas rézsut tányéron van Zagora ... grániczán keresztül mentünk. Saho nevü magános kocsmában reggelizénk...

Ez már fekszik azon nagy sikon, mely Livadiánál végződik ... Egyik, a délnyugoti oldalról magas, sziklás hegyek keritik ... Gyönyörü lapály ... Jó föld. Van müvelve ... Fölötte a Helicon uralkodik ... Kukoricza, gyapot, szőlő, s egyéb vetemények boritják. Livadia körül pedig a kertek egy berket képeznek. E völgy felett a Parnass uralkodik.

Livadia érdekes helyen fekszik. A hegyoldalt egy róma-velenczei várrom koszorúzza. E felett, de mélység által elválasztva, emelkedik egy hatalmas sziklafal...

A Heliconi pálczát faragva, két ujamat vágtam meg, csaknem el. Most fájdalmai háboritanak.

Octob. 2.

Reggel korán megnéztük a Troponices barlangját, mely a hajdani orákulumok egyik főbb helye volt. Anacharsisban sok van róla elmondva. „Nem nagy vágott

szikla-barlang.“ Ez megvan. „Előtte csarnok.“ Látszik néhány kődarab. „Ben mélység, keskeny, meredek.“ Semmi nyoma, a barlangbul semmi rés tovább.

A hely regényes. Egy sziklaszorosban, két szirtfal között. Egyik csucsán most a várromok állanak.

Előtte források buzognak. A Hycion forrásai. Hol volt a Mnemosyne és a Lethe? Ki tudja annyi források közt? Legközelebb van a barlanghoz egy bugyogó, mely, bár jéghideg, mint egy bokor, egy fej, rohan ki a földbül. . .

. . . A mostani görögök mit sem tudnak. Neveit sem ismerik a régiségnek. Görögország az idegeneknél hires. A távolban becses története. ...

Én minden esetre egy bádog kulacsot megtöltém a a fölforró habokbul. . . Elhozom onnat Mnemosyne-Lethe vizét. Ugy is nem jó lenne, ha az ember csak vagy emlékeznék, vagy felejtene.

Előbb, kezdetben kettőt két forrásból töltém meg. De miután a hagyomány fonala nem nyujt biztosságot, viszem az egyet. Néhány cseppel vegyitém a habzobul meritettet.

Már eljövénk midőn egy görög leány kitekintett az ablakból . . . Elbámultunk Hajnik Palival . . . Eddigelé alig láttunk türhető arczot, csak a hetyke, deli, kaczér férfiak mutatkoznak, ez egy keleti csillag volt. Gömbölyü arcz, tele kép, fehér-barna szin, fekete szem csillogó fehérrel, fénylő haj.

Kilencz órakor indultunk el . . . Cheronéa mezején vizzel telt gödörben hever a nagy oroszlán feje s tagjai. Némelyek szerint a görögök álliták az elhunytaknak, kik vesztek diadal nélkül, mások szerint N. Sándor állitotta volna, — ezért engedik heverni a szép fejet.

Cheronéa, a városka áll. . . Volt acropolisa. Látszanak a falak. Lenn a vár alatt sziklában van kivágva a szinkör, még több lépcsőzetes üléssorozatot megszámláltam. De az idő összerongálta. E széles völgy a Parnasson végződik, mely magasan nyulik fel a légben.

A Helicon közepe kopasz, teteje bokros. Kellemetlen arány.

A Parnass, közepéig, zöldes, de nagy erdőtlen, azon tul sziklás csucsokkal nyuladozik fel. A szirthasábok közt mintha apró kő volna leöntögetve. Mindennek szine oly kékes, hamvas, ugyhogy a bércz teteje az égbe mintegy bele-olvad. E hegynek erős, hatalmas, és még is könnyü, légies tekintete van.

Előbb haladván, a Parnassnak keleti oldala nyilt meg. Itt három pompás csucsa emelkedett. Tagjait láttuk az Istenek hegyének, pompás vonalokban. S midőn az áltelleni hegyekre hágtunk fel, a Parnass völgye és tömege akkor ragyogott szemünkbe déli szépségében. . . S a hármas oromsor alatt egy kisebb hoszudad kör van, mint az athénei stadium, csarnoka az Istenek lakának. . .

Thébén innen a föld jobb, müveltebb.

Itt-ott tehencsordát és lovak seregét is látni, nemcsak az erdőpusztitó kecskék fekete nyáját. A szőlők már a hegyoldalakban vannak. A gyapot dúsan tenyészik, s a kukoricza ha nem oly magas, dús is mint nálunk, de eléggé termő . . . Az olajfa itt ritkább, annál több a szelid és vad figefa. A gránátalmák most érnek, apró, vékony fák tövises, finom szálain.

Azt nem értem, hogy itt is most szüretelnek, mint nálunk, s a szőlőszem nem is érett mindenütt . . .; hogy a kukoricza a mezőn van, vagy most törik . . . A fige sincs mindenhol leszedve. . .

Látni mint emelkednek az uj faluk. A rengetegek és vad sziklák közepette, a legmagasb helyeken, 5—15 család épitget házat. Mindenik emeletes. Len van marhája s a mi annak való, fen az egész egy szoba, előtte faemelvénynyel, vagy erkélylyel. Nincs padlása ennek. Konyha sincs, csak főző patka... Semmi butor... Tüzes helyen, födélzet alatt sütik a kukoricza-kenyeret... De van mindenik udvaron sütő-kemencze is.

A férfi rendesen csinosan, elég tisztán öltözködik. Bátor, eleven, tagjárogató, beszédét mimicával követi. Becsüli és érzi a szabadságot... A nő piszkos, tisztátalan, fonnyadt, oldalgó, nem szives... Ilyen a gyermeksereg, mely minden háznál hemzseg. Öltözete egy hosszu ing, kihimezve alján, elől és ujjain. Ilyen az ünnepi. Egy öv keriti körűl. Ezen felül menteszerü ujjas, fehér szűrposztóbul... A szoba végén nagy fonyott kosarakban van tiszta búza, árpa s efféle. Pár tömlőben sós-savanyu turó, párban bor, mindig veres, fenyő-levéllel elkészitve, mely ihatatlanná teszi... Hetenkint böjtöl négyszer. Ekkor turót vagy hagymát eszik kenyérrel. Józanabbul, s roszabbul ember nem élhet.

Mindent ád a föld maga; vagy a mit nem ád, azt nem teszi szükségessé.

Ád bort fáradság nélkül. Mivelni alig kell, csak szedni. Ád kenyérnek valót. Fa vagy bokor van elég. A kecskenyáj szabadon járkál, s adja a turót és tömlőt. A gyapot adja azon ruhát, mi a kecske vagy juhszőrbül ki nem telik...

Csizma nem kell. A papucsot maga megvarrja. Télben nyárban egy ruhát visel, egy étellel él. Egypár szamár magában elél a hegyek közt, s azon hord vagy utazik...

Elmulik az esztendő. Ki sem mozdult hegyei közül, és meg sem szorult. Nem élvez de él, soványnyal bár de mindig jól lakik. Urat nem ismer, adó fejében termékének 10-dét könnyen odaadja.

Reggeliztünk Mánézi nevü faluban.

Ha nem tudják kik vagyunk, megnéznek, — kiváncsi a falu népe. De ha a kalauz magyarokul megnevez, az a szivesség leirhatlan, melylyel mindenki fogad.

„Patriot“ ez az első szava. Összeteszi két keze második ujját, jelül hogy összetartsunk. Mindenik ajánlkozik a harczra. Mindenik lelkesedve szól. Mindenik átkozza a királyokat. És ott a hegyek távolában, magasan fekszik némely falucska, mint sasfészek, és annak lakosa is tudja háborunkat. S mintha a szomszédban volna ugy érdekli őket. Még emlékeznek a szolgaság romjaira. Nyomorából még most vetkeznek ki. Most épitnek, most irtanak, most szereznek, — a szabadságban tanulták meg gyülölni a zsarnokot.

Otto nem birja a nép szeretetét. Senki, sehol nem dicsérte. Mivé nem tehetné e népet egy szorgalmas, belátó, utazgató király!

Hellás régi alapitóira emlékezem.

Antonio Szeczko egy szép, idős, magas görög földmives volt ma velünk. Oratori hanggal szólt. Közönséges de finom józan észszel beszélt kalauzunk által nekünk. És azon arcz, szem és tagjátékkal, mely a keleti népnek sajátja. A nyelv megszépült ajkában.

Ugy tapasztalom, e népben a szónoklatra nemcsak hajlam, de nagy tehetség is van. . . Oly tűzzel taglalgatják, hogy a demokratiára kell törekedni, hogy az aristokratiát fojtani kell. . .

Forrón sütött a nap ma is . . . Nagy magasra hágtunk kétszer. Egy helytt le kelle szállnunk a szédítő

meredekség miatt. Párszor kedves forrásra találtunk. Keleten ez a legfőbb jótétemény. A törökök mindent elhanyagolnak, csak kutakat épitenek szorgalmasan, kővályukat állitván mellé, s homlokát a kutfalnak beirván koráni mondatokkal.

Mindenütt a terepélyes, az alacsony, a tövises bokorsereg... Kivált sok a melynek levele is szúr, hét szögleten, s makkot terem. Itt már több a fenyű. Van tölgy is. De a völgyekben legtöbb a platán, többnyire korhadt, üres oldallal, alakja mint a tölgyé, terepélyes, nem szálas.

Hat óráig szirteken, rengetegen utaztunk, a nélkül hogy falut találtunk volna. Itt-ott látszott egy régi török fal, vagy kápolnarom. A tetőkön csengett-bengett a kecskék kolompja. Néha az őrkutya ugatása hallatszott. A pásztor füttyentése alig... Isten őrködik a maga nyája felett.

Este alkonyatkor értünk Riginbe (vagy Rigyin). Néhány házból áll. Elhozták az árpát (zab itt nem igen terem), a szalmatöréket, mert a ló ezt eszik, s a kenyeret, ezt mind mérik, kis rudas mérlegen. Keleten mindent mérnek, mindent oka számra adnak, minden háznál van mérleg.

A gazda beteg volt. Neje terhes, — itt majd minden asszony az. Kis gyermekek a háznál. Tele füsttel a ház (itt nem szobáról van szó). Csinatlanság mindenütt. De ha naponkint 8—10 órát lovagol az ember, a nyugalom jól esik.

Később fölkélt a hold tiszta fényével, s a csendes, a vad, az éjjeli vidéket szeliden világitá meg.

Sétáltam az udvaron, késő éjjelig, s hol kedves családomon járt mélázó gondolatom, hol a legyőzött forradalom személyeiről elmélkedtem.

Octob. 3.

Korán elindultunk.

Kalauzunknak, ki mindennel tartozik ellátni, egyenkint 20 francot tartozunk fizetni. Önző legény, fösvény, haszonleső. Szőlőt nem vett reggel, hanem a kertek mellett menvén el, csipni akart, de az őr rákiáltott, — én kiszidtam a czudart. Neve Antonio Nicolas.

Menvén, mendegelvén egy patak medre után, nemsokára megpillantottuk a Thermopylaei öbölt... a török határhegyeket... Lamia városával és több falvakkal... Kelet felé az Eubea sziget csúcsa emelkedik... Előttünk fekszik Moloss helysége...

Itt a tartományi adószedő (3 faluból 15,000 kilát kapott) megtudván kik vagyunk, kivánt minket megvendégelni... Azaz csak azt tudta meg, honnan vagyunk.

Hiában várakozván a két pakk-lóra, elmentünk a thermopylaei szoroshoz. Ide még másfél óra. A meleg viz, sőt forró, egy kis malmot hajt, két kővel. Még itt is alig birja a kéz kiállani. A malom körül nagy terjedelem kopasz, és a ló dobogása alatt hangzik a szikla mint az üres pincze. A viz büdösköves, a zugón omló viz szagja kellemetlenül üti meg a vándor orrát...

Délre emelkedik egy halom, benőve fákkal... Ásás nyomai látszanak ott. Ezt mondják a Leonidás serege sirjának. Vagy a hol ama emlék állt egykoron, harmadfélezer év előtt.

Innen is földet hoztam... És egy pár pálczának valót.

A tenger azóta visszavonult mélyen. Az és a hegysor nem képez szorost, mint egykor. Az öböl nyugoti

részén csoportosulva emelkednek a hegyek. A túloldal, melynek innenső része még görög birtok, kellemesen fekszik a dél hevének.

Kies, sőt pompás tekintet azon hegyoromrul, melyen Delphos felé, délután utaztunk.

A napnál azonban csaknem dicsőebb fény a Leonidásé és seregeé. Elhaltak ők, de nevök most is vitézségre lelkesit, s a thermopylák tőlük nyerik a hirt, mely a világ minden részeiben zeng és hangzik.

Hol gátolta meg Leonidás a persa sereget? hol volt Xerxes sátora? hol esett el? hol hulltak el? ... Mind erről a mi bölcs kalauzunk mit sem tud, csupán az elsőre felelt.

Azon helyet mutatta, mely a két csonkatornyú őrháztul balra esik. Azon völgyecskén egy meleg patakcsa folydogál.

Miután mentünk szorgalmasan (ebéd után), s egy óra mulva balra egy magas helyen egy falucskát elhagytunk, ezután feltérve a hegyi utnak, fél óra után találtunk egy hegyi patakot, s abból meriték egy bádogkulacsot meg, egy fiatal platán árnyékában. E patak jön két hegy közül. Bal oldalrul. Egyiknek alakja szép, mint czukorsüveg, annak ormával áltellenben van a tengeröből felé egy más hegy, azon egy toronydad sziklaoszlop. Erről ismerni a két hegyre, s ez által a patakra. Vize tiszta, szép, friss, hihetőleg a Helladába omlik. Alkalmasint izlelte Leonidás serege is.

Ha Isten fiuval áld meg, keresztelőjét e vizből kapja. Legyen becsületes, nemes, egyszerü, elszánt élni és halni a hazáért s annak szabadságáért.

Majd ha felnő, utazza be Hellászt, s keresse fel a hősek vizét.

Még néhány cseppet a Castaliai forrásból ejtek bele. Költői kedély nélkül az ember egy nyomorult agyagkép.

Szédítő csúcsra mentünk fel. Lábunk alatt magas hegyek emelkedtek és mélységek nyiladoztak. Egyike a legszebb panorámáknak. A dicsőség itt uj fényt nyer. Itt élni is szép, halni is.

A törököknek más nyoma sincs, mint némely sziklai utak, lovagok számára. Egy öl széles ut, lépcsőzetes, apró sziklakövekből. Néhol szegélyezve van. Most mind romladozik.

De ezen járni igen veszélyes. Fényes köve és sima mint a simitott márvány. A ló botlása halált hozhat az utazóra minden perczben. Vezetvén gondos utas a ló lábait, izzad mint a legnehezebb munkában.

A keleti utazás nemcsak költséges, de fáradságos is, sőt veszélyes is. Az ábrándozást csak sok pénzen lehet megvásárolni. Ki nem pihen, annak lelkét sok részben az ut s a forróság terhe foglalja el.

Sok leereszkedés és felmászás után végre beértünk egy falucskába, Szenyikó a neve. Egy hegyes-völgyes körnek egyetlen faluja. Széles kör, de nincs benne sik. Mind csúcs, mind völgy, mind különbféle. 15 család lakja. Most épitgeti házait. A mely házba mi kaptunk szállást, két család van 6 gyermekkel. Ettek frissen, tüzes fedél alatt sült kukoriczakenyeret, keves turót, csipetenkint, hagymát. Böjt is volt, — de e nép igy él. Hussal megkinálván, nem fogadta el.

Mi roppant tér. E néhány ember él rajta, és pár kecskenyáj. Mint a fű és fa nő a földbül, ugy támadnak a házak. Elemei a társaságnak. Elemei a társas életnek. A szükség itt kielégittetik. Többrül semmit sem

tud... Itt él és hal mint a madár, csak ezen évnek, fiait felnevelvén, rájok bizza a többit.

És ez elszigetelt népecske is ismeri a magyar harczot.

Roszabb a muszka a töröknél, azt állitja.

És Otto a muszkával tart.

Octob. 4.

Hatkor indultunk el reggel. Kilenczkor Graviában reggelizénk. Ez ismét egy szép, tágas völgy, termékeny. Keritései a hegyormok, vad magasságban.

Utközben egy platán s tölgyerdőn mentünk keresztül.

Régi fák, de fonnyadtak. Elkorhadva hever sok, vékony derékkal.

A természet eső, a vidék viz hiányában szenved mindenütt.

Gravián tul az Amblini szoroson mentünk. Az uj harczban lett nevezetes. Egyik hegyoldaltul a másikig, most is csaknem ált van kővel falkint rakva a völgy. A görögök müve. Igy gátolták meg a török áltmenetelét. Ilyen tartományban kevés elszánt ember nagy dolgokat müvelhet.

De e nép eleven, gyors, nélkülözni tudó, leleményes.

A legnehezebb utak egyike.

Vannak ugyan kies helyek is. De a mi itt kies hely, olyan van mindenhol ennyi sziklás, bérczes, hegyes tartományban. Itt rendkivüli kell, az hat.

Van itt Hellásban sok különös.

Néhol a sziklák rovatosak, darabosak, mintha mind kézzel volnának rakva. Egész hegyeket rakottnak vélnél.

Itt-ott várromok látszanak, máshol tornyokat gondolsz emelkedni.

Sok helyen pedig a szirt hosszas hasábokbul áll, végtől végig.

Más helyen a szikladarabok kivájottak, mintha valami érczféreg hagyná maga után nyomait. Ezek rendesen apró darabok az utak mellett. Mintha egy középpontrul hajai hullnának le, mint azt vésni szokták.

A szikla fénylik gyakran, mint a csont. Szine is fehér. Néhol elterjed mint valami beásott óriás oldalborda, kicsorbitva szélein.

A föld testének, itt a tenger szélén, oldalbordáit, csontjait látjuk. Ez tartja össze. Más haszna mi volna? Legnagyobb része a szemnek nem szép, lakóinak kin és nyomor. . .

A leggyönyörübb hely eddig Topolia . . . Pompás tekintet esik rá a magasból. Delphost én ilyennek hinném. Thébét ily rettenetes szép vidékben képzeltem.

Körülveszi olajerdő. Sötét, tiszta zöld szinüek, öregek, teremnek bőven. Ez a völgy. A völgyet körülveszi vöröses, meredek, kopár, komoly sziklasorozat. A völgy közepén magánosan áll egy legördült roppant bérczhegy, ennek lejtős oldalán van a helység egy része, a másik néhány száz lábnyi magasán meredeken nyul az égnek.

Kedves és sajátságos tekintet.

Csodálom hogy ezen helyet a mesés ókor fel nem használta. Isten a babonának alkotta. . .

És az ut hozzá és benne mi nyaktörő!

Fölötte egy vén aqueduct van, csodálatos, és még inkább azzá teszi két malom, melybe a viz tölcsérré alakitott hordókon rohan.

Elhagyván e városkát, balra tartánk. A völgy hosszu nyilt lett. Uj szőlőültetvények mellett vezetett utunk.

Nem messze kell lenni Delphosnak, — most Castrinak nevezi a nép. Fölötte kiváncsian vártam a pillanatot. Ebben is csalódni fog képzeletem?

E vidék igen nyájas az oraculum helyének. Nincs mi a lelket borzadással, legalább nagyszerüséggel töltse el. Jobbra maradt.

Mi pedig a balsziklák alatt haladtunk. Mennydörgés, villámlás és eső kisért. Meredek ösvényen vittek lovaink. A sziklaföld veres-sárgás. Nemsokára egészen két magas sziklafal alá jutánk. E vidék nincs rettenetes báj nélkül.

Azonban kalauzunk odább sietett.

És oly borzasztó mennydörgés, villámlás, oly szeles, hideg, kemény zápor kapott meg, mely ritka itt, s ez vágott Delphosig.

Ez ünnepi, ez mysticus, ez oraculumi fogadás volt. Az ég szava s világa vezérlett a szent helyhez. Egy ily közeledés az ősidőben nagy benyomást okozott volna.

Bőrig megáztunk.

A pak-lovak pedig csak éjfél után érkeztek meg.

Delphos magas hegyoldalban fekszik. Fölötte sziklafalak pompásan emelkednek. Vele szemközt alacsonyabb hegysor, nem annyira kopár mint sötét, és 4—5 külön darab, külön völgygyel. A völgy, melyen végig egy kis patak szalad, szűk, csak a pataknak ád elég helyet, és két oldala felfelé olajerdővel van benőve. Az egész komoly, zárt hely, szűk, ez jelleme.

Kimentem éjjel, és a körülemelkedő hegyek árnyszélei maradandó képet hagynak a lélekben.

A fogadósné szives asszony volt. Tüzet rakott, száraz ruhával kinált s mindennel. Atya, anya a görög revolutio áldozata lett, törökök voltak, — belőle, az árvából, görög nőt neveltek.

Octob. 5.

Reggel megnéztük a helyet, hol Apollo temploma volt. Helyén ház épült. De a kövek megvannak, melyek előtte a kertet fentartották. Sok kő tele van iratokkal.

Általában a falu nyugoti oldala tele van terrasseok nyomaival. E szent vidék egykor kies és müvelt lehetett. Néhány sziklasirboltot is láthatni.

Természetesen legérdekesb az oraculum helye. A falutól, kelet felé, pár száz lépésnyire van. Két szikla összehajlásának elején. Beljebb a két szikla csaknem fedett boltozatot képez, látni a sziklában a lépcsőzet nyomait is, — mondatik, ott kellett az oraculum már versbe foglalt mondatát meghallani.

A Pythia helye előbb van, jobbra. A szikla egypár ölnyire be van két oldalt metszve, de födele nincs a sziklából. A szikla, mely előtte van, lépcsőzetté volt vágva, be és nem kifelé. 4—5½ lábnyi magas csatorna volt készitve ben a sziklafal alatt, szélessége 2—3 lábnyi lehet. E csatorna a nyugoti részen kanyorodott ben a sziklában, a keleti egyenesen haladt elé a szirtben. A csatorna külső oldala is a sziklából volt metszve, a fenirt magasságban végződve. A másik oldalát maga a szikla képezte. Közepén e falnak egy templomi vakablak volt, nem elég mély hogy a tripos ott megférhetett volna. Azt hiszem e csatorna, melyben egy ember elfér, a gőzölgő oraculumnál nagy szerepet játszhatott. A tér, a sziklafaltul a lépcsőzetes szikláig 2—3 öl lehet. Belől e téren fakad a castaliai forrás, a költők szent itala.

Ebből is hoztam egy bádog-edénynyel.

3*

Ha lánygyermekem leend, a Mnemosyne és e forrásból, ha fiu, ebből és a thermopylaei vizből nyeri keresztelőjét.

Szép reggel volt, az eső után kellemesen meleg.

Elmémben forgattam Delphos ismeretlen titkait, és azt, hogy a papi hatalom, változó alakban mindig fen tudta végtelen hatalmát tartani.

Az emberi gyöngeség a mag, mely különböző helyeken, különböző időkben más-más szinü virágokban nyilatkozik.

A házi leány, egy-egy virágbokrétát nyujtott ált, jobb kezét szivére tévén.

Igy jutánk Delphosba, az ég hangja és zenéje közt, igy hagytuk el, egy ártatlan leányka bokrétájával ékesitve.

Crissán menvén keresztül, igen nehéz, igen kellemetlen, és veszélyes uton mentünk Galaxydinbe. Utunk az apró öblök szerint tekergett, elhagyott régi török utak és sima szikladarabok közt.

Este $4^1/_2$-kor ott valánk.

Eszembe jut azon nap, midőn Thébét elhagytuk.

A Kytheron hegysor, különösen a közép, a főcsoportozat nyakát, apró gyöngyféle fehér felhők lengték körül.

A Heliconnak épen tetejéről egy felhőcske párolgott fel, melynek teteje mindinkább terjedt, mintha az oltártüznek füstje volna.

A Parnass legmagasb ormain, és ormai körül pedig nagyobb fellegek gyültek össze, mintegy függönyök a muzák tartozkodása körül.

És e három tünemény folyvást látható volt, mig utaztunk.

Eszembe jut még a király laka Athénben. Messziről nem szép, nagyon meztelen. Közelről e hiányt pótolja a márvány szép fénye. Külseje, mint oszlopai is gyönyörü fejér márványból van.

Azonban egy keleti fejdelmi lak jellemét adja meg neki a kert. Nem árnyékos az, most van növésben, apróbb fige, narancs, czitronfák illatoznak, a keritést a vasrács körül az aloëk és cactusok képezik. De a fő jellemzést azon négy datolyafa adja meg, mely a palota előtt ugy emelkedik, mint egy óriás kigyó, melynek széltmetszdelt farka ágai ágak és levelekkint hajlanak le.

Turandot jut eszembe és a keleti regék csodái.

Octob. 6.

Csak 10-kor tudtunk két árboczos hajónkkal elindulni. A lovakat csigákkal huzták a hajóba. Végre elindultunk, de mihamar egy szomszéd öbölkébe kellett az ellenszél miatt meghuzódnunk. A hajót kővel terhelték meg.

Este ujra kiindultunk, s kemény hányatás közben éjfélkor birtunk a tulpartra eljutni.

Itt ismét egy öbölben vonultunk meg, s csak hajnalban vergődtünk odább, Vostitzába reggeli 9-kor érvén. Az egész ut, jó szélben, alig tesz két órát.

Octob. 7.

A vész a hajón megviseli az embert. Utána egész nap kellemetlen érzés uralkodik az emberen.

Innen délben indultunk el.

E vidéken a malozsa apró szőlőt készitik. A szőlő itt már müvelve van. Egész fája nő, mint a törpe fácska, s széltterjesztett ágait apró támaszokkal tartják fen. Néhol szőlőházak is vannak.

Bővebben terem a myrtus, melynek levele kellemes illatu.

Ismét és mindig meredek hegyeken kell utazni. Le és föl, föl és le. Nem kedvelem az unalmas, az egyhangu lapályt, de az örökös hegyet, szük völgyet is unom már. E sok völgy kellemes egyenkint, de egymásután nem nyujt élvet; e sok hegysor és tető meglepő, ha magában látnám, de végre elveszti kellemét a mi sok.

Utközben pompás tekintetet ád e korinthi öböl; nyugotra emelkedik Delphos tájékán, kelet felé pedig Helicon látszik, és Kytheron hosszú kék sora.

Balra, egy magas sziklafalon talán 9 öl szélességben és 14 öl magasságban terjedez egy fa (talán borostyán) lombozata, mint egy zöld háló, zölden és virágozva. Dereka egynek látszik a szirttel, hozzá van forrva. Alatta egy jó izü bár nem bő forrásviz fakadoz.

Este felé 6-kor értünk egy mély völgybe, hol Tumona fekszik. Közel hozzá, egy malom felett, magánosan áll egy khán (csárda), ott háltunk. A ház egyik végében a lovak, másikban mi. Egy vén asszony volt a ház nemtője. Az éj hideg volt, — mit eddig nem tapasztaltam.

A mi kalauzunk főz, igen is sokfélét, de az én táplálékom a szőlő, mely jó édes. Nincs az az ereje, szesze mint a mi szőlőinknek, édessége bágyadtabb.

Előttünk darab ideig egy öreg barát ment lóháton. A vékony ló teherrel meg volt rakva, s ezen mint trónon ült a vig kedvü barát, ki mindig perelt lóhajtójával, s megkinált kukoricza-kenyérrel és borral, — de kula-

csában alig volt egy fél pohárral, a többi már fejébe költözött. Kalauzunk kaczagott rajta, de elválván kezét megcsókolta, homlokával is érintvén.

Ki nem ismeri valamely nép nyelvét, nem ismeri annak szellemét. Ki nem látta valamely nép földét, szokásait, életét, nem érti annak történetét.

Én egészen más nézetekkel birok nemcsak az uj de a régi Görögország történetéről is, most. Mindenütt jeles a mi sajátságos helyzetéből fejlett ki, és mindenütt ott bukott meg az idegen utókor, a hol az ilyenekben merte mimelni.

Nem kellene megengedni, hogy tanitsa a főbb népek történeteit az, ki nem utazta be az országot, és nem érti nyelvét. Ezek közzé tartozik Hellász, Róma az ókorban, az újban Francziaország, N.-Britannia, Németföld és kelet egy része.

Kik az ifjuság mesterei lesznek, azokat tökéletesen ki kell képezni. Elevenen érzem, mi kevésre és mi roszul tanitottak az iskolában. Tanitóim egy részében, nagy részében tudatlan szamárfőkre emlékezem. A tanárok többnyire ilyenek.

A nők itt csinatlanok, alkalmasint mindig ilyenek voltak. Már öltözetökben nincs sajátság, nincs is nemzeti öltözetök. Mellök kiül messze, mi nem szemérmes viselet, öregnél, csinatlannál undoritó. Kaczér és tiszta öltözete csak a férfinak van.

Miért nem szerepel a nő a régi költészetben? Miért csak Istenek és férfiak? Miért csak a férfiszépséget faragták a szobrászok? Oka lehet a nők elzárása is, de a görög fajnál a nő nemcsak nem csinos, de nem szép is, — sem deli mint a fiak, sem oly módos és szellemes viseletü.

Mint a föld fekete és formátlan, melyből a virág kél, ugy származnak a görög asszonyoktul a szép fiak. — Minden országban az éghajlat szerint fejlik az élet. A táplálék attól függ, a ruházat is. Ha a török és görög nem volna mértékletes, ha nem böjtölne sokat, ha innék mérték nélkül, elveszne a forróságban. Alig találni keleten elhizott embert. S ezer bajnak, fekélynek, tűznek lenne áldozata: némileg a körülmetélés, minden esetre a gyakori mosdás és fördés nélkül.

A ruházatot illetőleg itt elég a papucs, ritkán esik eső, a tél nem hideg. A bő ing szellőt hajt. A felöltőnek ujjai le és felkapcsolhatók. A fesz látszik czélszerütlennek, de hiányát pótolja a török a shállal, mely fejét a meleg ellen óvja meg.

Octob. 8.

Korán indultunk el, menvén egy szük völgyön, átellenben Megaspelionnal, e hires kolostorral. A leggazdagabb az országban.

Regényes fekvése van.

Fölül egy meredek szirtcsúcson van két templom, külön ormon. A meredekség alatt, keskeny sziklaalapzaton hét emelettel épült a kolostor. A főlakot belől egy barlang teszi. A kolostor a légben látszik függeni, vagy mintha a sziklaoldalhoz ragadt volna.

A bejárás mint egy fellegváré. Álgyunak ellen nem állhat, de más megtámadás ellen soká védhetné magát.

A Peloponesi völgyek s hegyek szebbek. Azaz, a völgynek van vize, forrása, a hegyoldalak müveltebbek, a hegyeken pedig, ha ritkán is, látni fát mindenütt. Szelidebb képe van itt a hegyeknek, élet lebeg rajtok.

Végre elérkeztünk Kalavritába.

Ehhez közel van a kolostor, hol Germanos, patrasi érsek, 1821-ben a forradalom zászlóját legelőször kitüzte.

Isten megáldotta, mit a főpap a sziklába ültetett.

Nálunk egy főpap sem állott a forradalom élére. Sem egy mágnás. Megromlott e faj testében, szivében, még 1844-ben elmondám az ország szine előtt.

A nép maga volt nagy, az osztályok végkép elsülyedtek.

Annak kell megélnie. A romlatlan magból lesz az aratás, a feltámadás.

E városban is van két magyar katona, Rómából menekültek ide, — de velök nem beszélhettünk.

A délutáni ut semmi uj kecset és élvet nem nyujtott, de nagyon fáradságos és veszélyes volt. Örökké fel és le, meredeken, kövek, sziklák közt, és ágak s tövisek közt, melyek majd ruhánkat tépték meg, majd a szem világát támadják meg. Minden percznyi figyelmetlenség veszélyes lehet ez utazásban.

Este hatkor állapodtunk meg a szőlők közé épitett borházak egyikében. Sok ház van itt. Teteje is kőbül van. Nem pála kő, de hasáb. Kaliciához tartozik e tanya. Épen a szüretelésre jött le az egész népség. A dimarque maga meglátogatott, ki együtt szüretel a néppel.

Akárhová megyünk, az egész népség összegyül, a gyermekvilág csufolódó is. Itt idegen ritkán jár. Még egy utassal sem találkoztunk, sőt a vidékbeli néppel is ritkán. Egyes kecske-nyájak, egyes tehenek és juhok kószálnak szabadon.

Ekképen midőn vetkezünk, midőn eszünk, az ajtó tele van néppel, gyermekkel, férfival, nővel, és mi nézők előtt teszünk mindent. Néha csodálkoznak, néha ne-

vetnek, néha tanácskoznak, a mint eszökbe jut, — mi pedig erről tudást sem veszünk, mintha süketek és vakok volnánk.

Az idegen itt csoda. A nép igen kiváncsi, mint hajdan volt.

A hol mi ketten eddig jártunk, ott magyar alig utazott.

E tanyahelyet onnan lehet megismerni, hogy áltellenben van egy völgyben valami malom, s e felett látni két, sőt három éles hegyormot, mely a Vostitza felől jövőnek szemébe tünik.

Octob. 9.

Reggel mihamar találtuk a baloldalon Tripotamos nem omladványait, hanem helyét, a hegyet, melynek két oldalán folyt le a kőfal. Alapjai itt-ott látszanak. Nagy darab kőszikladarabokbul, de rendes alakban faragvák. Egy elhagyott kolostor mellett most is hevernek oszlopdarabok. Kalauzunk az Aesculap templomábul valónak állitja.

Egyébiránt neki minden oszlopdarab „un monument“, minden téglaomladék „romaine“, minden barlang és lyuk „une grotte antique“.

Utunk egy része ma is igen nehéz volt, mint tennap. Isten őrzi életünket és lovunk biztos lába.

Reggelizénk egy vizforrás mellett, szőlőhegyen. Volt ugyan egy ház is ott, de az zárva volt, mi udvarán ütöttünk tanyát.

Délután elvégre némi sikra jutánk. Csaknem folyvást erdőben utaztunk és árnyékban. És itt többnyire cser- s tölgyfákat lelénk. Nagy része szép fiatal növés.

De uton utfélen ki volt vagdalva, tördelve a gyönyörü kincs.

Egyoldalrul néha, szabadabb és magasb téren, a tripoliczai hegyek tüntek fel, keletre a tenger. De bájost nem látott a szem.

Este értünk Lalába, hol a forradalomban, a görög és török közt az első csata volt. Hires a lalai sik, mint legegészségesb vidéke e honnak. Azonban nem müveltebb a többinél ez sem. E sik a hegyek tetején van. Kalavrita felől le kell ide ereszkedni, innen Olymp felé ismét le.

Octob. 10.

Lalához Olymp $2\frac{1}{2}$ óra. A Cladée vize folyamát követtük, mely (mostani nevén Strawkephala) az Alpheusba (Ruphia) omlik.

Érdekes volt utunk.

A völgyekben minden van, és a hegyek oldalain. Cser, bük, fenyő, platán, s a bokroknak minden neme. A fenyő alja be van vagdalva, s a kicsorgott szurkot a szegény görög vaskanállal szedegeti fel.

A hegyek itt, mint az Alpheus völgyeiek is, majdnem sziklátlanok. Ezek földhegyek, homokos, turfás, meszes részekkel. Apróbb darabokkal, halmokbul állanak, melyek csaknem egyenlő magasságuak. Sorozatuk s völgyeik kellemes tekintetüek. Csaknem egészen benővék fákkal, bokrokkal. Mindenütt az élet jelét hordják magukon, a hol nincs fa mintha csak a nyár mult volna el. Első vidék e két keskeny de hosszu völgy, mely mosolyogni látszik. Az Alpheus csavarogva s harsogva futja keresztül.

Hol a Cladée völgye az Alpheuséba megy ált, azon szögleten balra van Cronisti hegye. Ez alatt, nem meszsze, jobbra vannak a Jupiter temploma kiásott omladékai. Egy darabja egy oszlopnak helyén látszik állani. Lyukacsos sziklából volt faragva. Áltmérője 10 arasz. Dóriai rendü. Rovatának széle két arasz.

Hol volt a város?

Hol van a stadium?

Nem igen tudja senki, mivel Aldenhaven sem próbálja még csak találgatni sem.

Annyi győzelem, annyi öröm helye ismeretlen. Azt sem tudjuk, melyik völgy s hegy hallgatta századokon ált a nép rivalgásait, tapsait. Mint egy lehellet elmult ez mind, annyi bú, annyi remegés, annyi kéj, annyi hir, büszkeség, — hol keressük az elmult lehelletet?

Ittam én is Alpheus vizéből a megveretett poharával.

De nem estem kétségbe, hogy nemzetem a diadal trónjába ülend nemsokára.

E völgy nézőhelynek alkalmas. Elég tág de nem végtelen, eléggé összetartja a vendégek ezreit a nélkül hogy szorongatná. Oly szives tekintete van e völgynek, mulatni hivja az embert kellemes mosolygásával.

Egy botot épen azon fából vágtam, mely a Jupiter romjai közt nőtt. Másikat a völgyben metszettem, platánról. . .

Ezen kivül hozok egyet Marathonrul, kettőt a Thermopylaekrül, egyet a Heliconrul.

Egy malom melletti khánban reggelizvén Olymp völgyében, utunkat szorgalmasan folytattuk. Az Alpheuson áltmenvén, a viz lóháton is becsapott csizmánkba.

Midőn végre Andresitzena felé tartva, mindig a jobb oldalon menvén, a tetőre értünk, egy fölséges kép nyilt meg szemünknek.

Középen az Alpheus kigyózott, mint egy óriás csuszó. Menetét széles homokágy jegyzi, mely messze kitündöklik. Ezen felül kezdődnek az oldalak, a halmok, hegyek emelkedni, a zöldellő és fénylő domborodásokat a hajlások árnyékai emelvén, s ezen emelkedés roppant lépcsőzetkint nagyszerüleg tágas térben tart, mig magas hegyek, mint a tripotamosi stb. zárják be az amphitheatrumot. . . Ez fölséges egy tájkép. Gyönyörü a változatosság. Fokozatos az emelkedés. A lélek érezhetőleg emelkedik, a sziv boldog kéjben usz. . .

Ha a néző nem vesztette, — sőt ha vesztette is hazáját!!

A partosb helyek, a hegyek szélein, falvakkal vannak behintve. A régi görög nép partokra, ormokra rakta lakait, a mostani szinte.

Késő este értünk, örökös föl- és lemászások közt, Andresitzenába.

A paklovak nem érkeztek meg. Ismét a kemény padon töltöttük az éjszakát.

E mai napon is pereltünk a kalauzzal. Nem biztat Athénbe juttatni a gőzhajó menetele előtt, ha Messénét és Spártát megnézzük, — pedig ha ezt elmulasztjuk, miért utaztuk be Peloponest?

Mig csufosan össze nem szidjuk, nem használ neki.

A görög nép gyalázatosan önző, és pedig számitva, álnokul önző. A mit kalauzunk velünk tesz, arról könyvet lehetne irni. Számitása, saját hasznát, költsége kimélését illetőleg, a hihetetlenig megy. De az én szemem mint a nyil követi, — legalább éreztetem vele hogy láttatik.

Ők magok igy irják le egymást. A görög csak görög. A magyar pedig azt mondja: Egy görögbül két zsidó telik ki, és még egy görög megmarad.

Octob. 11.

Ime itt egy példa. Hajnik elveszti este ónnal irkált rövidke naplóját.

Mondja, ki előhozza, egy colonatot kap. Nem hozta senki.

Ismétli reggel, hogy 5-öt is adna, ki visszaadná.

Előhozzák, de 8-at kérnek.

A magyar földmivelő azt mondaná: itt van, tessék. — Mit kiván földi? A mit jószántából adni méltóztatik. És egy v.-forintot hálával fogadna.

A paklovakat előre küldtük, s mi a kalauzzal megyünk Messéne felé. E szerint 3 nap nem élelmez, — a lovakat pedig mi tápláljuk, — fizetvén neki 40 francot naponkint.

Áldozat a régi hősök emlékének. Mi szegények fizetjük, mi hazátlanok, — s e czudar jellem nem engedi a multat sem élvezni.

9-kor indultunk el csak, és megállapodtunk este 6-kor. Egy folytában 9 óráig ültünk lóháton.

Semmi szépet nem láttunk. Alig találtunk a hegyek közt két helységet.

Mig végre egy magas tetőre érvén, felmerült előnkbe Messéne völgye, egy gyönyörü sik, s nyugot-déli oldalán Ithome hegye mint egy fekete sátor, s előtte Evan, mint egy vékony magas czukorsüveg. Tul rajta a tenger hullámai terültek el. A sikot több mint félkörben a Taygét s az arcadiai hegyek veszik körül. Mint egy koszoru

fut ez körül, — az arcadiai egy jótévő emlékezet a multból, a Tayget egy kinzó vas-abroncs.

Közepén a Pamisus hangosan folydogál.

Messéne, Messéne! A görög történet az emberiség ifjuságának története. Ezért érdekel az mindenkit. Az ifjukor álmai azok. A többi népekét nem ismerjük. Egy regénynek mondhatnám e krónikát. S abban a legérzékenyebb episod Messéne története. Mint küzd, mint győz, mint esik el, hal meg, s miután Italiában egy oldalvirágot hajtott, nagy idő mulva bekövetkezett feltámadása.

Ithome a nyugoti hegysorozatnak végét teszi, mely kelet felé kanyarodott. Tul rajta nyugot felé nincs lapály, de körülte van mindenfelé. Most rajta egy hires kolostor van, melyről a hegy neveztetik is: Vourcano.

Ma nagy utat tevénk, egy folytában 9 órát. Ha pihenünk közben, Messénét elértük volna, igy a lovak is, mi is szenvedtünk.

E völgyben láttunk először cactusokat.

Constantin helységet körülveszi mint egy erdő. Részint a mezőn, részint kertekben nőnek. Nagyok, magasak mint két ember, ágbogasok, derekuk barna mint a fa. De megmetszvén egyet, belől lágynak, fejéres-zöldnek találtam.

Ez már tropicus világ. Turandot jut eszembe, és a keleti fejedelmek, csodaházaikkal, kerteikkel, ruháikkal, növényeikkel.

Este megálltunk Mavrosumeno helység melletti khánban. A czudar vezető azért hoz ilyen csárdákba, mivel ott semmit sem fizet, mivel van kifogása ha semmit nem ád, vagy roszat ád.

Ettünk rosz sajtot tömlőbül, ittam fenyővel készitett bort, és aludtam a padlaton!

Octob. 12.

Korán, 3-kor fölkelvén, 4-kor holdfénynél utaztunk erdőben és hegyen Messéne omladékihoz.

Oda értünk 6-kor.

Még a falak állanak sok helyeken. 8 tornyot számláltam meg. Az arcadiai kapu pedig, mint egy csarnok, most is pompás. A csarnok köralakú. Nagy köveit nem az idő, hanem a fák és bokrok gyökerei fesziték szélt. A belső kapu fölötti szemöldökkő félig le van esve. Széle öt araszt, hossza lehet 27. Roppant darab.

A falak s tornyok fehérszürke kövekből vannak rakva. Kellemes tekintetüek. De a fal alig lehet $1^1/_2$ láb széles, egyszerü kőfal ez, nem bástya.

Egyrészről az Ithome magas sziklaihoz csatlakozik, másrészről tetőkön, völgyeken fut végig. Egy egész vidéket kerit be, melyen belől szántani, vetni, legeltetni lehet.

E fekvés lehet katonailag jó, de szoritott, elzárt, elrejtett. A tuloldali sikból semmit nem lát a szem, sem a tengerből. Félénk lélek választá e helyet. Sem hegyen nincs, sem a sikon. . .

Azonban Messéne neve bájosan hat a lélekre. A történet nem emlegeti a feltámadt Messénét, hanem a legyőzöttet; halála, enyészete volt nagyszerü.

Talán e sors vár hazámra is? Nemcsak én vesztettem-e el hazámat, de elveszett az a nemzetnek is, örökre, ugy mint szabad és szent föld?

S hol lesz nekem menedékem, és családomnak?

Nem állok messze a 40 évtől, három rövid év van hátra. Nincs hol fejemet lehajtsam, otthon még nem

értem rá lakról gondoskodni, idegenben ki gondolt volna reám?

Minden vágyam egy kedves tanyácska volna.

Egyszerű lakot ohajtanék, mely tiszta s tágas volna. Feküdnék egy hegy vagy halom tövénél, előtte tenger vagy lapály terülne el.

Körülvenné egy nagy kert, mely rejtekül s gyönyörül szolgálna. Egyik része állna vén, öreg tölgyfákból, melyek mohai közül századok pillantanának reám; árnyékaik alatt rét és legelő zöldelne. Másik része gyümölcsfákból állana, mi engem mindig a paradicsom ártatlan világára emlékeztet. Ezek alatt a háziasszony mind azt termesztene, mi szükséges az élelemtárba. A két részt összekötné a virágok serege, különbféle csoportozatokban, mint egy rét, mely virágok tengere által van behintve. Végig kigyóznék rajtok bokroktul övedzett ösvény, mint egy ráhullott szalag.

Életet adna kertemnek egy patak, mely harsogva, kiáltozva fut, s a kert végén malom zugásában képezi a merengést.

S az erdős részt s a virágost élénkitené egy csermelyke, mely mint ezüst fonalszál bujdoklik a füvek közt, s most egy ágban megakadva, majd egybehajló virágon megtörve, vagy apró kövecseken, mint egy fuvolya különbféle melodiákat hangoztat, melyeket nem ismer ki fen hordja fejét, de a csendes, hallgatózó szive mondhatlan kéjjel telik el, hallván a folyó erecske változatos énekét...

Hol várakozik én reám egy ilyen lak!

Én nem ültettem egy fácskát sem otthon.

Ki fog ültetni a számüzöttnek? Ki fog róla gondolkodni?

Senki nem fog, senki nem fog.

Most ott sirhelyet sem ád a hatalom.

Pedig bár hol éljek, nyugodni a haza földében szeretnék...

Ott van a diós-győri völgyben egy magas domb, azon völgyben, hol a templom is van. A mint a barlangos, szoros helyen áltmenünk, balra van a nagy völgyben egy magas pázsitos, dombos hely, a Jaj-hiddal általellenben.

Ott vágytam nyugodni az élet után.

Ott vágytam egy templomot emelni a magánynak, fákkal körülültetve.

A ki meglátogat ott megtalál; ha nem emlékezik reám a világ, annál csendesebben nyugszom.

E dombot, sőt e völgyet nevemről kivántam elneveztetni.

Együgyü de kedves ohajtásom...

Már 9-kor ismét a khánban valánk.

Onnan pedig mentünk Leondari felé, Dervenya-Makriblay khánon, vagy kis falun keresztül.

Ma utitársam Hajnik roszul lett. Ez, ha tart, megkeseriti az utazást nekem is.

A nap forrón süt. Mindenütt pompás magasságban emelkednek a kaktusok, gazdagon gyümölcsözvén. Némely levelének élén, szélein 14—20-at is megolvastam. Volt növény melyen 100-nál több volt.

E völgyben sok az eperjfa.

A hegyekben tölgy és bükfa terjesztgeti makkos ágait.

Elvégre Leondariba értünk. Van fölötte egy várrom. A városka egy tágas völgy felett uralkodik. A kultura ezt a legszebbek egyikévé tehetné.

Ugy volt, itt elválunk néhány napra, mert én Spartát látni ohajtom. Azonban mivel igen sokat kivántak

(20 franc két napra), s mivel H. jobban érezte magát, — reggel

Octob. 13.

$6^1/_2$-kor elindultunk Sparta felé.

Néhány völgyet kivéve az utazó mindig azt látja Görögországban. Hegy, völgy, erdő, bokor, kopár, sziklás oldalak, itt-ott de ritkán egy csermely, egy forrás.

Kinos, unalmas utazás, kivált kit nem tart fel az idealis vágy, látni a classicus történet szinhelyét.

Majd 5 órai utazás után találtuk az Eurotas forrását. Ittunk belőle, pompás, hideg, egészséges, tökéletes izü viz. Közel van hozzá egy terepélyes fa, most pásztorok mulatoznak alatta, párszor már a király reggelizett ott.

Mi Georgicsi nevű khánban reggelizénk. Itt már megnyilik a Spártai völgy, innen már látni a Tayget nagyszerü sorozatát.

Hála Istennek, ismét némi völgy, némi sik, nem az a sysiphusi kin, mászni és leereszkedni ismét és örökre.

Megindulván, eleinte szőlők és eperjfák közt vitt utunk, ettünk is a tikkadtan meleg és édes szőlőbül; utóbb egy völgybe mentünk be, mindenütt az Eurotas partján, és ezen ut nem volt nehéz, de unalmasan hosszu.

E nagy völgyet félig a Tayget kiágazásai boritják el, hosszan, és álthidazva kopár halmokkal. Ez van a nyugoti oldalon. Ezek, formáikra, érdekes halmok, tetők, domborodások, a szorgalom csodaszépségü mezei lakokat csinálhatna itt. Most csak a vizsgálódó szemnek érdekesek, a nem gondolkozó utazó nem lát bennök szépet.

Elvégre a közép, hosszában nyuló halmok végén, 4 óra mulva, sikra jutánk.

Ott emelkedik az uj Spárta néhány házaival, a réginek helyén mint egy hitvány fejfája a multnak.

Nem sokáig mulathatánk.

De örvendek hogy láttam Spártát, a régi Görögország legsajátságosb s legkatonaibb városának egykori helyét.

Azt hittem, a városok lelkével, jellemével összehangzásban van a vidék hol az futá pályáját. Nem találom ugy. Athén a fényüző, elpuhult Athén rideg hegyek közepette épült; Thébe, a mesés, csodás Thébe egy mosolygó völgy felett uralkodik; Spárta, a böjtölő, tartózkodó, sanyaru város sikon épült, termékeny vidéken, hol narancs és czitron és olaj bőven terem, — jellemében hasonló legfölebb a Taygét fölséges sora, mely mint a Kárpát, egyenes és hatalmas ágakkal áll őrt felette.

Sőt még e nagy hegyeknek is mosolygó tekintete van. A legmagasbaknak csaknem csucsáig fák nőnek. Sehol nem találni azt a ridegséget, mely a spártaiakat jellemezte. De a hegyek sugára gyönyörü nagyság, és pedig szelid mint a napé.

És mindenik város a régiségben hegytetőkre huzódott, mert a harcz lehető volt. Spárta, melynek a harcz élete volt, maradt a sikon, mint egy bátor ki midőn kihiv, valóban nem fél.

Később foglalt falak közé néhány dombot, északnyugoti részén, midőn már előbb szállt. Most is meg vannak romai. Megvan a pompás szinház omladéka. Vannak tornyok omladékai. Egyes oszlopok szerteszéljel hevernek. Mutatják a királyok, Leonidas sirját is. . .

Mistra ott van, a vár egy csucson a Taygét oldalában, a város a csucs oldalán és aljában.

A mint a tetők legmagasb sora kezdődik, azok alatt a hegy oldala kidüljed, — mint a régi templomok oldalában látszanak a kidüledések.

Indultunk; Hajnik mindig nyögött, jajgatott, — én hogy ne halljam, leszálltam, és partra fel felé gyalogoltam két és $^1/_2$ óráig.

Este $7^1/_2$-kor értünk a khánba.

Félelmes ut volt, mert itt rablások történnek a hegyek közt . . .

Ugy egyeztünk kalauzunkkal, hogy a holmival a lóvezető menjen Hagios Petrosba Androszenából, tehát már tennap ott kellett volna pihenniök, érettök tettük; mi pedig sebesebben utazhatván, Messént, Spartát néztük meg, és már ma este Hagios P.-ban kellett volna lennünk.

Azonban embereink ma értek csak ide.

Mi sem értünk Hagiosba. És igy 15-én sőt 16-án sem érhetünk Athénbe.

És igy hiában nélkülöztünk, e feltétel alatt mondván le a rendes élelmezésről, hálásról és mindenről. Pedig talán e miatt betegedett meg H. —

E khán mellett rendőrök számára lakház van épitve.

Octob. 14.

Reggel mendegeltünk, követve 4 órán tul egy kis folyam tekergéseit, s áltmenve legalább 30-szor, s értünk Arakhovára. Onnan Hagios Petrosba $12^1/_2$-kor.

E reggeli ut nem volt kellemetlen, mert a nap heve sokáig nem ért, s a platánok árnyat tartottak.

Hagios P. egy meredeken fekvő városka, mint olyan nem érdektelen.

Vasárnap levén, összecsődült a nép, mely mód nélkül kiváncsi. Kénytelenek valánk oldalszobába vonulni. Hajnik orvossal értekezett.

A délutáni ut, vége felé, vad vidéken vezetett keresztül. Balra maradt egy kis rom, gömbölyü hegy tetején, Montebellonak nevezte a kalauz.

Közel Meligu falucskához, egy szikla ugy nézett ki mint egy toronyos vár, és mintha egy oszlopra egy kereszt szirtkövet mesterségesen tettek volna.

Reggel nem adott enni a kalauz, mert nem jött meg a bagage, midőn megjött, el kelle indulnunk; most este nem adott, mivel már késő, azaz, csak 7 óra volt.

Ez ember kapzsisága képzelhetlen. Csal minket, csalja embereit, csalja a fogadóst. Ha nem kérünk valamit nem adja. A theához a cognacot, a reggelihez a bort mindig kell kérni. Együtt hálat a családdal, a barmokkal. Mely pillanatban leveszszük kezünket az ételről, elragadja. Egy gerézd szőlőt 3 napig eldugdosgat, hogy ezzel is kevesbet költsön. A theát öt napig ugyanazt adta. Ha vásárol valamit, felével többre mondja. Midőn fizet, mindig dugva fizet, hogy ne lássuk. Lop szőlőt, hogy ne kelljen egy garast, 5 liptát fizetnie. . .

És e gyalázatos ember némileg képe a többi görögöknek is. Mind ilyennek tapasztaltuk. A dimarque meglátogat, kezet szorit, magasztalja a magyart, de ha felhivod valamire, mi fizetéssel jár, azzal, vagy annak hasznára megcsal.

Ez embernek mi ketten 40 francot fizettünk naponkint. És már 4 nap óta nem eszünk, hálunk a földön. Keservesen leszidtam többször, és hallgat mint a bűnös, — mától fogva nem eszem nála, kap naponkint kalauzi fizetést.

Octob. 15.

Hajnik még mindig rosszul érzi magát. Ezért ugy terveztem, hogy Astrosbul hajón megyünk Naupliába, onnan kocsin Mykénbe, Corinthbul kocsin Kalamatába, és onnan hajón Athénbe. Csak igy érhetünk 17-én reggel a Pyréusba, ha Isten küld kedvező szelet; csak igy mehet kéjelmesen.

H. egy igen gyenge talentom. Becsületes ember, de a rendőrség fejének alkalmatlan volt. Semmi számitás, semmi okosság nincs benne, sőt megfontolás sincs. Éreztem ezt már hon, hogy rendeleteimet teljesiti, de az organisatiót egy iznyire sem folytatta, s nem fejtette odább. E nyomorult kalauz, kinek maga sem hisz, kit utál, képes őt elámitani, megfogni. És utközben mennyi bakot csinált Viddintől kezdve...

Betegsége azért kellemetlen, mert minden bátorságát elvesztette. Gyermekebb a gyermeknél. Nem tudom szánni, csaknem boszankodni tudok rá. Nyögve utazik, nyögve megy az utczán, nyögve fekszik... Mie fáj, feje? hála Istennek nem. Gyomra? az sem. Mája? nem fáj semmim. De hát miért nyög? Olyan gyenge vagyok... Természetesen mindenki neveti a férfit, nagy szakállal, ki járni tud, lovagolni, és nyög.

Én kipirongattam.

Hiszen Önnek vas természete van.

Nem, felelém, hanem akaratom vas.

Astrosig hegyeken mentünk, de Astros egy kies sik tengerparton fekszik, olajerdőtül véve körül. Astros egykor erősség volt. Egy csinos, nem magas sziklacsúcson, mely a tengerbe kissé benyulik, feküdt az erősség.

A hegyekről látni ez öbölt, az argosi öbölt, gyönyör volt.

A tenger hol be volt huhukolva, hol csillogott fényesen. A hegyek és szigeteken ködfátyol lebegett, mely tündéri könnyü szint és természetet adott azoknak. Hajnalban, a nap felkölte előtt kedves látvány egy öböl, mint egy áltlátszó fátyollal eltakart világ, lakói nem látszanak, várja az ember a nemtők lebegését. E szép, e szellemi világnak más lakói nem lehetnek.

Astrosbul egy hajón elindulván, az igért 2 óra helyett 5 óra mulva értünk Naupliába.

Ez nagyszerü kép közelről, Palaméd szirtével és erősségeivel. Árgos áltellenben meglepő. Ez az argonauták helye, ott uralkodott az ős Agamemnon.

Nauplia, Athén után, a legnépesb város.

De körül sem nézhettem. H. mindig nyögött. Csak az orvos jelenléte vigasztalta meg. Ez embert az orvos puszta szóval megölheti és meggyógyithatja.

Két óra mulva kocsin mentünk el. Egész Görögországban csak itt és Athénben járhatni kocsin. Nem egész 2 ½ óra alatt elértünk Mykén mellett Kharvati khánba.

A hűtelen kalauz fizettetett velünk 25 francot.

Utközben Tyrinthe mellett esék elmennünk. Alacsony halmon épült vár, még a cyclopsi korbul. A kivagdalt szirtek egymásra rakvák czément nélkül, a közöket apróbb kövek töltik be. Rendesen nagy, roppant darabok. Az épités első kisérlete. Pausanias már romnak irja le, — ugy hever ma is mint az ő korában.

A khánban a puszta padlaton hevertem, három göröggel, két olaszszal. Ittam keveset a fenyős borbul, melynek ize mint az orvosság. A mint lefeküdtem, ugy ébredtem fel.

Most veszem hasznát annak, hogy nem kényeztetvén el magamat, megtanultam tűrni mindent, nélkülözni sokat, sanyargatni testemet, mert a jobbhoz szokni igen könnyü, arra mindig van idő, de birni a rosszat, erre kell késziteni magunkat.

H. alszik eleget, ha ébren van nyög, — az is bánt, hogy én hivtam ez utra, bár utolsó nap szavátul fölmentettem.

Octob. 16.

Korán indultunk el. H. ment egyenesen Corinth felé, én a kalauzzal Mykénre rándultam, mi félóra különbség.

Mykéne hires város volt az ókorban. Homér gyakran emlegeti. Mint Tyrinthe nem fekszik magasan. Közel hozzá emelkedik két ékszerü hegy. Láttam cyclopsi falait, melyek a tyrinthihez hasonlók. Roppant és minden alaku kövekből van összerakva. Láttam az oroszlános kaput. Ugy látszik, később jött divatba az acropolisok épitése magasb hegyeken, midőn a görög nép két ezer éven keresztül csak öldöste egymást szünetlen hadaiban.

Közel van hozzá, egy hegyoldalban Agamemnon vagy az Atridák sirja, avagy kincsrejteke. Szebbet nem láttam. Kivülről, két oldalt kirakott bemenetel vezetett bele. Kapuja nagy, lóháton mentünk belé. Mint egy gömbölyü pyramis van épitve, egymásra rakott kövekből. Belől tágas. A kapuszemöldökkő roppant, hossza lehet öt öl, széle több lépés.

Egy másat a várhoz közel ásnak ki most.

Gyönyörü mű, — de ez csak sirbolt lehetett, kincsnek nagyon nyilvános hely.

A görög nép e tengerparton kereskedő, ben pásztori életet él, most mint hajdan. Annyi bort és életet termeszt, mennyi magának kell. Gyapotot is annyit. Különben őrzi kecske és juhnyáját, mely a végtelen hegyeken és völgyekben szabadon legel. Füttyentéssel hivogatja össze néha-néha. Hangszert nem láttam nála. Egy horgas bot minden fegyvere, és egy kés, melynek fa nyele egészen olyan mint a képekben látjuk a régi görög hősek rövid kardjait. Szobrokon szépen veszi ki magát, igy fából a faragványokra emlékeztet. A hosszu ing is szebb a képeken. A phrygiai sipka is a mostani szőtt fehér sipkához hasonlit, — a fesz az után támadt.

A szobrászati egyszerüség nem oly szép az életben. Kivált mivel csinatlan az öltözet.

Ki Hellásban utazott, az természetesnek találja a régi költőknél a pásztori élet magasztalását,. a bucolicusokat. Ez a nép, a nemzet élete volt. Harczolt és pásztorkodott, hős volt és pásztor, hevert vagy izzadott.

Még most is kiváncsi, szives a nép, idegen iránt, de indulatos is, vad, harczra kész. Szorgalmat hiában keressz nála, nem is érti a földmivelést.

Politikára van hajlama. Sokat, hévvel, élénk mozgalmakkal beszél. Büszke szabadságára, s hogy a hatalmak közbenjárása nélkül nem fogta volna kivivhatni, azt vagy nem is tudta, vagy elfelejtette.

Nincs sem jogban, sem ruházatban különbség az emberek közt itt. Sipkáját senki előtt, sem künn, sem szobában nem veszi le a nép. Nem ismeri e külső hódolatot. Keveset fizet, bor, élet, gyapju termesztékének 10%-át adja adóul, pénzt egy fillért sem. . . És még is az utolsó khánban is a demokratiáról és az aristokratia ellen szónokolnak. A királyt nem kedvelik, — az orosz czárral

tart. Mindenütt vitézzel találkozni, ki mutatja sebeit a szabadságharczból, és segélytelenül hagyja a kormány.

Athéne jut eszembe, a nép ott, és a régiség harcza a nép és nagyok közt.

Keveset tesz a kormány itt, még csak az utakat sem jeleli ki, még csak a török járdák és kutfőket sem tartja fen, nem látszik birni a kormányzásra képességgel sem, közoktatási tekintetben semmit sem tett; — ha e nép megszaporodik, ujra éli a régi zavarok véres napjait. —

Égető napban mentünk Corinth felé, lóháton, mert a szekérut el van hagyva. Délben értünk oda.

Corinth öble nem oly szép mint képzeltem. Egyébiránt sok függ a világitástól, melyben az ember valamely vidéket néz.

Acropolisa magas, pompás, összeköttetésben a Pente Scoriphiával. Várat magasb helyen alig láttam. Disze a városnak, vidéknek, ereje az országnak.

A város kicsiny.

6—8 dóriai oszlop áll déli oldalán, valamely régi templom maradványai.

Köröskörül szikla-bányák vannak. Látszik mint metszették belőlök az oszlopokat, lépcsőzeteket, köveket különbféle épitményekhez.

A szinház, mely Kalámakihoz közel van, roppant terjedelmü. A Stádium hasonló, alakára nézve, az athéneihez. A Hexamilion romjai is láthatók.

De H. ismét nyögött, kétségbeesve, kivált miután egy orvos, német, kit én hivtam hozzá, májgyuladásról beszélt. Elfakadt sirva. Mondám, őt egy orvos szóval megölheti s megmentheti.

Két óra mulva elmentünk, teherhordó szekeren, Kalamakiba. Két órába nem került oda érnünk, fizettünk 4 pfrt.

Itt hajót bérlénk Athénig 12 pfrtért, de mivel a hajós nem bánja 8—10 órával előbb ér-e oda, kikötém, hogy ha napfelkölte előtt a Pyrébe nem jutunk, csak 8 pfrtot kap.

A szerencsére kellett bizni magunkat. Ha ellenünk lesz a szél, két nap is időzhetünk, pedig holnapután megy a gőzös Marseillebe, — szárazon, később ugyan, de bizonyosan elértünk volna.

Istenben biztunk.

A szél jól lengedezett. Éjjel még jobban. H. len a hajóban, én a födelen feküdtem. Megkerülvén Salamin szigetét, hol Themistokles győzött, nap felkölte előtt a Pyrében valánk.

Az éj szép a tengeren. Tiszta, derült a menny tömérdek csillagaival, a szellő langy mint egy szives sohajtás, itt-ott tűz csillog a partokrul, s ritkán egy-egy hajó lebben el mellettünk vitorláival mint egy fehér kisértet. A kormányos s a matróczok dudolgatva dalolnak, dalolják azt az egyhangu, lassu, keserves dalt, mely változataiban is ugyan az, s minden keleti népeknél elterjedettnek látszik.

De nincs pompásabb a lapát és hab játékánál. A hab megtörése a hajó oldalába millio szikrákat s csillagokat idéz elő. Csupa ragyogás, merő fény, tengere nem a viznek, de a tűznek, mely fénylik, csillagokat szűl, pezsgve és játszva.

Corinthban ismét találtunk két magyart, kik Velenczéből menekültek ide. Havonkint kapnak 21 drachmát és élelmet.

Biztattuk ne törekedjenek idő előtt haza, de el se feledjék a hazát és a szabadságot.

Octob. 17.

D. e. kilencz órakor értünk Athénbe.

Nagy nehezen föltaláltam Treiber orvost, ki Hajnikot megvigasztalta, hogy lázza van ugyan, de utazhat a gőzössel.

Örülök magam is, mert miatta szinte itt maradtam volna.

Voltam Theokarnál, ki a regentség alatt miniszter volt, de nevemet nem mondtam. Átfutám a franczia lapokat, miktől szomoruan látom hogy Németföld kormányát Ausztria és Poroszország magához ragadja tettleg; hogy Magyarországon fogdosnak és itélnek; hogy Garibaldi Piemontban, Mazzini Genfben, stb. nem maradhat. Tehát hol lelnek uj hazát kik a régit elvesztették?

A menekült sorsa keserves és lealázó. Nem martyroknak, de koldusoknak, betegeknek tekintetnek, kiket magától minden kormány félelmesen eltol.

Elkedvetlenitett e tapasztalás.

Én különben sem mondogattam hogy menekült vagyok. Veszteni, megveretni, abban van valami szégyenitő. Okát nem kérdi a világ, az eredményt tekinti.

Bepillantėk a képviselők házába. Fövegét minden fentartja. Minden azzal az olvasófélével játszik. Ennek csörgése hallatszik minden padról. Az elnök sem csinál egyebet. És minden szól, a tribunon, a padon, a tribune körül, mint egy házi tanácskozás, minden közbeszól.

Később még leczkét tarték Demetricaraco képviselő, s a hôtelier előtt kalauzunknak, ki tudatlan, csaló, hazug, fukar volt... Képe a többinek. A képviselő, ki őt ajánlá, megszidta, — a hôtelier mihamar eltávozott, alkalmasint egyetértenek.

Fizettünk neki 732 francot.

Octob. 18.

A tennapi kedvetlenség uralkodott rajtam. Sokat akartam megnézni, de nem tettem.

Reggel kimentem a Pyrébe jegyeket venni, és délután kimentünk a hajóra, Cairóra.

Ohajtottam elhagyni Hellászt, mely kevés gyönyört és élvet ád. Ámbár nem sajnálom a nagy fáradságot, a sok költséget, hogy e classicus földet megismerhettem.

Este 9-kor indultunk el.

Octob. 19-én

reggel haladtunk el a kontinens Európa legdélibb foka alatt, Tenarát értem. Ma, mint 20-án, ellenszél tánczoltatta a hajót, s többnyire betegek voltak az utasok. Én rám nem hatott nagyon most sem, és Lamartine Histoire de la Révolution de 1848. olvasgattam.

Hajnik roszabbul érzette magát, természetesen. De azt az akaratbeli gyengeséget férfiban soha sem láttam. Nyög mint a kit feszitenek, és nincs fájdalma, csak félelme.

Octob. 21-én

reggel, 2-kor Maltába értünk. Nem tudtam aludni, s a födélen sétáltam viradatig. És mivel a jönni kellett franczia hajó nem jött meg 6 nap mulva sem, vártunk

Octob. 22-én

délutánig, s ekkor kedvező széllel indultunk utnak.

Malta elég nagy szigetke. Kikötője pompás, a város némileg keleti, de inkább angol. Untalan hallani a harangok unalmas játékait. Alig látni zöldet a sziget partjain, de azért van mindenféle mezei lak, kert, árnyék nélkül, — az ég csillagaiban s a tenger szelében gyönyörködnek.

Éjjel pompás, fölséges és irtóztató égi háborunak voltam tanuja. Több óráig tartott. Az egész láthatár egy folytonos villámlás, mennydörgés volt. A villám sugára körül-körülirt bennünket, mint egy varázskörrel. Néha egy-egy oldalt világitott meg, s tisztán láttuk az egyes hajók magános dülöngéseit a hullámok dombjain. Néha csak a habok hegyes emelkedésein néztünk végig. A villám irtózatos kigyózásokat csinált, változó, hol sárga, hol kék, hol fehér szinekkel. Néha körülfont bennünket, mintha a dörgés szózatával azt mondaná: innen, e körbül nincs menekülés. Néha körül tekergőzött a sugár egy helyben, mintha megkötné az égi tilalmat. Néha egyenesen mint egy furó, mint egy tőr szaladt a tengerbe... Mi volt ott, a rettenetes helyen? Hajó, vagy hab — s mélyen a fenéken halak, melyek csendben nézték a borzasztó szép játékot...

Egy sujtás tönkre teszi e szép hajót, s leszállunk a tenger sirjába.

Ki a tenger veszedelmeit egyenkint áltszámolja, lehetetlen annak nem félnie.

Kivéve ha Istenben bizik.

Kivéve ha a haláltól nem fél s a sirban keresi a nyugalmat, mit az életben nem talál...

Enyéim otthon nyugosznak, s nem sejtik, hogy alattam a tenger van, minden hab egy halál s egy sir, s fölöttem és köröttem a villám hull mint az eső, hull történetesen, felsőbb vezetés nélkül, az nem tartóztatja el fejünktől s mi ki nem kerülhetjük, el nem hárithatjuk...

Octob. 23-án

Maritimo szigetke mellett evezénk el, láttuk Sziczilia kéklő széleit.

Octob. 24-én

Sardinia és Corsica köztt eveztünk el. Amaz öblös, szirtes, a szemnek kietlen sziget, rideg, halotti tekintetü. Corsica magas hegyei több életre látnak mutatni ... Itt termett az óriás, ... Napoleon.

Octob. 25-én

reggel láttuk meg a franczia partokat, láttuk meg Marseille gyönyörü öblét. A nap tisztán költ fel. A kikötőt megelőző szirtek, hegyek, várak, a hajnal ködében, fölséges tekintet volt ... A tenger egy nagy tündér, meg-

szépiti a mi hozzá közeledik... Leplét rá veti a földre, s a föld egy költeménynyé változik.

A 8 nap, mióta a hajó Smyrnából eljött, 10 órakor telvén ki, ezt veszteglésbe számitván, 10 órakor mehetünk ki csak.

... Itt várom tehát Dinám levelét... Innen Zürichbe megyek... Ő reám már várakozik... Végre-végre otthon leszek ismét, mert nála leszek...

És ha nincs levél?!

Siettem a postára. Londonbul, Mayertől kaptam, ... Dinámtól nem!!

Végtelenül elbusultam. Kialudt belőlem minden kedv mindenhez. Mit csináljak? E földön maradjak, melynek népe jó, kormánya hazug, gyáva, s örökké sirásója a forradalom nyereményeinek? Párisba menjek, melyet most utálok?...

... Kell, kell mennem, mert csak ott hallhatok róla, mert csak onnan tudósithatom biztosan...

Marseille szép város... Vidéke déli meleg... tele mezei házakkal...

Octob. 26-án

Avignonba mentünk vasuton, gyönyörüen mivelt vidéken keresztül. Onnan Lyonba mentünk 27-én... Nagy város, társa Párisnak... Találtunk egy gazdag magyart, Márky, zongoramüves, de fukar, hazafiatlan... Találtunk egy takácsot, Koncsek, öreg, szegény, de ma is kardot kötne honáért...

Innen 29-én gőzösön Chálonsba mentünk, ... érdekes utazás, a sok szép müvelt vidék, a sok lánczhid... Maconnál Lamartinera emlékeztem... Chálonsbul gyors-

kocsin utaztunk Tonnerrebe, hová 30-án délben értünk; innen pedig vasuton mentünk Fontainebleaun ált Párisba...

Este 8 órakor a Hôtel Nationalban valánk, rue Notre Dame des Victoires.

Nem érzek semmi kedvet, semmi örömet, — mintha számkivetésben volnék e városban. Hazám miatt? nem, az most veszve van, de az élni fog ujra. Családom miatt, mely távol van, — az embernek nincs, csak egy élete...

Octob. 31. Novemb. 1—5.

Teleki Laczit nagy nehezen tudtam feltalálni...

Batthyány Lajos kötélre itéltetett... Próbálta magát megölni... Agyon lövetett.

Egmont volt ő, élete, halála az. Jutalmat érdemelt volna az udvartól. Volt opponens, de forradalmi nem volt.

Csány, Jeszenák szinte kötéllel végeztettek ki.

És Aradon 13 generalis...

És a halálra jelöltek száma ezerekre megy...

Az alkotmányt eltörölték... Az országot feldarabolták nyelv szerint... Bánnak mint egy darab áldozathussal, metszik, vágják, osztják...

Meggörnyed a sziv fájdalmában.

Nem tud szólni Istenhez sem.

A jövendő mint egy örök mélység.

Boszut lehell — egy megkötött ember.

Igazságot emleget az áldozat — a gyilkos keze alatt.

A legjobbak fejei hullnak, esnek, a gazdagok vagyonait szedik, ragadozzák, a régi alkotmányos életet mint egy bűntáblát tördelik, — nem látni mást a széles

országban mint akasztófát, fegyvert, hóhért, árulót, ragadmányt, tüzet, mely a polgár vagyonát égeti, és seregét az idegeneknek, kik kegyetlenül gazdálkodnak a boldogtalan földön.

És nem találkoznék annyi millió közt a Nemesisnek egy karja sem, mely akar, mely talál? Annyi hazafi, annyi rokon, annyi barát közt? Jellachich, Haynau és a többiek mind kormányozni fognak? Haynau békében fog ülni az áldozat hátán? Jellachich büntetlenül követte volna el a kettős vétket?

Lehetetlen! A boszuállást ők magok gerjesztik. A becsületes népben költik az orgyilkolás indulatait. . .

Itt volt Klapka Londonbul.

Ő capitulált. Látta, tudta hogy halni kell vagy a hadi törvényszék, vagy a golyó által a harczmezőn. Ki ne választaná emezt mely dicsőséggel jár?! Capitulált, megmenté az őrsereg életét. Hiszen capitulatio, dicsőséget benne nem látok.

Ő is mondja, találkozzunk, és szóljunk a jövendőrűl.

Mi? Alig vagyunk a szabad Európában nyolczan, kik akarunk tenni ismét. A többi, alig 10—20, alig várja az amnestiát, ha büntetés lesz is hozzá kapcsolva, csak ne legyen halál.

A többiek, a legtöbb Viddinben van, és török földön lesznek körülirva.

Nem mentének meg semmit, nem tudunk 1000 francot közvállalatra összecsinálni. Én próbáltam, már Orsován, nem sikerült. Más nem is próbálta.

Tehát miről s kik tanácskozzunk?

Arról, hogy Angliában és Amerikában valami összegyüjtessék?

A magyar faj most lejárta pályáját, java le van ölve, vagy számüzve, és megfosztva mindenétől.

Forradalmat most a tót és oláh faj kezdhet, indithat. A magyar lesz mestere ismét.

Kell történni valami nagy európai eseménynek, mely mint 1848-ban egyszerre, véletlenül magasra emelt, ugy majd egyszerre urrá tesz a szolgából.

Ha egypár koronás fő a földre hull. Ha az uralkodók megrémülnek, a hadsereg felébred, — néhány nap mindent helyrehoz. Ezt be kell várnunk, kiszámitani nem lehet.

Novemb. 6—10.

Az ellen, hogy nevem is aláiratott azon iratnak, melyben Kossuth a dictaturát Görgeynek áltadta, protestáltam. Elmondtam benne, hogy K. azt nem tehette, de meg sem kérdezte a ministeriumot, hogy azt akkor tennie, mikor G.-ről hitte hogy áruló, nem volt szabad . . .

Szarvady, kinek irtam, csak annyit igtatott be, hogy én nem irtam alá. Mondja: ne legyünk ellenzékben Kosuthtal.

Ismét a régi nóta?

Tudja Ön, miért veszett el a haza? Mert sokat bizott rá, mert azt mondogattuk, egység, és az egység abban állt, hogy K. azt tette a mit akart.

Most már nem arról van szó: opponáljunk, nincs hol, nincs kinek, most a történetet irjuk meg, s annak igazsággal tartozunk.

Tudja meg a haza, a világ, hogy elvesztünk, mivel K. félénk és dicsvágyó volt határtalanul.

Tudja meg a nemzet, hogy netalán alkalom jövén, másodszor ne higyjen annak ki egyszer elvesztette, ki

felizgatni birja a népet, de vezetni gyönge, eszélytelen, s önző.

Ezt széltiben mondogatom.

Meg kell menteni a hazát tőle, és igazságot mondani az utókornak.

Ide irom a mit a National szerkesztőjének irtam:

Szerkesztő ur.

„Több lapban megjelent Kossuth L. ur azon levele, melyben kormányzóságárul lemond, s a dictaturát Görgey tábornokra ruházza ált.

„Ezt a hét minister közül valósággal csak három irta alá, a többi meg sem volt kérdezve, én sem, azonban nevemet aláj egyezve látom, mit ezennel hamisnak nyilvánitok.

„Én nem adhattam volna lélekismeretesen a dictaturát Görgey kezébe a k k o r, m i d ő n m á r meggyőződtem arról hogy áruló. Ezt nem is tettem. Hogy Kossuth ur nem birt inkább meghalni semhogy azt tegye, arról számolni tartozik Istennek most, majd a nemzetnek is. Tudhatta jól, mikép Görgey az áltadott hatalmat már csak arra fogja használni, hogy elárulja az országot.

„Sőt Kossuth ur nem is volt jogositva a dictaturát bár kire áltruházni. Ő maga lemondván, természetesen maradt a ministerium. Ezzel nem is tanácskozott lemondása s a hatalom áltruházása iránt; azt fel nem oszlatta hogy ily coup d' état-t tegyen; de ha a ministeriumot személyzetére nézve változtathatta volna is, mint institutiot el nem törölhette a nemzetgyülés beleegyezése nélkül.

„Azonban mi, Batthyány K. külügyministerrel nem szüntünk meg gyakorolni a kormányhatalmat ezután sem. Ezt meg is irtuk Görgeynek. Bém tábora, mely még

augustus 14-én az erdélyi seregeken felül 40,000-ből állott, csak a ministeriumot ismerte el törvényes hatalomnak.

„Azonban teljesedett a mit előre láttam s a mit Görgey megirt Paskevicznak, t. i. megadásának erkölcsi következménye lett a többi seregek feloszlása is.

„Igy lehetetlen volt a harczot Erdély hegyei közé álttenni, hol 10,000 ember 100,000-nek állhat ellen.

„Utolszor csatáztunk aug. 23-án a mehadiai fürdők mellett. Másnap 2400 emberrel és 18 álgyuval áltléptünk a török földre, midőn már Erdélyből Bém is eltávozott.

„Augustus elején még 140,000 harczba vihető katonánk volt. És e roppant erő mint egy buborék elpattant. Szerencsétlensége volt e hazának egy áruló, ki a mellett bátor volt; és egy dicsvágyó, ki a mellett gyáva volt. Nagy csak maga a nép volt.

Athén, sept. 24. 1849."

(Nem jelent meg, Telekiék itt meggátolták megjelenését. 1851-ki jegyzet.)

* * *

Lónyay Menyhért kijött szinte. Pesten, Bécsen keresztül. Apja mint inast hozta ki. Apja b. titkos tanácsos.

Ő mondja, miképen megtudván a rendőrség hogy nőm levelet kapott, hozzá mentek, és a levelet tőle elvették. Jellel lévén irva, a kulcsot kérték tőle. Nem adta. Ekkor Bécsbe az illető cabinetbe fölküldték.

Ujabb baj. Alig hiszem hogy kijöhessen, alig hiszem hogy mindent ugy elvégezhessen, hogy ne legyen az osztrák hatalom alatt egy gondolatunk, egy fillérünk, egy érdekünk.

Szállást fogadtam rue Montmartre, 182, a boulevardra, 3-ik emelet, 2 kis szoba, az utczaszögleten. Hallgatózom az események után . . . Várok, tűrök, remény lek.

Novemb. 10—30.

Most minden gondolatom nőm, családom körül forog. Irni, vigasztalni, hivni, minden alkalmat felhasználok. Ó de kevés a tevékeny ember, mint a bátor is kevés. Egy hazamenő fiatal embernek 66 francot adtam egy levél áltadásaért. Dinám talán most sem tudja hol vagyok. Kínaitól minden áron meg kell szabaditani.

Nov. 15-kén küldte ált Londonbul Pulszkyné a levelet, mit neki irt nőm. Szól nov. 1-ről. Minduntalan vizsgálgatják házát; javait kezdték összeirni; nem szabad Pestről eltávoznia; nem szabad tőlem kapnia levelet; nem irni . . . Haynau egy levelet iratott vele hozzám, felszólitót, hogy tartózkodjam irni. Marseillebe küldte Haynau, nem kaptam. . .

És 5-ik hóra reményes állapotban van. Fog utazhatni, ha szabad? S ha otthon marad, egyedül állja ki a halál félelmeit, kínait? Anyám öreg, messze van, — neki egész országban nincs szüleiről rokona. Ott áll magányosan mint mezei rózsa az erdő közepette.

Nincs nyugtom, nincs örömem e városban. Mig ki nem jött, örökös várakozásban élek, lelkem folytonos zajlódásban van.

És bánt a szerencsétlen vég emlékezete.

Mint lesülyedt szegény nemzetem! Rabbá lett. Az ország szétkonczoltatott. A mit apáink szereztek és megtartottak, azt mi elvesztettük. S akkor vesztettük el, mi-

kor minden a kezünkben volt. Több eszély, több számitó politika kellett volna, — gyermekek irták az ujságokat, azokat követték Nyáry, azután Kossuth, dicsvágyaiknak lett a haza áldozat. Igazsága volt a nemzetnek, lehetetlen volt nem állni oldalához, — igazsága volt, esze nem, aztán szerencséje sem.

És Kossuth — — — most mit csinál?

Mig a törököt az angol nem támogatta, reszketett, hallgatott. Elhagyta a kormányt hir, a nemzetet bucsu, a tábort vigasztalás s biztatás nélkül.

És most megjelen Orsovárul, aug. 15-rül egy bucsuszó a magyar nemzethez. Hazugság a datum, 5 napig, 13—17-ig Mehadia s Orsova közt kóválygott, bujdoklott, megfeledkezve hogy nem magát, a nemzetet kellene megmenteni. Senkit nem fogadott, senkivel nem értekezett, kerülte a népet, a sereget mely őt kereste, s követte eddig. De a datum semmi.

Tartalma borzasztó hazugság. A világot ily szamárnak, nemzetét ily vaknak senki nem tartotta a föld hátán. „Ő a legjobb hazafinak tartá Görgeyt", — és nem ő gyüjtött ellene Szegeden sereget a ministerium mellőzésével? „Ő már nem használhatott, ő vesztette népszerűségét", — és nem ő dicsekvék-e még Szegeden is a nép hatalmával, mely az övé a tábor, a diaeta ellen is? „Ő kényszeritve volt ekképen általadni a hatalmat, mivel jobb kezekben is hitte", — és nem ő szoritotta esti 9 órára a hatalom kezdetét, mint nekünk Radnán mondá, nehogy Görgey elfogassa, s kiadja?

És ez ember még mindig képes bolonditani a világot! És talán még egyszer kezébe veszi a haza sorsát!

Én nyilvánitám mindenütt, hogy e rettenetes esetben főbe lövöm.

Igy szólt Klapka. Igy Almássy. Igy a londoni 8 közül egyet kivéve, mind.

Azonban kivánják, az álarczot hadd viselje, ne illessük. De majd késő lesz a tett perczében leragadni.

Én fogom teljesiteni e hazafiui szent kötelességemet.

Különben olvasással, tervezéssel foglalkozom.

Megirom napam, a páratlan Theresia emlékezetét. Lett a forradalom áldozatja.

Talán egy magyar drámát is irok az ausztriai epochából, igy is fentartván a franczia nép rokonszenvét.

Talán megirom a Számüzött emlékezeteit. Alapul venném görögországi utamat.

És talán megirom, ha 1—2 évig pihenhetek, ha az alatt számüzetésemtől nem emel ki uj zivatar, megirom Magyarország történetét a habsburg-lotharingi ház uralkodása alatt, 1526—1849-ig. Itt sok még fölhasználatlan kutfő van; talán a diplomatia levéltárába is bejuthatok.

Olvasgatok már is s szerezem az adatokat, könyveket. Egypár nemzet hason korát kell áltolvasgatnom, hogy hasonlithassam magamnak azokhoz a magyar akkori kort.

Kell Lengyelország, Csehország, Ausztria, a Dunai tartományok, Török- és Francziaország történetét ismernem.

Kell azon kor röpiratait, rajzolatait ismernem, ebből érzem azon kor atmosphaeráját.

Kell a Corpus jurist végig olvasnom, és a diaetai naplókat.

Kell az angol és franczia diplomaták levelezéseit ismernem.

Kell a császár - királyok életrajzait megtekintenem.

Egy kort, mint egy vidéket minden oldalrul, minden szempontbul meg kell szemlélni.

Nincs nagyobb hazugság mint a történet. Az elbeszélő téved minden nyomon; hiszen az elmult tennapot nem ismerjük jól. A philosoph maga teremt magának világot, s az alkotottat valókint fogadja el az olvasó.

Mi ingatag tér ez. Irtózik tőle az én lelkiismeretességem.

Isten neki.

Azt hiszem, korszerübb szolgálatot nem tehetek hazámnak a világ előtt. A nemzetet megismerteti jövendőjével, a világot a multtal, melynek hiánya miatt látta s nézte összetett kézzel bukásunkat.

Novemb. 30.—Decemb. 10.

Isten neki ha Kossuth, e lelketlen dicshörpölő, irván magát teszi nevetségessé; ez még egyszer elvesztheti a hazát, de megmenteni nem képes, — kivéve hogy fejéül mászsza fel magát mint ügyes komédiás.

Ismét irt, vagy szólt, midőn Viddinből a menekültek Sumlába vitettek. Hogy az angol, a franczia, hadat üzen a muszkának, és a török, hogy nemsokára a Dunán ált, vagy visszaeveznek, hogy ő meg van bizva a magyarokbul egy katonai testületet képezni . . . Ámit mint otthon, s még mindig nem kaczag rajta Európa. Széchenyi megőrült, Kossuth szerencséjének sükere bóditá meg. Kossuth önmaga miatt fog megőrülni.

A Times ugyan élesen jegyzi meg, hogy nem mutat mély lelkiismeretre, azon nemzetről, melyet a végveszélybe döntött, egy elegiával válni meg (érti bucsu-

szavát), és önzőnek, és egyébnek is nevezi. De ez nem elég. Őt csak mi álarczozhatjuk le.

S mint Ajaxról irja Homér, hogy szamárkint áll a harczban, mely minden ütésre megrázkodik, ugy van ő, oly érzékeny.

Pár ujságban áll, hogy ő 2 millió forintot tőn le az angol bankba.

Felel reá, Asboth neve alatt, de az ő nyelve, Asboth irni sem tud.

Irja, hogy az ő pénzéből, fizetéséből 33,000 pfrt maradt ben. Meglehet, de nem hiszem. Egyébiránt 1848. octobertől aprilis 14-ig 1849. kapott 11,000 pfrtot, aprilistől augustus 12-ig illette 66,000, összesen 10 $^{1}/_{2}$ hóra 77,000 pfrt. Mi maradt nála abból, mi k é z i t á r nála szokott állani? És kiadatott 5000 pfrtot; és Orsován kivett 15,000 pfrtot, mi összesen 20,000 pfrt.

Ebben tehát valótlanság van.

Irja, hogy 45,000 pfrttal tartozott Batthyánynak a kincstár, — de ő azért Radnáról a 90 mázsa (5 millió forint) aranyat és ezüstöt visszaküldte?

Ez nemtelen eljárás Batthyány ellenében.

Az emigratio irányában pedig oktalan eljárás; itt vagyunk a koldusok.

És nem ugy ment ő Bémhez, hogy a sereggel marad? Maga mondta hogy Bémnek nincs pénze, de tudta a világ mind. És még is visszaküldte? Azt kellene mondani, áruló volt Görgeyvel, — de csak gyávának mondom, már eszét vesztette. Mivel nem tudta Bém seregét fizetni, feloszlott.

Miért mondja ezt Kossuth? Hogy nagylelkünek lássék. Csak balgának fog neveztetni.

Irja, hogy a kormányzói nagy fizetést ugy kellett rátolni. Nem igaz. A ház nehezen szavazta meg. Sőt K.

azt mondá Duschekkel, ha csak 100,000 szavaztatik, más 100,000 ajándékozhatás végett rendelkezése alá bocsátassék.

Nem sok pénz az, azt hiszem, de minek mondja a mi nem igaz. Bűnös képmutató. Hiszen szállás igazitásra 40,000 pfrt kellett volna, a mint ő tervezte.

Irja, mint diaetai követnek donatiot akartak adni. Gondolatban lehetett, de még csak inditványba sem jött, még conferentiában sem. Természetes hogy el nem fogadta a mi nem ajánltatott.

Irja a határon tul félezer aranynyal ment; még Turnov-Severinben 700 volt, — azon skatulán kivül, mit meg sem tekintettek.

Irja, a koronát egy bizottmány pecsét alá tette, s egy minister felelősége alatt, biztos helyre tétetett. Ebből sem igaz egy szó sem. Egy hang sem igaz benne. Semmit sem tud róla. És e pontban még roppant malitia is van.

És Európa előtt igy mer fellépni! Nem retteg hogy néhány sorral a szégyenpadra szögezhetjük! Ingerli azokat, kik az ő poltronságát, ambitioját, kormányzását tartják Magyarország sirjának. Görgey elárulta a hazát, Kossuth elvesztette szökése, alattomos szökése által.

Miért tette le a fegyvert, miért oszlott fel a bánáti sereg, 45—50,000 ember? Mivel Görgey letette a fegyvert? Nem. Hanem mivel Kossuth szökvé már a határszélen keresett testének menedéket.

Neki nem kellett volna, nem volt szabad dictatort tenni, legkevésbé olyat, kit árulónak vallott. A sereg élén kellett volna Görgeyt elfogatni. Talán ő is (Kossuth) elveszett volna, ily pillanatban a golyó repül mindenfelé, de Görgey bizonyosan, s a haza nem, vagy nem ily gyalázatosan, menedék nélkül.

Ő tartozott e lépéssel a hazának, magának. Dicső helyre a sors nem emel senkit ingyen. A forradalmat messziről, puszta szóval nem lehet vezérelni. Jobban szerette életét a hazánál, törpévé vált dicsősége sulya alatt, nemcsak meghalni nem tudott, de magát annak kitenni sem merte.

Ily pályán nem évek szerint mérik az életet. Neki tul élni az ügyet csak ugy volt szabad, ha meghalni hiában próbált.

Minden hires ember ilyen közelről?

Csak bujna köpenyébe mint Pompéj, engedvén magát megölni, — de ez ember még szinpadra lép, tolja magát.

Mig a történet itéletet nem mond!

Decemb. 10—25.

Szinpadra tolja magát. Ily czim alatt: Die Catastrophe in Ungarn. v. L. Kossuth, in Widdin, jelent meg irata Lipcsében. Telekinek és Pulszkynak volt küldve, — Orosz fordítá le, és kiadta Pulszkyval, s engedelméből.

Teleki boszús, mert ismét egy meztelen oldal. Még nem olvastam, — de képzelem tartalmát.

Mi képzelgő, mi ingatag, mi balga ember, szolgáljon bizonyságul az ide zárt levele:

„Viddin, *Octob.* 2. 1849.

„Magyar Ország *kormányzója*
Komárom várának üdvözletet.

„Görgei elárulta a hazát. Vesztére fordítá a hatalmat, melyet csak megmentésének föltétele alatt kölcsönöz-

tem neki, felelősége alatt. Kötelességemmé vált saját kezeimbe venni ismét a kormányzói hatalmat, melyet a nemzet megbizásából törvényszerűleg különben is csak én gyakorolhatok. Fő gondom Komáromot biztositani. Ha az 6 hónapig tartja magát, a haza meg van mentve. Ez okbul küldöm rendkivüli megbizottam gyanánt Henningsen Frigyes urat, hazánk ügyeinek meleg s fontos helyzetü angol barátját, adván neki teljes hatalmat mindent megtenni, a mit Komárom megtartására s biztositására szükségesnek látand; alkalmazni s elmozditani a kit jónak lát, lekötelezni a nemzetet jutalmakra, kármentesitésekre, különösen megtiltom honfitársaimnak, honárulási bűn terhe alatt, hire, tudta, s hozzájárulása nélkül az ellenséggel bármi értekezésbe bocsátkozni.

„Rendeleteimnek mindenki engedelmeskedjék. Komárom kitartásától függ a haza élete; a várat feladni akarni, a nélkül hogy az 1848-iki alkotmány megtartása, a magyar ügyet pártfogoló Anglia garantiája alá helyeztetnék, s a kötés általam is aláirva elémutatnék, honárulás, melyet megbizottam halállal büntessen; s arra neki minden jó hazafi engedelmes segédkezet nyujtson. Anglia rokonszenve hatalmasan nyilatkozik mellettünk. A segély percze közelg. Ha Komárom áll, a haza mentve lesz. Hűtlenség s egyenetlenség rontotta meg a hazát. Komárom hűsége s egyetértése megtarthatja. Isten s a nemzet átka reá, ki a nemzetet megcsalja."

Batthyány. Kossuth.

Nem Don Quixotte ez ember? Szerencséjével esze is távozni látszott. De ennyi botorságot róla még sem tettem volna fel.

Fogoly, — és kormányzónak véli magát. Épen mint X. Károly, midőn Holyroodbul rendeleteket bocsátgatott ki.

Görgeynek a dictaturát áltadja, mivel mellette már meg sem állhatott, népszerűsége mellett t. i., — és most maga jelenti ki, hogy azt törvényszerűleg ált nem adhatta.

Akkor a kormány nevében mondott le, most a maga nevében akarja visszavenni, azt hivén a szerencsét ismét megkapta.

Ő halállal fenyeget, — ki rab, ki más kegyelméből él; azokat fenyegeti, kik maradtak, az, a ki gyalázatosan megszökött.

Megcsalta a nemzetet, — magára mondja az átkot.

Ha Kómárom áll, a haza mentve van, — nincs ha már K. elszaladt, ki nem tűrvén maga mellett nevet, erőt, népszerűséget, melyre, ha ő esik, hal, vagy bukik, a nemzet támaszkodott volna.

Én rendezvén magamat, három munkát akarnék bevégezni. 1. Therésia (napam) emlékezete. A forradalom áldozata lett. Nőmmel ő tett boldoggá. Ritka asszony volt. Bánatim kifejezésével nőmet vigasztalom. 2. A számüzött emlékezetei. Bujdoklásimat alakba öntve ugy irnék, hogy a hon maradtakban ébresztessék a bátorság, s a nemzetiség és szabadság érzete. 3. A magyar történetet irnám meg, 1527-től kezdve maig, azaz a Habsburg-austriai ház alatt, egész terjedelemben. Erre pár év kellend. Felhasználom a franczia s angol kutfőket.

Az elsőt elvégeztem.

A másodikrul gondolkodom.

A harmadikra munkába vettem az előkészületeket.

Különben olvasok, olvasgatok, végtelen, olthatlan szomjjal, — ki 1841 óta nem éltem, nem élhettem a

literaturának. Boldog volnék e téren, ha hazámat nem kellene siratnom, s nem epednék nőm s kicsiny Mimikém után.

Egész nap hon ülök, csak este megyek ki az ujságokat olvasni. Mint hajdan, ifju koromban, gyakran nem ebédelek, nincs étvágyam, s az étlenség oly könnyü, emelkedett állapotban tart, ég felé vitetni érzem magamat. A bőjtben nagy ok, nagy czél rejlik, a testnek egészségére, a szellemnek fejlődésére van.

Engem valaha a szükség, s ebben a szilárdság vitt reá. Midőn nem ismertem többé a szükséget, akkor is élveztem a tartózkodást, — mint Felsőmagyarországi orsz. biztos hetenkint 3—4-szer nem ebédeltem, egyedül levén és járván.

Decemb. 25—31.

Már rég nem kaptam levelet Dinámtól. Az enyimek is késő mennek, csalnak az emberek. Ez engem bánt, nyugtalanit, mindennap azt várom, mintha minden napnak az volna feladása, hozni egy levelet. És kedvetlenül fekszem le rendesen. Én minden lehetőséget megragadok, némi kis compromissióval sem gondolok, ezt tőlünk tartoznak tűrni azok, kik hon maradtak és élnek.

De talán Dinám nem elég bátor, mert levél tőle ritkán jő.

Az ugyan, a mit tennap hallottam, hogy Haynauhoz már 9-szer idéztetett, arra mutat, hogy nagy szemmel tartatik ez ártatlan asszonyka.

Az pedig, hogy még elválásra is unszolják, nem meglepő oly kormány-hatalomtól. . .

Eljön az uj év, az uj kor, az uj igazság.

Mint váltogatja egymást a francziа földön revolutio, respublica, császárság, restauratio, revolutio ismét, és ismét a respublika. Mintha mind ez valami tündéri játék volna.

Magyarország, a magyar nemzet sokkal kisebb. Istennek nagyobb gondja van a kisebbre. Most elbuktatott a sors hullámaiban, holnap ismét kiemel alóla, mint az apa, ki gyermekével játszik a tenger felett.

Igazság velünk van. Egyébbel ne gondoljunk.

Ha elveszünk, nem a mi hibánk, ha megtartatunk, saját érdemünknek is része van benne.

Én most engedem menni égen, fejem felett, a fellegeket. Vihar kerekedik? Zápor omlik? Soká derült lesz a menny?

Végezze Isten.

A gondviselés fuvallatát érzem járni a földön.

1850.

Január. — Páris.

Jobb szerencsét a hazának,
Bus napjai már valának.

És neked édes Lipoldám, kihez hit és szerelem 43 hónap óta köt, s az alatt 21 hónapig tőled teljesen távol voltam, s 9-ig csak névleg éltem veled, minden pillanatom a szorongatott hazáé volt.

E pár év alatt elveszted anyádat, imádott anyádat, hazádat, engemet is ime, — és 4 hónapon ált naponkint azon irtózatos várakozásban éltél, hogy elfogattam, hogy talán a viradó nap mint fogolyt lát a börtönben a gyalázatos fa szomszédságában, mely a bűnt meggyalázta, de melyet a polgári erény megdicsőit.

Igen, megbünhödte már ő a multat s jövendőt, hozz rá vig esztendőt!

Január 1—5.

Néhány nap óta roszul érzem magamat. Gondolkodó erőm elveszett, bódult vagyok, szememmel nem látok jól. Vértolulás? Fejcsúz? Böjtöltem, orosz fürdőt használtam, hajtót vettem.

De lassan jön erőm.

Ma este is roszul érzém magamat. Elmentem a St. Martini szinházba, Weiss tánczos leánykái magyart tánczolnak.

A respublika elnöke is megjelent.

Megjelentek az aprós magyar leánykák s huszárok vagy inkább testőrök, s a mint néztem őket, a mint láttam bennök a mi tetszett, a mint a közönség tapsolni kezdett, — szemembe könny fakadt.

Árnyékok ezek? Képei a multnak? Alakok a történetből?

Ó szegény magyar nép, mit végzett felőled a gondviselés!

Avagy minden nemzetnek története saját akaratában fekszik? Ó nem, ó nem.

Az elnök a tapsban részt vett, de alig hogy összeérintette kezeit. Igen vigyáztam reá: nem mintha tetszett volna nagyon, hanem mert tapsolt a nép, mely felvonás közben tulnyomólag kiáltotta: Vive la Republique!

Január 5—15.

Decemb. 1-jéről kaptam Lipoldám utolsó, rövidke levelét, azóta nem, semmit, élek örökös várakozásban. Csak egy idegentől hallám, hogy már 9-szer volt Hay-

nauhoz idézve . . . miért? hogy kisértgetik, nem birhatnák-e az elválásra? Ezt ő maga mondta Pesten egy leánynak, az megirta Berlinbe testvérének, az ide egy barátjának, az nekem megmondta. . .

Én nem csodálkozom ezen. Lord Holland ezt mondta a felsőházban: nincs oly alacsony tett, mit az osztrák kormány elkövetni képes nem volna.

De e hir még is fájt. Ilyet Dinámnak csak merni előhozni, a leghűbb, a legszeretőbb, a legjobb nőnek.

Ó mi sok nemei vannak a kínnak. És mi sokféle hóhéra van az emberi testnek és léleknek!

Még nyugtalanabbul vártam levelét.

Elvégre tennap kaptam Londonon keresztül.

Irja, miért nem jöhet. Először mert nem eresztik; ha még ujolag sürgeti, ismét rendőri felvigyázat alá teszik. Másodszor, mert az osztály nem történt meg, s addig kijönni annyi mint az övét is elveszteni mind. Végre az utóbbi 4 hónapi lelki gyötrelem és testi szenvedés, és jelen állapota lehetlenné teszik az utazást . . .' Majd május elején . . . T. i. akkor kelhet fel gyermekágyából.

De mintha valami tartózkodást vennék észre levelében. . . Biztat, nyugtat, de okot nem mond. . . Avagy csak nem mer irni? Vagy nem akar mindent elmondani?

Igyekszem mások által megtudni a valót.

Azt, hogy postán irjon nekem, megengedték, ha előbb tudatom vele direct hol vagyok.

Irtam azonnal.

Az bajos dolog: egy levelet nőmnek és a rendőrségnek is irni. . .

A viddiniekkel az történik a mit megjósoltam, eljövén onnan. Bizonyos hely tüzetik ki nekiek, alkalmasint Ázsiában, honnan eltávozniok nem szabad. Számkivetés szabadság nélkül a számkivetés helyén.

Kossuthnak, a dicsőségéhezőnek, kevés büntetés, mert ő azt érdemeli a gondviseléstől, bár mi kéz által.

Batthyány jobb sorsot érdemelt volna, mert ő férfiu...

Én itt teljes magányban élek, sehova nem járván, Neuberg név alatt.

Még sehol nem mutatám be magamat. Még baráthazafitársaimmal is ritkán találkozom.

Ezért jöttem lakni dec. 5-én rue du Faubourg St. Honoré, 67. (Udvarban menve, jobbra, 2-ik emelet, az utcza felé eső, de nem az utczára, szélső 3 szobábul kettő.)

Életmódom egyszerüen a következő.

Reggel 8 felé fölkelek. Elébb nem lehet, mert a kapus is akkor kél, ki a szolgálatot teszi.

Néha theát reggelizem, magam készitvén, mert igy csak 10 sousba kerül 20 helyett, néha pár almát.

Olvasok vagy irok délutáni 3—4 óráig. Néha a könyvtárban. Néha eljárok, estefelé, pisztolybul lődözni.

Ebédelni 4½—5½ közt szoktam, váltva, 1 franctul kezdve 2 francig. Hetenkint 2—3-szor nem ebédelek.

Ebéd előtt s után, vagy csak után a Salon litteraire-be megyek, hol 2—3 órát töltök el, mivel rendesen 5 német, 4 franczia, 2 angol ujságot szoktam átnézni, néha folyóiratbeli czikket is áltolvasok.

Este, 8 óra felé, a rue de la Paix-re kimegyek a Tuilleries-kert faláig, s onnan a Champs-elyséebe, hol, a jobb járdán, a Cirque National mellett fel-alá sétálok, gondolkodom, elmélkedem, ha épen esős zivatar nincs, s 9 óra körül ismét hon vagyok, s ágyba menekedvén a hideg elől, olvasok éjfélutáni 1, 2, 3 óráig.

Ritkán jönnek hozzám, egy hétben egyszer, én is csak akkor megyek máshoz, ha vele dolgom van.

Égek bevégezni egypár munkát.

Természetesen naponkint, képzeletemben, el-elrepülök Pestre, Dinámhoz, s órámra tekintve találgatom mit csinál most? és mikor jön ki, és tervezgetek, mit csinálunk itt, hogy intézzük el dolgainkat, — mert Európa most egy vulcan, hátra van a legrettenetesb diadal, s talán a legvéresb.

Hazám s nemzetem sorsát emberi kézből kivette a gondviselés, — végezze el!

Január 15—30.

Kaptam egy másik levelet is, ezt a postán. A rendőrség főnöke engedte meg, és választ is irhatok, egy bécsi rendőr czime alatt, ki azt a pestihez küldendi. Isten neki, csakhogy igy is irhat nőm, neki ez elég, nekem nem, de ő többet szenvedett mint én. Csak legalább ujságba ne igtassák tartalmát, mert a családi érzés azon gyöngéd virághoz hasonló, melynek nem kell vész, sem dér, elég a fényes napra kitenni hogy szenvedjen, meghaljon.

Irja Dinám hogy Marika nagy beteg volt.

Hogy Ziegler, a budai orvos, egy körmönfont ember, megholt, és mi élünk annyi viszontagság után.

Hogy ő gyakran őrizni kénytelen a szobát jelen állapotában, s kevesen vannak a kik a számüzött nejét meg mernék látogatni. A barátok elidegenedtek, az idegenek barátokká lettek.

És a testvér, Laczi, mint hálátlan, szivtelen, rosz volt páratlan jóságu anyja iránt, — ő iránta, az el-

hagyott nő iránt is az. Ezt nem ő irta, ezt mástól tudom.

És szegény jó ipam, aristocratikus nézetből, kinek különben sem neve, sem neveltetése, sem lelke nem volt az, csak törvénytudománya, e fiut leánya, e tökéletes gyermek, e ritka teremtés felett boldogitá világilag.

Ez bántott engem egykor.

A roszat jutalmazni a jó felett, ezzel soha sem tudok kibékülni. Sőt azzal is nehezen, jutalmazni a jót, ha különbséget a gyermekek közt kell tenni.

Február 1—15.

Sokat, igen sokat olvasok, és olthatlan szomjjal. Áltfutni a jeles irókat jó, igy nyer az ember általános álttekintést a világ, a tudomány, a mult felett, de önállását vesztheti el a szellem könnyen, s nehéz nem menni be a könyvek tömkelegébe, melyben elsülyed, elvész az elme. Az a sok olvasmány elpárolog mint a virág illata, melyet leütünk ágáról, az elmélkedés az teszi az embert tökéletessé, önállóvá, bölcscsé. Amaz egy utazóhoz hasonlit, ki az idegenek által müvelt kerteken örvendő, élvező lélekkel megy ált, de csak áltmegy, emez hasonló a kertészhez, ki maga körül egy világát idézi elő a növényzetnek, mely diszlik s illatozik hónapokig, mig tart az élet. . .

De alig birok magammal, ha az olvasásba ereszkedem . . . Kezdtem a Koránon, aztán az Osman-történethez nyultam, aztán a török költészet vonzott magához, aztán a persa, most akarnám az egész keleti szellemvilágot ismerni.

E miatt munkámat két hét óta nem folytatom. Az örvény vitt magával. Ki kell magamat az élvből ragadnom...

Egyébiránt naponkint nyugtalanabb vagyok. Csaknem ingerlékeny. Dinám jan. 1-én irta utolsó levelét. Már hat hete mult. Miért nem ir? Visszavonták az engedelmet? De nincs más ut és mód? Avagy beteg? E gondolat bus lehetőség felé vezet! Minden este reménylve jövök haza, és minden este csalatkozom. Már néhány nap óta föl sem tekintek a polczra, hova a kapus a leveleket rakni szokta. Nincs, nincs, előre tudom, s oka után tapogatózni alig merek. De kedvem elesett mindentől, még az olvasástól is, s ha teszem azért teszem, mert az idő halad észrevétlenül. Különben az éj is hosszu, nem tudok aluni, az órák nappal csak másznak, szemem kifárad az olvasásban, s még mindig messze van az este, az éj, s az álom vonakodik leboritani pilláimat.

Különben, munka közt, repültek óráim sebesen, s örvendtem, mert munkám is növekedett, az idő is mult, s minden percz közelb hozta a napot, melyben ismét találkozni fogunk.

És ime még csak levelét sem láthatom! Még csak okát sem tudom! Minden kap csak én nem. Minden örvend csak én nem. Csak én nem, kinek félni, örülni, nyugtalankodni legtöbb okom van.

Nem tűrhettem már tovább, irtam én. Mintha szólván, kérdvén, előbb kapnék választ.

Ó pedig mi messze van a Szajna és a Duna! Mint a nyil repül a vasut, és még is mi messze van.

Csak aztán minden jól végződjék.

Február 15—28.

Elvégre kaptam levelet és megnyugodtam, kipihenve érzem magamat. Ő viszont tőlem nem kapott levelet soká, pedig én gyakran irok, mióta tudom, hogy a postára tett levelet is megkapja. Mit ne mondanék el? Azt hogy szeretem, hogy epedek utána, hogy résztveszek fájdalmaiban, — mint oka is — a sors által?

És még két más levelet is kaptam, de azt alkalom hozta, és postára Brüsselben tételék. Ebben sokat irt titkosan, sokat kérdez, mindent elmond, a mit okosan elmondhatni.

És van még ebben, a mi engem a sirásig meghatott. Ő hivén és nemesen szeret, szivből, mi a nehéz napokban még melegebb.

Én magamnak semmit sem mentém meg. Nem marad, nem lesz egy fillérem sem. Intézkedni a veszteségre számitólag szégyenltem magam előtt, mintha ez által a diadalról lemondtam volna. És mi hatása volna az ilyennek másokra, ha azt megtudnák! Tisztán léptem ki a forradalombul, mint a hajnali levegő, gondolatban, titokban, akaratban sem váltam el tőle semmi érdekeimben.

Sőt, 1848. decemberben Felső-Magyarországba hivatalosan elmenvén, az alatt Windischgrätz Budát elfoglalta. Midőn juniusban visszamentünk, kocsim, lovaim elvitettek, nőm sok holmija, s könyvtáramat és minden iratimat a honvédek, a hadi épületben lefoglalva találván, elpusztiták.

Nem kértem kárpótlást igen szegény létemre sem.

Felső-Magyarországon öt hónapig voltam, nem huztam napdijt. Számadásomat pontosan beadtam. Biztosi

kiadásim irodára, irnokoknak, kémekre alig ment 2000—4000 pfrtra, fuvar, sürgöny-költséggel, folytonos harczközben.

Mint minister két havi dijt vettem ki, két havit, gondolván a kincstár zavarán segithetni, ben hagytam. Ez ott veszett, a másik mint bankjegy veszett nálam. A kincstárból érczpénzt soha sem vettem ki.

Igy hagytam el Magyarországot.

Igy indultam a jövendőnek. Szegényül, de ragyogó lelkiismerettel, magamban, magamnak.

És itt eszembe jutott szegénységem. Dologhoz fogtam, mi pénzt hozzon egykor, — de a fő czél utolsó szolgálatot tenni hazámnak, nemzetemnek az irodalom mezején.

És ha a betegség elhervaszt? Ha nem tudok dolgozni később? Anyám nem küldhet, mert magának sincs.

És ha kedves Dinám szülésében elhal? E rémkép mint egy kisértet ijesztett meg néha... Akkor ő sem segithet rajtam, a számüzöttnek adni sem, hagyni sem lehet...

Párszor lebegett végig agyamon e rettenetes gondolat. Elfojtottam mihelyt megjelent. Neki erről nem szabad tudni.

És ime Brüsselen ált jött levelében tudatja velem, hogy ő végrendeletet tőn szülése miatt, és minthogy nekem nem hagyhatna semmit, egy összeget kiküldött Angliába Mayerhez, vegyem ált tőle, és biztositsam vele jövendőmet...

Nem a tett boldogitott, a lélek a mely sugallta, a gondolat, a szeretet, a hivség a mely a tettben, mint az illat a virágban fekszik.

Nem szóltunk, s megértette azt a mi magamban is titok volt.

Ó mi édes érzés!

Martius 1—15.

Midőn egykor, még mint ifju, a pályaválasztás belső aggodalmai közt tépelődtem, s annak a mit ohajtottam legnagyobb része szegénységem miatt elérhetetlen, választhatlan volt, kettő után nyujtám kezemet.

Az irodalom felé hajlamom vonzott.

A politika felé a hazai körülmények.

Ez utóbbin kivűl másra készülni sem lehetett a magyar ifjunak, sem eszköz, sem hely, sem vezetők; és ha a haza dolgát a magyar nemes nem vette szivére, a többi osztály ki volt zárva legszentebb kötelessége teljesitéséből.

Én akkor igy okoskodtam, kilépve a collegium falai közül, — valahol ott van Naplómban, — irodalmi készület nélkül a politikus tökéletlen nagyon, elég volt szereplő férfiaink között körültekintenem, és viszont gyakorlati tapasztalás nélkül a politikus iró a tévelygés gyermeke.

És még azt mondtam ismerőseimnek. E két pálya kiegésziti egymást mint pálya, és mint az életnek utja nem enged megszorulnom.

Ha bármi sors leszorit a politikai térről, ott van az irodalmi, nagy tér az.

Ha pedig az irodalmin nem lehet vagy nem tudok hatni, a politikai pályán mozgok.

Az lehetetlen hogy mindkettőről leszoritassam.

És ime mi nagy időt kelle megérnem. Alig van kilátásom még valaha tettleg munkálhatnom a hivatal

terén, de az irodalmit tőlem senki nem zárhatja, mig van tintám és tollam.

Sőt némi vész után vetni magunkat az elmélkedés ölébe, abban van sok kéj, és ki mintegy az élet után okoskodik, az helyesebben okoskodhatik.

Igy teljesedett ifju korom számitása...

De mi volt volna életem, ha annak erkölcsi alapot nem szerzek csendes, elvonult ifju óráimban?! A vallás a maga néha czifra, néha rideg készületeivel nem használt nekem, — bár jó az imádság, az kéje a léleknek; bár édes az ének, az a sziv élvezete.

Néhány elv elintézi az egész életet, csak légy hozzá hiv, mint a hajós a négy sark szerint elkormányozhatja hajóját. A sok szabály megtéveszti az embert, mint a sok szó az értelmet elhomályositja.

Az emberek felebarátok. Ebből az összes politika kifejlik. Kit ez nem vezérel biztosan, az hiában bajlódik a kötetekkel.

Légy igaz. Ebből az összes életmorál kifoly. Csalni nem fogsz, sem csalathatni, hallgatnod szabad, de hazudni avagy hallgatással hazudni akarni nem.

Türelmes légy és bizzál a dolgok, a tettek szükséges következményeiben. Ez hitednek legyen alapja, a felhők hiában változnak fejed felett, az est mutatja meg hova sorozandó a nap.

Én becsületesen jöttem ki a viharbul. Minden utógondolat nélkül álltam bele és hagytam el. Mivel a dynastia álnokul, jogtalanul, kegyetlenül cselekedett, a forradalomhoz csatlakoztam, — és mert republikanus erkölcsi belsőm; — nem számitgattam, győzünk-e? nem néztem, jut-e nekem is dicsőség? mindig dolgoztam baromilag, mintha egy perczem elmulasztásától függne a haza sorsa. És utolsó hagytam el a haza földét, fegy-

veres kézzel... Mert nem emlékeztem ekkor, hogy a hazán kivül más kedvesem is van...

Ezt magamnak irom ide.

De Kossuth képét lerajzolandom.

Ő korán megmentette magát, s már előbb, de ekkor egészen elvesztette a hazát.

Görgeynek áltadta a dictaturát, kit árulónak nevezett, irt, vallott, s ellene sereget gyüjtött. Miért? Hogy az árulás a G. nevéhez ragadjon, — Kossuthé igy látszott menthetőnek. A világ előtt, de nem Isten előtt.

Görgey nem az által áruló, hogy Világosnál a fegyvert letette, ő előbbi tettei által áruló. Ez az, e kettő az e két emberre nézve, mit most senki nem fog fel még.

Még mindig fen van Dinám, még mind eddig nem szült! És a betegágy kijövetelét késlelteti, ha az megadatnék is. És mi történhetik addig Európában!

De még a szülés veszedelmein sem ment ált. Ez az mi engem éjjel és nappal nyugtalanit, ez az a mivel álmodom.

... Gondolta, már márczius első napjaiban megtörténik. És én irtam neki gyakran, ugy hogy 4-től — 17-ig majd mindennap levelet kapott tőlem. Tudtam ez neki örömet okoz. Azt hittem ágyban leli. Megjelent volna mint reggeli vigasztaló, látogató! Ó e nehéz idő halad, halad, és vele a találkozhatásunké is... S alattunk, mint a galambok fészkének fája, reng a fa a fejszék ütése alatt!

Mártius 15—31.

Mártius 20-án reggel, 2½ órakor született egy kis leányunk, ki a keresztelőben Therézia Ilona Lipolda nevet kapott.

Küldtem castaliai-mnemosynei forrásbul vizet, alig hiszem hogy a katholikus pap a keresztelőnél merte volna használni!

Ó azok a keresztyén papok! Most Angliában azon viaskodnak, a keresztelőviz-e az mi által az eredeti bűn eltöröltetik!

Elvégre tehát megjött a kis vendég; Mimihez fiu párnak jobban illett volna, — de nem tudja az ember mi alakban küldi Isten a jót, az örömet. Lipoldám szüléinek szinte 3-ik leányuk volt, nem látták szivesen, — és utána következett két fiu, ő csupa örömnek, ezek csupa bánatnak forrásai.

Therézia nevet Dinám kivánt, — szeretett anyja miatt.

Nekem az a kiállhatatlan, gőgös, a mellett paraszt modoru, beszédü K.-nét juttatja eszembe, — anyánkat én nem nevéről ismertem. Heléne szebb igy mint magyarul. Lipoldát én kivántam. Majd ha felnő, válaszszon közüle magának.

E szerint hála Istennek, elmult Dinám félelme és fájdalma, és a mi a kijövésben gátolá. Ez a legjobb, — mert egy Corvint most szerettem volna, vagy más névvel nevezni a virágot. De ezt csak magamnak tartom. Dina ne tudjon róla semmit.

Nem régiben óvást tettem ellene, hogy nevem azon okirat alá van jegyezve, melyben Görgeynek a dictatura általadatik. Senkit nem neveztem, csak okát adám, miért

nem tettem és nem tehettem volna: mivel az áruló és árulás legalizáltatott.

Nekem nagy szerencsém van az emberekhez ujabb időben.

Vukovics régi barátom, alig nevezhetnék mást ugy annak. Itt és Londonban aláirást gyüjték, hogy kiszabadithassam otthoni buvóhelyéből, pöröltem a vonakodókkal, magamat elhatároztam 400 francot adni, bár szüköl-ködöm.

Ő időközben kiszabadul, Brüsselben Almássyval érintkezik, aztán itt mások körébe jut, — és a nélkül hogy kérdést tenne nálam, Horváth-tal, a püspökkel egy hosszu nyilatkozatot irnak óvásomra, melyben ők nevezve nem voltak, és gyanusitanak, vádolnak, bizonyitani igyekezvén, mintha a dictatura általadása közösen végeztetett volna, holott nevem nem lévén ott, nekik, ha szólni akartak, csak saját tettöket kell vala igazolniok.

Midőn én az igazság majdani elmondása miatt elhatároztam magamat minden áldozatra, el arra hogy elhagyassam, csak a nemzetet figyelmeztethessem: ez ellenszólás, e helyzetben, tőle, igen nehezen esett.

Felelek nekik. Az könnyü. Csak mérsékelnem kelle az igazságot.

Ő neki pedig megirtam, hogy e tettével ő felbontá barátságunkat.

Keserves az még is, gyanusittatni, a hazát elveszteni, sőt még barátainkat is elveszteni.

April.

Ide jutott egy Vermes nevü magyar is, gondolom Bácsbul való, ki, mivel a rögtönitélőszék tagja volt, szinte Viddinbe, onnan Sumlába menekedett.

Onnan azonban próbált eltávozni, de utközben egy török tiszt által felfogatván, Várnába vitetett. Az utlevél nem illett rá, de igen társára, a kié nem volt, és azt vele eleresztették.

Ő végre megmondta nevét. De nem látszottak hinni. A várparancsnoknál volt beszállitva. Nagy figyelemmel bántak vele. Mindent megtettek a mit ohajtott. Már tizenegy nap mult el, s még mindig le volt tartóztatva. Ő ismét mondá nevét, s hogy vigyék a hová akarják. De a parancsnok szemébe mosolygott, s rázván fejét mondá: Szemere.

Elfogatásomra sok ezer piaszter volt téve.

„Végre kisült, — mondá — hogy nem vagyok Ön, s ugy Sumlába visszavittek.“ — Ez történt már deczemberben. —

Munkámban haladok. Májusban bevégzem, ha ismét nem esik rám a szédülés, mi a mult hóban három hétig kinzott. Két kötet lehet belőle. Már német forditásával is foglalkozunk.

Különben kellemetlen hónap.

Nem itéltek el, s nőink nem eresztetnek ki.

Dináék távol vannak a megosztozástól.

Az ujságok mindig telvék alacsony rágalmakkal.

A félreértés napi renden van.

A többi alszik, hever, mulat, legfölebb a jövendőrül vagy a multról beszél, cseveg, én pedig mint az

igába fogott dolgozom még mindig hazám érdekeiben, egész nap, reggeltől estig, — és még is rágalmaztatom. Itt és otthon terjesztenek nemtelen pletykákat.

Ugy hogy csaknem elhagy a türelem. És már kérdém magamban: sorsa az némely embernek, hogy mindig gyanusittassék? Nincs igazság, vagy csak késik? Lehet az, nemhogy a tett csak egy kissé elismertessék, de hogy egészen ellenkezőképen tüntessék fel?

Az egész forradalom alatt soha egy jó órát sem csinálék sem magamnak, sem családomnak, az éjet és napot arra szenteltem, senkit nem látogattam, terveztem és azt eszközöltem a legkisebb részletig, javam eldulták, nem kértem kárpótlást, fizetésemet ben hagytam, napdijat nem vettem, érczpénzt nem váltottam, érzem, Isten jelenlétében, hogy akképen érzett más is, de oly sokat és pontosan és egészen senki nem dolgozott.

Egyet tettem. Nem kedveztem senkinek, nem szórtam a státus pénzét, mindent dologra és az áldozatra szoritottam, — az emberek a lelkiismeretes és szigorú bánásmódot legkésőbb bocsátják meg.

A világ, a jelen, a komédiásoké, kik közül való Kossuth, de lehetetlen, hogy az örökkévalóság az legyen.

Vagy nincs ez, vagy mind az egy.....

Május.

Midőn az ember elveszti honát, a legtöbb jót veszti el, de sok roszat is elveszt. Én csak amazt vesztettem el.

Mennyi jó ember halt meg, sok, hóhér keze alatt. És mennyi silány, nemtelen maradt meg. Ha ez magul

maradt meg, rettegek a hazáért, mely ezeknek kezére kerülne.

Szacsvay felakasztatott, a szerény republikánus, — Irányi, az elbizakodott legény él.

Mennyi szenved börtönben, — és Csernátoni, a silány firkász, itt van.

Dessewffy, Aulich s annyi kivégeztetett, Csányi, Jeszenák elveszett, — Madarász László megmaradt.

És még azon haszontalan zavargó Thali.

És igy a Kossuth-Madarász-féle töredék-párt eléggé megvan, azért is mivel gyáva volt, és jó eleve sietett.

Mi veszedelmes utja ez a sorsnak. Épen a gyávák, a rövidlátók, a dicsőségéhezők maradtak meg. És nevökhez a számkivetés eszméje még uj tekintélyt ád. Alig tudom, jó-e kivánni a visszamehetést, ha ezek kezébe jut a hatalom! Nem a külföldet, a magyar nemzetet kellene felvilágositani ez egyénekről és társaikról.

* * *

Édes Dinám, mi boldogtalan vagy.

Mennyit szenvedtél mig nem tudtad hol vagyok.

Mennyit szenvedtél reményteljes állapotban.

Mennyit a kis Therézia betegágyánál, közel a szenvedőhöz, tőlem távol majd egy év óta.

És 11-én kis gyermeked meghalt, nagy kínok után.

A halál azon szenvedésben, kínban, aggodalomban, félelemben volt, melyet kiálltál a mult év utolsó felében, nem tudván: élek-e? Nem tudván 4 hóig, mely nap hoznak be fogva, Pestre. Te megéltél, nagy nehezen, a halál magva a gyermekbe ment ált. Ő lett áldozata.

Ó Istenem, miért élt meg mások gyermeke, kik hasonló állapotban voltak? Annyi szenvedést miért nem

jutalmaztál egy egészséges gyermekkel? Miért kell neki szenvednie a reménynek, az örömnek is csak bánatát? Mint örvendett neki — a kijövetelre alig gondolt; mint szerette — engem szinte elfelejtett; mint elfoglalta egész lelkét, — a mult alig jutott eszébe; és most a sir van előtte, s az öröm bármi nagy volt, gyötrelméhez képest az parányi, mint a mécs világa az éjszakában.

Én nem ismerek nemesb asszonyt, nem ismerek engedelmesb, jobb gyermeket, hivebb, gondosb anyát, szeretőbb, önzéstelenebb nőt, tisztább asszonyi természetet, — miért büntettetik tehát ő ennyire? Négy év alatt egymásután emelkedett négy sir, atyjáé, gyermekeé, anyjáé, a másik gyermeké, ezenkivül testvérei roszak, a háboru soktul megfosztotta, tőlem egy év óta távol, mit vétett ő? csaknem merném kérdeni, vétkezett-e csak gondolataiban is?

És mégis sir sir után, gyötrelem után bánat, remény után szenvedés, szenvedés után betegség rohanja meg.

Megfoghatatlan azon mérték, a mi szerint isten osztja a jót és a roszat.

A Lloyd 1850. május 16-ki számában, az Abendblattban ez van:*)

„Nagy Ignácz, a Hölgyfutár szerkesztője, nehány nappal ezelőtt Macchio kerületi parancsnok elébe idéztetett, mert igen élénken rajzolta egy, a forradalom által elszerencsétlenedett család szenvedéseit. Nem olvastam a

*) E napló folytán számos idézet jő elé, német, franczia, angol lapokból, többnyire az illető lapból kimetszve s eredetiben a naplóhoz ragasztva. Mind ezt, mennyiben egész terjedelemben közlése szükségesnek látszik, magyar forditásban adandjuk; néhol rövid kivonat is elegendő lesz.

novellát s annál fogva nem is tudom mennyiben alapszik valóságon: de az egész dolog engem azon csapásra emlékeztet, mely a volt magyar ministerelnök Szemere nejét érte. Egész octoberig mit sem tudva férjéről, s a legborzasztóbbtól rettegve miatta folyvást, csak nehány hónappal utóbb véve a bizonyos tudósitást Párisba érkeztéről, annyira aggódott rajta, hogy midőn nehány hét előtt egy kis leánykával betegedék le, a gyermek magában hozta a halál csiráját s sok szenvedés után a múlt héten meg is halt. A rendőrség megvizsgálta a kis hullát s mint hallom nem támasztott semmi nehézséget, hogy az a család jószágára vitessék ki.“

De azért csak otthon vissza, tehát fogva tartoztatják. Haynau őt derék, jeles, de szerencsétlen asszonynak mondja, azonban szabadságot csak azoknak ád, kik sem szerencsétlenek, sem a jeles nevet a zsarnoktul nem érdemlik, mert a mozgalomba avatkoztak.

Kossuthnak és gőgös nejének gyermekeit áltküldték, hivatalosan csaknem. A gyermekek jól éltek Pesten, azoknak mindegy, tehát csak a szüléknek tőnek vele örömet. Hála Istennek!

De én bűnösb volnék előttök mint Kossuth? Nőm terheltebb mint amaz asszony? És nem inkább Dinámat büntetik mint engemet, a mennyiben ő ártatlan teljesen, s mindent vesztett a forradalomban?

Almássynét kieresztették, pedig Almássy irta alá a trónvesztést, miért a jegyző, Szacsvay felakasztatott.

Orczynét kieresztették, Perczelnét is, Egressynét is, Lónyaynét is.

Mi mind ennek az oka? Avagy csak a sors czélja benne, hogy Dinám szenvedjen? Ő, ki négy hónapig minden nap a halál félelmét állotta ki, nem tudván hol s biztosságban vagyok-e. Ő, ki aztán beteg volt. Ő, ki

szült kinok közt. Ő, kinek gyermeke a szenvedés alatt a halál csirájával született. Ő, kinek nincs rokona az egész hazában, — ott áll mint egy magános virágszál, a föld nem tekint reá, csak az ég gyönyörködik benne csillagszemeivel.

Ó hiszen, csak én magam szenvedhetném az elválás kinait!

Ó csak a szenvedésben, ha az kerülhetlen, igazság volna. De ime a bűnösb jutalmaztatik, de másokra nézve kivételt tesznek, ő nem bocsáttatik ki, a kire nézve évek előtt kimondák az orvosok, hogy nem lehet egészséges tengeri fürdő használása nélkül. A többinek kijönni kéj volt, ez nála szükséges az egészség megszerzésre, — azonban azt hiszik a zsarnokok, nem elég még a mit szenvedett. Öt hét mulva egy éve lesz elválásunknak.

Azóta a haza rab lett, ő is rab benne, én bujdosó idegen földön.

Junius.

Ez a remény hónapja volt. Haynau azt igéré nőmnek, elitéltetvén én, ő kibocsáttatik. És az 4—5 hét alatt meg fog történni. És azon ember büszke szava megtartásában, ha ez sem volna meg benne, mi maradna!

És ime betölt az öt hét, és sem elitélve nem vagyok, sem Dinám kieresztve nincs.

Sőt azt irják, mi nem is itéltetünk el, a kik az idézésre meg nem jelenénk. Ebből az következnék, hogy Dinám sem bocsáttatik ki.

Az igaz, hogy most ujra kérvén mellette a fattyu Haynaunak több kedvenczei, azt felelé: „die Szemere ist eine brave, eine hübsche Frau, und sie hat sich von Allem fern gehalten, aber ich kann ihr nicht helfen.“

A várakozásba, a bizonytalanságba, a vágyba én is egészen bele fáradtam, szinte fogy az, mint az ohajtás, mi végre szünni kezd, mert kínná kezd válni.

Nincs kedvem semmihez. Ugy ülök itt mint a madár az ágon, honnan tovább fog repülni. Olvasni sem tudok, mulatni sem, tanulni sem, még munkám sem végeztem be, a bánat és fejszédülésem miatt, — az utolsó fejezet van hátra. Az egész 33 sürű iv leend.

De a német forditás is halad; már le van forditva 20 iv, — a többi azért nincs, mivel Heilprinnek szeme megfájult. Különben, hárman is forditják. Én áltnézem, összehasonlitom, és ez szerfölött unalmas. Nem tudom, a szakács a maga főztét utálja-e, én már undorodom a magamétól. Kivált, mivel a német egészen más mint a magyar.

De e hónapban kaptam egy fényes elégtételt is. A Kölni Zeit. jun. 22-ki számában van Batthyány Kázmér válasza Vukovics és Horváthnak arra, a mit ők nekem először feleltek, s miben ő is érintetik. B. tehát az én czikkeimet nem ismeri, mert ő csak az Allg. Zeitungot látta, és az nem közli az én czikkeimet. És előadja az aradi, a radnai, a lugosi eseményeket, a dictatura átadás körülményeit, és egy ellenmondás nincs köztünk. Ő Ásiából ir, én Párisból, és mindenben egyezünk, miért? mert a tényt hiven adtuk elő, különben lehetetlen volna ez összehangzás. Tehát Vukovicsék meg vannak czáfolva, s én igazolva. Azért örvendek neki, mivel igazmondóságom most már kétségbe nem vétethetik, s hogy e tulajdonom elismertessék, azt ohajtom, részint mivel birom, részint azok miatt a miket irni fogok. Batthyány nyilatkozata még april 27-én költ, Kiutahiában.

E hónap közepe előtt Londonban voltam 24 órára. A Dinám pénze, mit még januáriusban oda küldött, fél

veszendőben volt. Négy hó óta nem birtam kezembe kapni, most megvan a tőke (kevés hián), de a kamat oda veszett. És ha lelkemet kelle valakire bizni, azon emberre biztam volna. És egy számüzött nejének vagyonkája nem szent dolog-e?! Megfoghatlanok az emberek. Előttem megsemmisitve állott az illető, — megijedt midőn megpillanta, én élesen szóltam, de visszajövén még élesebben irtam, kifejtvén részletesen gyanús eljárását. 15 napja mult el ennek. Irt azóta, de nem felelt meg szemrehányásaimra.

Azon tiszteknek, kik valaha rang nélkül léptek ki a katonaságból, és a forradalomban részt vőnek, amnestia adaték. 50—60-an voltak, többnyire 10—20 évi várfogságra itélve.

És Dinám otthon tartóztatik.

Ki az ő ellensége és az enyim? Van annak oka talán a mit én gondolok, vagy csak zsarnoki szeszély?

Julius.

Azt hittük volna, hogy Haynau addig mindenesetre Magyarország ura lesz mig az ostromállapot tart. S ime julius 9-én hivatalától fölmentetik, és pár nap mulva nyugalmaztatik.

Ha okát nem tudnók, örvendenénk neki. De igy előttünk akkor büntettetik, midőn érdemet kezd szerezni.

Az osztrák ministerium demokratiainak mondja magát. Haynau az ó-conservativekkel tart. Ez egyik bűne.

Továbbá, a ministerium azt kivánta, a magyar politikai foglyok itéletei, meghozatal után de kihirdetés előtt, terjesztessenek föl, ő Felsége némelyeknek meg fogván kegyelmezni. De Haynau azt felelte, hogy ő tel-

jes hatalmát nemcsak kivégzésre, de megkegyelmezésre is akarja használni, és 28 legterheltebbet (mint a honvédelmi bizottmány tagjai, s Bónis, Palóczy stb.) kötélre itéltet és egyszersmind teljesen megbocsát nekik.

Ő elcsapatott.

De eredménye lett, hogy a kik 10 évnél kevesbre itéltettek az előtt, azok amnestiát kaptak, és még 209 országgyülési tag és kormánybiztos. Természetes de szükséges következménye a Haynau szeszélyes tettének, ha ő a főknek megbocsátott, képtelenség lett volna a többieket elmarasztani. Ezeknek tehát pörük egyszerüen megszüntetett.

Ez az egyik, nevezetes, szerencsés fordulat.

Másik a népösszeirás.

Ezt katonatisztek és pedig német vagy határőrtisztek teljesitik. De a nép magát tömegestül magyarnak iratta be, a „nemzetiségi" rovatba. Tehát a kormány e rovatot ezzel „nyelv" váltotta fel. És ime, ugy hirdetik, a magyar rovat alatt nyolcz millió találtatik.

Ebben nagy tanuság van. És ebben nagy magasztalása van a magyar fajnak. Elismerése annak, hogy a magyar nem magáért, de valamennyiért küzdött és vérzett. —

Nőm, Lipoldám ismét volt Haynaunál. Mindig akkorra biztatja, midőn elitéltetem. Mondja: ő neki nincs hatalmában adni, mert azt politikai magasb tekintetek tiltják.

Sejtem az okot némileg.

Várok addig, mig Dinám dolgát testvéreivel végzi, de tovább nem engedem szenvedni.

E hónapban munkámat bevégeztem. Nekem 37—38 iv, mi nagy 8-rétben nyomtatásban is annyit ád ki. Három kötet vagy rész leend.

De a forditó szeme mindig fáj.

A másik, Ludwig, nem birja az irodalmi szép nyelvet, munkáját el kelle vetnem.

Adtam egy harmadiknak Podhorszkynak, ki Széchenyi István fiánál nevelő volt, és a kit Bécsből Széchenyi Lajos ok nélkül és csúfosan kihajtatott. Jeles fi, jeles philolog. Talán elvégre czélt érek vele.

De mig nőm ki nem jöend, lehetetlen kiadnom olyan munkát, melyben minden szó egy nyíl az osztrák ellen. Ismét csak szenvedjen? Még tovább tartsák fogva? Azt nem tehetem, nem szabad tennem. Ő sokkal többet szenvedett mint én.

E hónapban szinte szenvedtem fejszédülésben. Ezért maradt e hónapra a XXI-ik, az utolsó czikk, különben már a mult hóban készen valék könyvemmel.

Egy öröm ért e hónapban, mi életem sötétségét mint egy szövétnek világitá meg.

Megkaptam Mimike arczképét, daguerrotypban, és Dinám olajba festett képét. Itt függ most mellettem. És ez (Kozina festé, 1844.) igen-igen szerencsésen van találva. Csaknem megszólal. Ha szemközt ülök vele szinte mosolyog reám. És a müvész épen a jellemző szempillantást kapta el. Minden arcznak van szép és rut oldala, tekintete, s ebben mint abban van inkább s kevésbé sajátságos, — ezt kell a müvésznek megragadnia, ugy hogy a müvész csak azt festheti igen jól, igen hiven, kit ismer eléggé.

Tehát mintha már megjött volna Dinám. Testét látom és szemeit, csak föl kell elevenednie. Velem van, őrködik felettem, vigyáz reám, s viseletemben szinte óvakodom, mintha látná a mit cselekszem. Mintha már velem volna, nem szól, hanem jelenlétét érezem.

Augustus.

Elvégre bele unt a hatalom Lipoldám kínozásába. Megengedtetett neki, hogy Bécsbe menjen 12 napra. Hanem Mimikét nem volt szabad magával vinnie.

Ott az utlevél neki megigértetett. September elején megkapja, és közepén, ha Isten őrködik fölötte, ki fog jöhetni.

Ó mi kedves gondolat, ó mi édes öröm! De ez öthat hét egy örökkévalóság nekem, hoszabb mint az elmult hosszu év, mindennap tizszer is bele tekintek a naptárba megnézni a napot, elmémben a számok a sokszori ismétlésben összezavarodnak.

Bach ministernek tetszett nőmet ijesztgetni, azt mondván neki hogy én most sem nyugszom, hogy most is a politika elemem. Ez nemtelenség tőle, miután jól tudja, hogy e roppant városban mind e napig egy embert sem ismerek a magyarokon kivül. Hanem azon ürügyre szüksége volt Bachnak, hogy azt mondhassa Dinának: „für das was er thut, Sie bürgen mir, mit Ihrer Freiheit daweil Sie hier sind, und mit Ihrem Vermögen wenn Sie fortgehen, denn er ist Österreichs gefährlichster Feind."

Ennyit ira Dinám, titkos uton, a többit élő szóval mondhatja el...

Munkám készen van. És mi szerencsétlen vagyok vele. Heilprin leforditott 14 ivet és 4 hónap óta szeme fáj. Ludwig leforditott 12 ivet, nem használhatom. Aztán adtam Podhorszkynak, ki a pyraenei fördőkbe ment, — ő leforditott 6 ivet, és terhesen megbetegedett. Kihez forduljak most? Hol találok embert ki hiven és szépen ir? És aztán nőm sem hozhatja ki vagyonát, veszélyez-

tessem ezt? És az ügy érdeke is mindig veszt! Talán mások meg is előznek.

Minden gát összetolult munkám megjelenését megakadályozni!

E hónapban nem irok, hanem olvasgatok. És gondot forditom testemre. Annyi otthon ülés, irás, magánykodás után kell valami mozgást tennem. Tehát többször járok ki. Tehát lovagolni tanulok ismét. Tehát a vivásban gyakorlom magamat. Uszni is akartam tanulni, de e hónapban majdnem naponkint esett, és második fele igen szeles és igen hideg volt. Őszi idő járt egészen.

Eként testemet egy kissé megtörvén, octoberben hozzá foghatok Emlékiratomhoz, mit e télen be fogok végezni. Egyszerüen, elbeszélőleg fogom megirni, nem vegyitve sok okoskodással, még kevésbé ragyogó gondolatokkal. Összeállitom a tényeket, azok beszéljenek.

Batthyány Kázmértól egy szives, hosszu levelet kaptam, Kiutahiából, kelt jul. 3. 1850. Irja a többek közt: „Én már nem hiszem, hogy valaha fegyveres kézzel vissza fogunk menni, de a politikai események fejlődése következtében könnyen történhetik, hogy hazánk ajtói még egyszer nekünk is nyitva álljanak, és hogy az uj szerepet játszszék. De ha lehetne is hóditókképen visszamaschirozni, s bár volna minden szükséges materiale a mi nincsen, hisz még akkor is bajos volna határozni, hogy mi módon történjék az expeditio, annyi a vezér. S ha az utóbbi sikerülne is, még bajosb volna határozni mi történjék akkor, mert nekünk azonnal két dynastiánk volna ki vetélkedésbe lépne, az őket képviselő két hires férfiak személyében. Van nekünk a Kossuth-ház, s van a Perczel-ház, kik már most dühös ellenségképen egymás mellett laknak, s kinek mindenikének maga pártja van. Bár mennyire becsülöm és tisztelem azon férfiakat,

csakugyan nagyon félek, hogy ha hazánk ujra fölébredne, hogy másodszor el ne bukjék; csak egy mód maradna fen megmentésére, a volna hogy valami mély tűzokádó örvényt improvisálnánk, mint milyent a gondviselés Rómának küldött vész idejében, s abba Deciuskint mind a két nagy hazafit bele ugrasztanók."

Igy gondolkodik ő is e két emberről. Perczel vezérsége nagy szerencsétlenség volt az országra nézve, de ő nem vesztette el a hazát, mint Kossuth elvesztette dicsvágya, félénksége, eszélytelensége által.

September.

A szerint a mint Dinám irá, ide 18-ka körül fog érkezni. Megirta a napokat pontosan.

12-én tovább aludtam mint egyébkor, elálmosodtam. Reggel 7½-kor csengetnek. Fölriadok. Jön a ruhatisztitó, gondolám. Ime már 8-ra jár, s nyolczkor irni szoktam.

Felugrom, kinyitom, és ki áll az ajtó előtt? Dinám, Mimim, és Feri és nevelője: Tóth.

Elvégre, elvégre!

De volt zavar. Szépen akartam mindent elkésziteni, de csak 16—18-kára. A fogadott szállás poros, rendetlen, igazitlan volt. A végtelen örömben ez bántott.

Ő jól néz ki, vidám mint volt, Mimi megnőtt, néhány percz mulva ölembe jött — tehát végre elértem a házi élet örömét, melynél, talán a sirig, meg fogok állapodhatni.

Isten hozott, Isten hozott!

De örömöm nem tarta sokáig... Dinám beteg lőn. Ágyba kelle feküdnie. Alig láthatta Párist némileg, ismét a szenvedés próbája jött reá. Valóban ez valami rettene-

tes üldözése a sorsnak, mint az őz, mely egyik sebébül alig gyógyul ki, midőn először fut ismét a friss patakhoz, uj nyil merül oldalába. Ő zugolódott, én nem mertem szólani, de magamban pörlekedtem a gondviseléssel...

E hónap szomoruan végződik, szépen kezdődött. Dinám ágyban, én mellette egész nap.

Nem lovagoltam, nem vívtam, nem olvastam, nem irtam, nem mulattam.

Feri és nevelője 26-án visszaindultak.

October.

Dinám még mindig fekszik, és fogy erejében, türelme enyészik. Annyi szenvedés után némi életre számitott Párisban, és ime sorsa a kín.

Hozzá hivtam Schöpf orvost, magyar menekült. Egyik nagy hirű orvos volt. Én soha zavarosb főt nem ismertem. Hála Istennek, hogy Londonba elutazott.

Grubi (magyar születésü) orvost kerestük föl. Száraz, hideg, egyszerü ember. De ő ott ragadta meg a betegséget, hova Sch. nem is gondolt, sőt egykor Lederer és Stahly sem. Ugy látszik, ez radicaliter meggyógyitja Dinámat, mert most ő egész betegség, fejfájás, fogfájás, csúz . . . most itt, majd ott mutatkozik. Én bizom ez ember eszében. Az igaz, heroice hozzá látott, de igy kell.

Mimi igen kedves, eszes és örökké vig, és örökké játszó és mozgó gyermek. Ki látja őt, mindenkit meghódit. Még nincs négy éves, és hat hét mulva mi sokat ért francziául.

Podhorszky ismét bele fogott munkám forditásába, és ismét kidőlt belőle. Elutazik Spanyolországba. Okos ember, de ingatag, majd erre, majd arra határozza magát. Munkám tehát le volna forditva, de három külön forditó által, és egyik sem nézte ált végképen. Ujra kell öntetni az egészet.

De nőm osztálya sincs meg otthon. Bach határozottan fenyegette, hogy vagyona áll jót érettem. De ez engem nem tartóztatna vissza semmitől. Hanem az osztály nincs meg, és ha gonosz testvérei ellen a hatóság nem ád támaszt, vagy azokkal épen közre dolgozik, mije sem marad. Ekkor aztán koldulhatunk. Tehát ezt meg kellene várnom. Ezzel családomnak tartozom. Én nem tarthatom őket, és igy nem szabad őket a magokétul megfosztatnom.

Nőm megérkezvén, saját nevemet visszavettem, a Neuberg név helyett.

Emlékiratomba még azért sem foghattam, mivel némely irataimat otthonrul mind ez ideig meg nem kaptam, mikre pedig szükségem van.

Kaptam Batthyány Kázmértól levelet Kiutahiából, octob. 1., melyben irja a köztem és Vukovics-Horváth közti pört illetőleg: „hogy akárki olvassa részrehajlatlanul, ki fogja találni, kinek van igazsága.“

Házmán F. ugyan onnét irja, sept. 30-rul: „Engem és bennünket e vad országban a börtönzés szenvedése, minden szellemi és anyagi élvezet nélkülözése kinoz, és mily társaságban? Ki ügyeinket oly szerencsétlenül vezette, itt megközelithetlen, kisérőivel csak napi rendeletek utján szól; azokban nem barátokat, de cselédeket lát; kormányozni akar itt is, de az absolutismus elvei és formái szerint; (Perczel) Mórral és (Mészáros) Lázárral nem beszél, ezek őt tartják tébolygónak, ő amazokat.“

... „Hazánknak joga van reád lehető fejlődésében, mert az, kit hir szerint oly mesés ragaszkodás követ számkivetésébe is, uj támadás sükeres vezetésére nem alkalmas, a hiuság és nagyravágyás nagyobb tért foglalt el szivében, mintsem a hazafisággal megférne.“

Lórodi (azelőtt Eischl) octob. 3-ról, ugyan onnét irja: „Kossuth a tétlenség mély álmát aluszsza, és a fényes mult kábitó emlékén rágódik. Minél tovább nézzük őt, annyival inkább meggyőződünk, hogy neked, kinek hazafisága kétségtelen, tudományosságod fényes hirü, és munkásságod csüggedhetlen, a hazában kizárólagos népszerűségre van szükséged, hogy hazánk hajója biztosan partra jöjjön az üdőben, melynek jönnie kell, és melyet közelnek reménylünk; a működés ez értelemben itt, és innét a mennyire lehet, tovább megkezdődött.“ Házmán is ir ilyesmit. Azért is, mivel irtam, hogy én jövendőben az irásnál maradva, pályámat bevégezettnek tekintem.

November.

Mulik hét után hét, hó után hó, és Dinám még mindig beteges.

Minden napot, minden órát számitok, azt reménylem, az uj nap változást hoz, és hiában reményltem.

Elmult a hónap, a baj nem mult el.

Mimi ellenben egészséges, játszik sokat, eszik jó izüen, és alszik is, anyjának egyetlen öröme a szenvedés e folytatólagos napjaiban.

Én nem csinálok mást mint aggódom, várom a javulást, — épen nem tudok dolgozni, olvasom a hirlapokat, könyvet nem sokat.

Igy mulik életünk betegségben és számkivetésben.

December.

Ime az utolsó hó ez évben. Ime az utolsó nap. De ugy látszik a bajt általdja folytatás végett az uj évnek.

Dinám talán kevesbet szenved, de szenved és nem mehet ki. Nem örülhet sem életének, sem ifjuságának, sem a párisi világ szépségeinek. Páris és a számüzés neki csak egy szobát juttatott, hogy abban betegeskedjék.

Kellene ismeretséget kötni, hiszen nincs hazánk, sem atyánkfiai, sem régi barátink nincsenek! Nem lehet.

Kellene megnézni az itteni nevezetességeket! Nem lehet.

Kellene nyelvekben tökéletesiteni magunkat, kivált a beszédben, talán alkalmunk sem lesz többé anyai nyelvünket a hazában s a hazáért használni! Nem lehet.

Kellene a politikai világban is körülnéznem, megismernem ama bálványokat, kik a világ sorsát intézik, s a távolban hiresek, a közelben kicsinyek. Ezt sem lehet.

Dinám betegsége mind ezt széttépi mint pókhálót, mit a gondolat szépen összeillesztgetett.

Igy mulik el az 1850-ik év.

Hazám idegennek gyarmata.

A nemzet rab.

Nőm beteg.

E világvárosban, számüzött társaimon kivül, senkit nem ismerek.

A mult változhatlan, a jelen örömtelen, a jövendő egy beszoritott marok, mi van benne nem tudni!

1851.

Január. — Páris.

Itt van az uj év.

Nem várok oly hamar jobbra változást a nemzetek sorsában, azok életét ugy is századokkal mérik.

Legközelebbi s legfőbb vágyam volna Dina egészsége, mert az élet oly gyorsan mulik. Észre sem veszi az ember midőn a határszélen áll.

De teljességgel nem javul. Fejszakgatása folyvást tart, mit itten nevralgienak neveznek, néha minden 10 perczben megujul és tart 10—15 perczig. És szemére is annyira hat, hogy nemcsak olvasni, irni teljességgel nem tud, sőt minden csekély világosság ingerli.

Az orvos nem megy ki egy bizonyos körbül, t. i. hidegviz-zuhany, hydrojadate-ferri-potassae, — és ime az igy tart a 4-ik hóra. Mit sem eszik, nem tud aludni, és naprul napra fogy.

Öröme Mimiben van egyedül, ki szemei előtt virágzik mint a rózsafa. A párisi finom és fehér gyermekek-

hez képest olyan mint egy vad: bátor, piros, zömök, eleven. Egy kis franczia leány, 7 éves, jár hozzá játszani, és a nélkül hogy mi tanitgattuk volna, már mindent ért és beszél meglehetősen. Csodálatos a gyermek: előbb csak azt tanulja meg a mi szót, phrasist hall, és apródonkint bejön a declinatio-, a conjungatióba magátul. És egész verseket megtanul puszta hallásbul, és egész nap azt mondogatja igazi franczia accentussal:

Au clair de la lune,
Mon ami Pierrot,
Prête moi ta plume
Pour écrire un mot.

Ma chandelle est morte,
Je n'ai plus de feu,
Ouvre moi ta porte
Pour l'amour de Dieu.

Je n'ouvre pas ma porte
A un vieux savetier,
Qui porte la lune
Dans son tablier.

és több effélét.

E hónap 25-én mult 4 éves.

Én azt hiszem, minden gyermekben van kedves, annak a ki előtt azt fejlik, de Mimiben sok íz, zamat van. Néha egész órákig magában elbeszél; néha daczol, alig birni vele; néha hizelgő, csókolózó, s a legédesebb neveket kitaláló; néha mesét ő kiván hallani s örömében egész idegrángatózásba jön, néha ő mond mesét oly komoly arczjárással mint egy felnőtt. A mi legjobb benne, örökké

vig, vidám, mulató, reggel is ha fölkel, és éjjel is, bár mely pillanatban ébredjen fel.

A gyermek lelke mint a tükör, azt a képet mutatja a mely bele tekint. Nagyanyja (napam) és anyja mindig mosolyogva tekintvén reá, e kedélyállapot bele is áltment.

E télre sok menekült magyar ide jött. Uj választmány alkottatott, melynek tagjai: Teleki L., én, Vukovics, Czecz, Klapka, jegyző Bittó István. Nem tesz egyebet: itt-ott pénzt gyüjtöget, de nem a francziáktól, kiosztogatja a megszorultaknak. Szóval a jelen bajokat intézgeti itt és egyéb helyeken is, a multtal nem bajlódik, a jövendő érdekében mit sem tesz. Táblabirói modoru urak ezek: azaz röstek. A tehetős: mulat, élvez, mintha minden rendében volna, a szegény dologtalanul él, ha módját ejtheti korhelykodva. E faj nem fogja Európa nyugalmát fölháboritani, t. i. mint kezdeményező.

Február.

Munkámat még a mult nyáron elvégeztem, csaknem egészen is akkor lefordittatott. De nem adhattam ki, egyik oka: mert a forditás rosz, hibás, nem vagyok vele megelégedve, és aztán mert nőm érdekeit veszélyeztetem vele ha kiadom. Be kell várnom mig testvéreivel megosztozik, különben mit sem kap abból is a mi őt illeti. Minden a biráktól függ, a birák pedig a kormánytól függenek, s Bach nem átallá kimondani nőmnek, mig ön itt van, személye a kezes férje tetteiért, ha kiutazik: vagyona lesz a kezes.

Azonban én csak az osztályt várom. Ezzel nőmnek, családomnak tartozom; tovább nem várni: azzal hazámnak tartozom.

Igy is munkám kora elmult nagy részben. Elmult az évben, melyben mohón olvastatott volna.

Dinám még mindig beteg. Sehova nem mehetünk, hozzánk ritkán jőnek. Kínban, magányban telik napja, éjjei álmatlanul.

E miatt én sem csinálhatok semmit. Keveset olvasok, nem irok semmit. És sem nyelvben nem tökéletesitem magamat, sem nem járok társaságokba. Naponkint várom az időt, melyben Isten visszaadja neki egészségét.

A drezdai conferentiák megkezdődtek. Austria bele akar lépni minden tartományaival a német szövetségbe. Mi, magyarok, elhatároztuk ellene emlékiratot adni be az angol, a franczia, az amerikai, a piemonti kormánynak. Kellett volna háromnak dolgozni, külön-külön, Telekinek, Vukovicsnak, nekem. Teleki nem csinált semmit, Vukovics igen kizárólagosan magyar és táblabirói modorban tette fel, mint egy megyei sérelmet. Az enyim fogadtatott el, mit Teleki francziára forditott, a harmadik részt az európai tekinteteket azonban ugy bővitvén és forditván el, hogy abból minden elv s méltóság kihullott. Kormányokhoz nem ugy ir az ember mint népekhez, de az elvet teljesen elhallgatni semmi esetben nem szabad. Ennyiben tartom rosznak az emlékiratot.

Elfogadta a franczia külügyminister szivesen, sőt az elnök is, mint a többi kormányok is. Ennek beadása után költ a franczia febr. 23-diki erélyes nota Ausztriához ez ügyben. A mienk alatt volt febr. 15-ke, de később adtuk be. Aláirva volt Teleki, én, Vukovics, Czecz, Klapka, mint ancien envoyé, ministre stb.

De e dologrul értesitést a lapokba beadni nem engedett a Teleki szorongó modora, annál kevésbé irtunk czikket, még kevésbé közöltetett maga az emlékirat. Bizony nevetséges és igen hibás modor!

Pénztárunkban mindössze alig volt 2500—3000 franc, és azzal sok emberen segitettünk. Gyült magyaroktul, kik itt áltutaztak, olyanoktul, kik nem vettek részt a szabadságharczban, és most 50, 100 franccal hazafiui nagy kötelességöket teljesiteni, az elmulasztottat helyrepótolni vélik. Vissza kellene lökni, — de szegény számüzött társaink miatt azt nem tehetjük.

Néha ir Kiutahiából Batthyány, Házmán, Lórodi, most ir Mészáros is. A többek közt irja:

„Nem tudom, hogy az a sok dii majorum és minorum gentium katona kevesbet angol státusférfi-e mint mi itten, azaz, hogy azok a politikus vélemény szerint osztják-e magánytársalgási köröket, vagy hogy a közös szerencsétlenség jobban egyesiti őket mint quondam? Mi itt derekasan megtartjuk elszigetelésünket, bár egy kaszárnyában lakunk — Batthyányin kivül, — Kossuth még most is uralkodik, és van udvara, mi több testőrsége, hadi tudományban neveli magát, jövendőben nélkülözni akarván a vezéreket, az alvezetőknek egy utmutatást is irt. Vele Visoczki társalkodik a főbb lengyelek közt, ki lévén jelelve egy időben, ő alatta főbb hadi szerepet viselni. Perczel nejével és testvérével s nejével szinte magának él, elkészitvén memoirjait, Dembinszki magának, s én magamnak annyiban hogy Kossuthtal soha sem, Perczellel keveset hanem barátilag, Batthyányval gyakrabban, Dembinszkivel pedig mindennap, együtt whistezvén. Batthyány mindenkivel barátságos . . . Költ jan. 18. 1851.“

Nagyobb csapás azonban nem érhette a jövendőt, mint Bém halála (Aleppo, dec. 9—10.).

Semmi volt midőn Magyarországba jött, most minden ő volt.

Mészáros nem vezér — nem is tartja magát annak.

Perczel nem is katona — de ő magát a legnagyobb vezérnek hiszi.

Sok derék a hóhér prédája lőn.

Görgei homlokát a pokol bélyegezte meg.

Klapka mint alvezér van helyén.

Vetter a hadministerium hivatalainak egyikébe való.

Czeczet Klapka mellé sorozhatni.

Guyon szinte, kevesb ismerete van mint ezeknek, de bátrabb vezér, és vállalkozóbb.

Kmetyt még ennek is elébe teszem.

Dembinszki derék katona, de a fatum nem engedett neki győzedelmeket, és igy ő hitelevesztett ember Magyarországon.

Csak Bém volt az, ki katonai ismeretekkel birt, ki bátor vezér volt, ki politikus is volt, kinek hire tetteken alapult. Őt mint vezért üdvezelte volna a nemzet egykor egyszivvel-lélekkel, nincs ki hasonlittathassék hozzá az élők közt.

És még volt egy érdeme. Ő kedveltje volt Kossuthnak, és végre áltlátta: hogy Magyarország megbukott Kossuth által, és ismét meg fog bukni vele. Ezt irta ide Párisba. Már Viddinben és Sumlában sem látogatta meg.

Ime, ilyen szerencséje van Kossuthnak! elvesz a legjobb vezér, és a ki a legnagyobb auctoritás lett volna ellene!

Isten lelke viraszszon sirod felett ott keleten!

Az itteni menekültek gyászt viselnek kalapjaikon hat hétig, én hordom hónapokon ált.

Nagyobb csapás nem érhette volna hazánkat.

Hogy nem volt demokrat, az baj; de ő lengyel volt, s igy csak addig leendett befolyása ügyeinkre mig tart vala a harcz. Ebben volt az orvosszer.

Márczius.

Ez valami ritka tél volt, nemcsak hó egyszer sem esett, de meg sem fagyott. A szegények tele, nem kellett füteni!

E hónap végén kezdett szünni nőm fájdalma. A tavasz gyógyitja meg, nem az orvosi szer. Néhányszor elmehetett a szinházba, eddig csak egypár utczát ismert és az ágyat a melyben szenvedett.

Mimi jelenünknek öröme. Néha daczoska ugyan, de különben egészséges, piros, élénk, friss, pajkos, eszes, reggeltől estig mindig vigad, hol magában, hol más gyermekekkel. Egy gyermekded arcz, ártatlan, örömében kiáltozó és röpdező, de nagy szemeiben sok tudat is mutatkozik. Reggel mig mi alszunk, ő két óráig is magában dalol, beszél ágyacskájában, néha fel is kél, mamájától egy csókot kér, néha hozzám kéredzik, és ismét visszamegy, csendeskén folytatva játékait. Éjjel akárhányszor felébreszthetni, mindig egészen éber, gyakran pajkoskodik rögtön, mint egy 13 éves vidám leányka.

Akárhova megyünk, mindenütt feltünik a piros, a tömött kis leányka, nyilt homlokával, kicsiny szájával, nagy barna szemével, hosszu pilláival és kecses mosolyával. Sokszor az utczán is megállitják és megcsókolják, merőben idegenek.

Most már mindent ki tud mondani francziául a mire neki szüksége van, és mindent ért. Sok apró dalt könyv nélkül megtanult, és mindig azt mondogatja ha hozzánk valaki jön. Ugy látszik igen kitünő emlékezőtehetsége van. Mentünk vendéglőbe, hol az előtt hét hónappal voltunk, és rá ismert; midőn látogatni megyünk, ő az emeletet nem téveszti, mit mi nem ismerünk meg mindig.

És igy az utczákat, és az épületeket mit neki egyszer mutattak.

Feje igen kemény, öblös, s hátulsó része egészen gömbölyded. Balassa orvos azt mondja, soha sem látott oly tökéletes fejformatiót. Gruby orvos is azt mondja itt, egészen fi-gyermeki fej-alak, ritka példány.

Ekként szemléli az ember a csemetét, s fölnéz a levegőbe, és méregeti, meddig fog emelkedni büszke koronája!

April.

E hónap nem oly szép mint volt a mult két hónap. Azonban Dinám valamicskét már mulatott. Azaz, egypár este vendégek voltak nálunk, kirándulást tevénk Versaillesba, volt Millsné unalmas estélyén kétszer, néhányszor társaságot alkotva ebédelénk „a városban“, mint mondani szokták. Mind ez őt igen mulattatta, mert őt mulattatja minden kis öröm, legyen az oly parányi mint egy harmat.

Dembinszki gyakran jár hozzám, ámbár én tevén le őt első izben a fővezérségről, hon feszes lábon valánk egymással.

... Az emigratio kezd oszolni. Egyik falura megy, másik Londonba, némely Amerikába... A Kiutahiabeliek sorsa bizonytalan. Teleki és Andrássy azt hiszik, e tavaszon szabadon eresztetnek, én nem hiszem.

Dolgozom, de keveset. Télben, mivel Dina beteg volt, most mivel kellene neki valamit élveznie.

Napközben legtöbbször kis leányomat nyomorgatom, ki olyan mint egy kis tátos. Forrván vére néha neki megy öklével az ablaknak, néha fejét a falba ver-

desi, dobog mint a paripa, kiált mint az őrült, — egy kis eleven ördög. Anyja ilyenkor szinte fél a kis boszorkánytól.

De csapodár is tud lenni. Simogatja az ember kezét, leborul, lábainkat megcsókolja, bejön, csókot kér és azzal odább szalad, és mind ezt a leggyöngédebb arcz- és szem- s hangkifejezéssel kiséri. Ha az igy megy, ebből igazi rózsa lesz, a legszebb szinü, a legkedvesb illatu virág, és a legszúrósb.

Mert fejes és makacs is tud lenni végtelenül, midőn nem használ sem kérés, sem tréfa, sem fenyegetés, hanem a kemény büntetés; ekkor aztán megindul a sirás, s igy az idő meglágyulván, a felleg kiöntvén terhét, az ég kiderül.

Minap este magam voltam vele a szobában. És épen az előtt kevéssel megbüntettem. Ölembe vevén utóbb, mondtam neki: Mimike, majd a jövő hónapban ti elmentek Pestre, én is elmegyek ... Erre ő nyakamba esett, két kezecskéjével simogatva, és csaknem sirva mondá: papa, te ne jöjj oda; miért? a németek bezárnak. S ezt oly szivesen, oly érzékenyen mondta, mintha érezte volna a mit mond. Pedig ilyesmiről előtte s o h a nem beszéltünk, legalább mióta kün vannak, ilyesmit ő tőlünk nem hallott.

Gyermekség ez, és mégis magam is szinte ellágyultam.

Egy gyermekben bizony sok öröm van. Azt csak a szülék és azok tudják, kik vele foglalkoznak. Mint midőn a bimbó fejlik, egy ismeretlen bimbó, azt sem tudjuk mi virág lesz belőle. És aztán az a kapkodás az okosság és ostobaság közt, az észnek az a kisugárzása néha, mely a valót eltalálja, mintha saját ereje által törne ki a gyermek fején keresztül. Mi is az az ész? Ha Isten,

miért borul el az a gyermek fejében? Avagy az is hasonló a maghoz, melyből apródonkint nő ki a tölgy? Még sem Isten az, a mit a testi organizmus igy módosit, késleltet, korlátoz.

Május.

Az elaludt tél most ébred föl. Olyan hideg van milyen télben nem volt. Sok helyen rendesen fűtenek és szükség van reá. Nyári ruhát nem viselnek. Ehhez járul még az az örökös esőzés.

E tavaszi leányzó, egy szóval, igen-igen hideg és komor lény.

Dinám kezdi ismerni Párist. Volt néhány jó napja, s lett volna több ha a rosz idő nem gátol terveinkben. És elfelejteti vele néhány nap a mult havak szenvedéseit. Mint a fellegek, búja is nyom nélkül enyészik el.

Soha nem láttam arczot, mely a nyilt és derült éghez annyira hasonlitana, mint az: oly vidáman mosolyg, nem is mosolygás az, olyan tekintet milyen az égé tavaszi szép napon. Föltekint rá az ember s a vidámság tengerébe tekint. Ilyen ő. Még ha beteg sem komoly, még ha szenved sem sötét, és minden bajai közben kipillant derült lelke, mint a borulatok redői mögül az ég kékségei ki-kitündökölnek.

Olyan ő mint a görögországi éghajlat. Vagy teljesen tiszta, vagy minden borulatot eső követ, — nála is minden szenvedés könnyhullatásban tör ki, de arra ismét napfény következik.

Néhány hét óta munkám német forditásának áltnézésével foglalkozánk, ketten. Igen rosz forditás. Én tudom minek kell értelmének lenni, ő tudja mi van jól

németül, és a formára nézve is van helyes tapintata. Igy dolgozgatunk; nekem azonban igen unalmas, annyiszor áltnézni müvemet, — nekem az ugy is csak foganzásakor tetszik, azután undorodom tőle.

Dinámnak csakugyan haza kell menni. Vagyoni bajai miatt talán maradhatott volna itt, Isten neki ha valamiben megcsalatik is, a takarékosság helyre pôtolja, de egészsége fontosabb. És az orvosok azt mondták, csak kénfürdő állithatja helyre, de erős, itt pedig oly erős csak a Pyrenée-k közt van, mi drága, mi messze van, mi rideg, unalmas hely; e szerint Badent választottuk, mert ott dolgait is elintézheti, ismerősök közt is leend, és egyuttal fürödni fog.

Elvégre megérkezett az utlevél. Bachnak, a ministernek irt, ki lyánykorában ismerte, s ki most már némi szivességgel van iránta.

És 24-én elutazott ő, Mimi, egy angol öreg kereskedő társaságában, este 8-kor. Folyvást utaznak egész Drezdáig, csak ott fognak megpihenni; onnan pedig egyenesen Bécsbe mennek. Ez fáradságos ut! És veszélyes mint minden gyorsaság. Isten szelleme őrködjék felettök.

A párisi emigratio megfogyott, többen több felé mentek, és mennek naponkint.

Kiutahiából is elbocsáttatott az internáltak legnagyobb része. Mészáros is. Csak Kossuth, Batthyány, Perczelék, Visoczky és egypár marasztaltatott ottan, alig ismeretesek neveikről.

Az jut eszembe, mit Vörösmarty egyik balládhőse mond: „Ma (két) éve hon boldog valék.“

És azt kérdem a jövőtül:

Mához évre hol leszünk?

Én ugy képzelem, Francziaország nem minden vonaglások nélkül, de mégis rendbe hozza ügyét, és a többi státusok maradnak a mint most vannak. Aztán jöend el a crisis napja!

Junius.

Dinám megjárván Pestet, Badenben, Bécs mellett, a kénfürdőt használja. 13-ka körül kezdte és aug. elejéig maradand ott.

Én az alatt hozzá fogtam munkám forditását sorrul sorra áltvizsgálni, mert az igy a mint van sem szép, sem a gondolat értelmét, sem a nyelv, a styl fordulatait nem adja.

Innestova elmulik ideje is. Sietnem kell vele. Ha Dinám rendbe hozta dolgait, semmi sem gátolja kiadását, — ha t. i. kiadó találkozik.

Különben pedig előkészületeket teszek, a forradalom történetének megirására, olvasom, áltnézem a megjelent munkákat, adataimat kombinálom és a magyar lapokat gondosan végigtekintem.

Néha megyek pisztolyozni, többször vivni, uszásban a hideg gátol.

Ismeretségeket még mind ez ideig nem tettem, néhány olaszt ismerek, kik szinte emigránsok.

Reggel kelek $7^1/_2$-kor, vivok, aztán olvasok, irok, dolgozom d. u. 5-ig, akkor pisztolyozni megyek, ezután ebédelek 20—30 sousért, ezután ujságot olvasok 10-ig, ekkor lassan sétálva haza jutok 11 körül, és irok itthon vagy olvasok éjfélutáni 1-ig, néha tovább.

Julius.

Itt van Kozina, az a ki Dinám arczképét festette. Magyarországban bizonyosan a legjelesb arczképfestő, azon kivül önzetlen ember. 10 év előtt, utazásaiban, mintegy 100,000 francot keresvén, egy faluban, a hol Dina tölte leánykorát, Pulyán, megvonult és élt tanulmányainak. Azóta más százezerrel szaporodott volna vagyona, de ő öreg szüleit vette magához, s élt a természetben a müvészetnek és philosophiának. Részint mivel vagyoni viszonyát az utóbbi események szinte megingatták, részint mivel mint republikánus irtózik despotismus alatt élni, megy É.-Amerikába keresni és élni szabadon. Egyszerü, naiv, eszes, gondolkodó és nemes lelkületü ember.

Dinám akarta hogy engemet és Mimit fessen; mert ő Dinámat akarta kikisérni, de utlevelének ideje kitelvén, és tartván attól, hogy nem kap mást, s nem kapván Dinám sorait, épen midőn Dinám Badenbe ért, ő kijöve.

Engem lefestett. Nagy kedvvel dolgozott a képen, mivel van irántam sympathiája, és már 1848. novemberben e miatt Budára leutazott (de én akkor Schlick ellen valék kénytelen menni), de az időjárás igen kedvezőtlen volt, változó, esős, felleges, mely oly sárgává változtatta az arczot. És ez időjárás igy tartott 14 napig.

Dinám ezt nem tudja. Ez meglepés lesz. Sok ideig azt hivé, Kozina meg fogja várni, a telet itt töltendi, és hagytam ezt hinnie hogy ne nyugtalankodjék, majd csak augustus végén irandom meg neki hogy kénytelen elutazni Amerikába, hanem tavaszkor visszajöend.

Ekképen meg is lesz lepve ha kijöend, a nélkül hogy időközben a nem-festés miatt nyugtalankodott volna.

Igaz, Dinám azt akarta, hogy Mimi és én egy vásznan ábrázoltassunk, egyszerre két legyet akar fogni az elégedetlen asszony, — de én azt gondoltam, ha nem lehet kettő, egy is jobb semminél.

Dinám Grätzbe utazott, öcscse Feri miatt, ki Bécsben a tékozlásnak és kóborlásnak adván magát, kénytelenek voltak a kadetiskolába küldeni. Ama hires Schönhals ezredébe fölvévén, mint ilyent a kadetiskolába is besorozta, Dina kérelmére. Rosz, lelketlen, szivtelen fiu, nem érdemli hogy egy lépést tesz érette.

Egyuttal volt Dinám Máriazellben is. Fogadásbul ment oda, melyet még akkor tett, midőn 1848-ban Mimi oly nagy beteg volt.

Ha valaki fogadást tesz, akármilyent, és azt megtartja, én azt jónak, az egészet egy erkölcsi erőküzdelemnek és gyakorlatnak tartom; de ha a fogadásnak alapja valamely hit-csodatételben és isten megváltoztatható akaratában rejlik, ez babona.

Dinámnak irtam valami ilyest. Ő erkölcsös, nemes, vallásos jellem. De azt mindig bajos megitélni erkölcs és vallás mi mértékben olvadnak össze a női lélekben. Ifju, jó, érzékeny léleknek az imádság a szükség egy neme, attól kell óvakodni hogy az öregség napjaiban vak kegyességgé ne fajuljon el, a mi a jónak, nemesnek, szépnek, isteninek egyszerü áhitata volt.

Isten? Ennek még is kell lenni, — a mindenség, Isten nélkül, egy megfoghatatlanság, de az örökkévaló Isten, az a másik megfoghatatlanság. Én e részben hivő és hitetlen vagyok; a mint e szélre jut gondolatom, fejem szédülni kezd. Olyan ez a léleknek, mint a testnek a lég azon magasságban, hol már meg nem élhet.

Istennek küldöttei? Én nem hittem soha, már mint gyermek sem, hogy fija van, hogy különös követei

voltak volna. De ha van isten, akkor miért nem volna lehető mind ez? Miért nem lehetne fija? Miért nem küldhetne követeket különös megbizással? Különben az mind a mesék világába való, mióta nem gyermek az emberiség, ily követeléssel csak az őrültek lépnek fel. Minden nagyobb világrész és nemzetek csoportozata saját prófétát imád, jele hogy egyik sem az igazi. A geniek azon szövétnekek, — mik által isten vezérelteti az emberiséget.

Isten! ez az alapeszme, ez a legfőbb kérdés. Ha van isten, van feltámadás, legalább lehet; ha isten nincs, semmi nincs, minden mulandó, alakját változtatva folyvást és megpihenés nélkül.

Már most, ha egy nőtől elveszed az isten eszméjét, mire támaszkodjék? olyan mintha egy állattól a levegőt vennéd el, mely semminek látszik és mely az élet maga. És ha a föltámadás jövendőjét veszed el, mi tátong reá rettenetes sötétséggel? A végtelen semmiség. A betegség a hid a semmiségbe, a sir az örökös megsemmisülés. Ez egy szóval ki van tépve a lélekből minden remény és vigasz.

Mit nyujtunk neki mind e helyett?

A positiv vallásoknak nagy előnye a philosophusok felett az, hogy azok nyujtanak segélyt, támaszt, reményt, ezek semmit, teljességgel semmit.

Álom vagy valóság a mit nyujtotok, én áltölelem, — igy szól a mindennapi emberi lélek, — ha meghaltam, és valóság az, jól tettem hogy hittem, ha álom, mindegy, hisz nincs belőle felébredés sem kiábrándulás. A halált nem kerülhettem el, de rettenetességeitől, kínaitól megszabaditám magamat, hivén bár hiában.

Az igaz, a mi a legjobb, mert végre, nem tetszik bár, megnyugvásra jut a lélek, de ki az ki azt birja? Álljon elő!

Augustus.

Dinám elment Parádra az ottani fördőket használni, meghosszabbittatván utlevelét hat héttel, mert az már aug. 20-kán kitelt volna. Anyám vele van, és minduntalan jőnek mennek hozzá a látogatók, mi kellemes is lehet, de neki csend és nyugalom kellene.

A badeni fördő, 45, használt neki, fejszakgatása mult, mint kézkiütközései is, és hizik, ruháit ki kelle eresztgetnie. Tavaly itt egészen elfogyott. A parádit is igen foganatos viznek találja, nem győzi dicsérni.

De a szállás rosz, az étel is, a fördő piszkos, — ha a tulajdonos gr. Károlyi György nem szives segiteni rajta, adván neki butorokat, konyhaszereket, s beküldvén hetenkint 4-szer a gyöngyösi piaczra, nem tudom mit csinált volna; hozzá járult mind ehhez, hogy Mimi megbetegedett, valami ideglázt kapott, mely tartván egypár hétig, ez Dinám gyógyját is megzavarta.

Még 29-ről is azt irta, hogy bár jobban van Mimi, veszedelmen kivül, de oly gyönge, hogy kéznél fogva kell vezetni, különben nem tudna járni. Szegény Mimike!

Osztályával még sem ért véget. Most már nem testvéreivel van baja, hanem birái röstek, hanyagok. Igy van az, tetteiből ismerni meg a jó barátokat. És pedig még appellatába megy, és ott ki tudja meddig tartatik fenn!

Dinám Parádra ért aug. 9-én, és onnan el fog utazni sept. 7—8-án. Ha lehet, bevárja dolgai végelinté-

zését; de minden esetre akképen indul utnak, hogy Brüsselben septemb. 20. körül találkozzunk, onnan menvén Londonba, pár hétre, megnézni a világipar-kiállitást.

Isten hozza őket szerencsésen.

Talán Jolánt*) is kihozzák. Anyám igen sürgeti. Feleltem Dinámnak, ha neki nincs ellenére, csak ugy ám hozza ki, föltéve hogy kiadásait fedezik, mert mi nem vagyunk abban az állapotban, hogy reá áldozzunk. Jolán vagyona megér 100,000 francot, ebből könnyen fedezhetni nevelési költségeit.

Munkámat azóta Hamburgba már elküldtem volna, de az angol kiadó miatt nem tehettem. De még egyikkel sem egyeztem meg. Isten neki, én nem leszek nehezkes, csak már megjelenjen. Csaknem elmulta idejét, — értve azt hogy keljen, mert a közönséget a folyó események elevenebben érdeklik.

Különben az 1848. 1849-ki magyar lapokat és a magyar ügyben megjelent munkákat olvasom, kombinálom, mert az 1848/9-ki évek történetét meg kell irnom. Ezzel tartozom a hazának, — és magamnak. Gyüjteni unalmas, — rendezni könnyebb lesz. Itt minden az összeállitástól függ. Szólni sem kell, csak előadni világosan azt a mi történt.

Munka közt rohanva halad a nap. Csodálom azt ki semmit nem csinálva bir élni. Csak néhányszor meredtem azon eszmével szemközt, hogy én idegen földön halok meg, hogy nőm és gyermekem rokon és barát nélkül lesznek ott, hogy ha haza mennek hamvaimat hagyják el, ha nem mennek árván érzik magokat széles e nagy világban: és e gondolatra vérem megfagyott. És ha meg-

*) Unokahúga Szemerének.

forditva rendelte vala a sors, még rettenetesb volna rám nézve.

Kell szembe nézni minden lehetőséggel, ez edzi az embert. Ki fél attól, az összerogy ha bekövetkezik a veszély.

De az lehetetlen, hogy mi számkivetésben haljunk meg, haugyan van még néhány esztendőnk élni. Ott van ugyan Rákóczy sirja, és társaié, messze földön száraz hant födi, de a XIX. század egyhez sem hasonlit a multban.

Óriás léptekkel halad az idő és emberiség.

A nemzetiségek összerohantak, — eljön a szabadság és kibékiti őket.

A fejedelmek élet-halál harczot kezdtek a népek ellen, — a diadal kikerülhetlen, és lehetetlen hogy a diadal ne az emberiségé legyen.

Itt van a franczia respublika, mint egy pompás tölgy, árnyékában nem tenyész semmi a mi napfényből él, de mint jel szemébe szökik a népeknek messzire. Boldogtalan magában, rém a fejedelmeknek, zászló a népeknek.

Az auctoritás hitele alászállt, ugy a vallásban, mint a politikában. Következése leend, hogy nem lesz pápa, nem lesz fejedelem.

Mi áll helyébe? Ne féljetek, nem marad üresen. Arról gondolkozzatok, hogy lerontassék a minek romolnia kell. Ki épület helyett ujat akar emelni, az a tervet is megcsinálja az ujhoz, mielőtt az ót lerontaná; de itt nem arról van szó, — itt Herculesre van szükség, ki a népet a hydrától megszabaditsa.

A fejdelmek köszönetét érdemlik a demokratiának. Azt mi nem voltunk volna képesek eszközölni, a mit ők végrehajtottak. Mióta azt látom hogy a fejedelmek milyen

politikát követnek, azóta nem bánt az hogy tétlen vagyok. Miért ne az ő kezökkel kikaparni a sült gesztenyét a tűzből?

A muszka sereg Magyarországbul kevesb dicsőséget vitt haza, mint szabadsági szikrát. Még egypár ilyen expeditió, és Miklós maga ingatta meg trónjának alapját.

Németországban 1848 előtt, és 1848-ban republikanusnak lenni annyi volt mint bolondnak lenni. A porosz király s többi társai oda vitték a dolgot, hogy ki nem absolut rendszert követ, azt a kormány üldözi, ki alkotmányrul beszél királylyal, annak szemébe a história rémitő tükrét tartják a republikánusok, — e szerint az árnyéklatok eltünvén csak két párt van: absolutismus és republikánus, királyi és néppárt.

Austriának sikerült népeit egymás ellen ingerelni; de sükerült mind azt most maga ellen dühösiteni. Ez az első szükséges lépés volt arra, hogy a népek egyet értsenek.

Igy van ez egész Európában.

Francziaországban az elnökben, mivel csak a czim, nem a rosz változott, már a hatalmat, a kormányt eszmében támadják meg.

Az angol praktikus ész ezt mind belátja, és minden szinü lapjai nem szünnek meg kiáltani: hogy Európát republikánussá az absolut fejedelmek teszik, azzá lenni kényszeritik.

S ugy van. Tehát hogy ne reménylenék?!

A mult lapokon szóltam Kozinárul. Kiesett fejemből egy, a mit szinte fel akartam jegyezni. T. i. ő Deákkal többször találkozott Horváthnál, ha jól emlékezem Eduard vagy Edmond a neve. Csak ehhez járt D., máshova nem. És ott gyakran szó volt a forradalomrul, annak

személyeiről, és minthogy meghitt kör volt, szinte látszott, jól esik szólani neki is. Egész estéken keresztül csak Deák szólt, mindent részletesen elbeszélt, nyiltan, meggyőződése s tudása szerint. Akkor mind az fejemben tisztán állt, mondá Kozina, mint ő tisztán szokott valamit előadni; sajnálom hogy le nem irtam, de hiszen megpróbálom összevonni emlékezetemet. Mert kértem Kozinát, irná le nekem azokat a miket ő mondott. Várom hogy leirandja és elküldendi, ide csak e hármat jegyzem fel.

Sajnálja hogy az ő helyzete nem olyan hogy irhatna, mert különben igen őszintén fogna előadni mindent.

Rám nem neheztel, — csak arra emlékezik, miképen István nem szeretett, mivel igen nyilt és makacs voltam.

Legtöbbet szól, természetesen, Kossuthról, s azon meggyőződése van róla, hogy az ő mértéktelen dicsvágyának és eszélytelenségének lett áldozata a haza.

Ezt hiszi Kossuthról Deák.

A többek közt emlité, hogy egyszer jött hozzá, Deákhoz, Pestre egy lengyel, ajánlással a lengyel demokraták részéről, lengyel legiót állitani fel. Ugy beszélt vele, mi már több előzményeket föltételez, mikről azonban neki tudása nem volt. És azt felelte, hogy maga ebben semmit nem tehet, hanem majd előhozza a ministeri tanácsban, és közli Kossuthtal. Ekkor, a lengyel eszmélni látszott, hogy ő a nevet tévesztette, s Kossuth helyett ment hozzá. Első alkalommal aztán Kossuthnak előhozta, hogy egy lengyel küldött lévén nála, legjobb lesz a tárgyat a miniszter-tanácsban előadni, — mire K. kikerülve, röstelve a dolgot, félboszusan mondá: nem kell, el van már az végezve. Szóval, az lengyel küldött volt, s Kossuth, kinek bizonyosan minden tetteire vigyáztattak Bécsből, ép akkor szövetkezett igy, midőn más részről a király lejövetelét

sürgette. Természetes hogy a király nem jött le oda, hol a ministerium egy tagja idegenekkel konspirált...

September.

E hónapot 23-ig itt töltöttem.

Készültem a történeti munkára, olvasván és jegyzeteket tévén a magyar hirlapokbul. Az egész Közlönyt ált kell olvasnom, mi unalmas munka. De szükséges, oly sokra nem emlékeztem többé.

Itt hajtó vadászatot tartanak az idegenekre. Mindennek, kivétel nélkül, jelenteni kell magát a rendőrségnél. Legalább 20,000 jelenti magát. Mint midőn a vadat fel-felverik. Ismét nyugodni hagynak két hét mulva.

Szerencsétlenségre épen most kelle utlevelet kérnem Brüsselbe, Londonba. A chef du cabinet megtagadta, elég nyersen. Fogadtatást kértem Carliertől, a préfettől, és az igen nyájasan fogadott, kezet fogott, kanapéra ültetett, és mondá a betoppant chefnek, hogy nekem (ancien ministernek) utlevelet adjon, és az a goromba fráter — földig hajtá magát.

Kezdvén zavartatni a magyar emigratio is, néhány szót emeltem magunk mellett. „A magyar nem tud konspirálni, legyen ez hiány vagy erény benne, de nem tud. Ott van bizonyságul a história, revolutio nyilt téren van elég, titkos, valódi konspiratio nincs. Arról is legyen meggyőződve, hogy mi itt hadifoglyoknak tekintjük magunkat becsület szóra, ha valamit akarnánk tenni, első dolgunk lenne innen eltávozni."

A „refugié" (menekült) szót kihagyatta utlevelemből.

Kérdezte a titkár, betegye-e ancien minister (volt minister)? Felelém: nem.

S midőn a belga követhez mentem visáltatni, ez az osztrák követhez utasitott. Miért, kérdém? Mert Ön magyar. „Igen, de franczia utlevélnek nincs osztrák visára szüksége Ausztrián kivül.“ „Igen, de Ön refugié politique.“ „Benne van az utlevélben?“ „Nincs, de én azt hiszem. És mivel Magyarország Ausztria alatt van, tehát Ön ausztriai alattvaló.“ „Épen ugy mint Ön hollandiai alattvaló. A két nemzet, a belga és a magyar közt a különbséget csak a szerencse teszi; Önök győztek, mi vesztettünk. De ép azért ohajtottam volna, ha Ön ez okkal nem él; ám tagadja meg az utlevelet, ezt teheti, de egy polgárt ne utasitson zsarnokához.“ „Igaza van Önnek, szóla közbe egy ifju. Én belga képviselő vagyok, s ha elfogadja ajánlatomat, ime néhány sort irok a rendőrfőnökhöz Brüsselben.“ ... Ki vagyok, ők nem tudták. A vitatkozó titkár azonban engedelmet kére.

De én nem elégedtem meg ezzel, hanem irtam Carliernek, hogy nem honoráltatik a franczia utlevél, s e szerint sziveskednék ő ajánlványt adni Brüsselbe, hogy előbb ki ne utasittassam mint nőm megérkezik.

Alig adtam be a levelet, — 3 óra mulva az ajánló már kezemben volt.

September óta lakom 12, rue Boursault, 3-ik emelet. Délnek fekszik, utczára, van 3 hálószoba, 1 salon, 1 étterem, előszoba, cselédszoba, konyha, — fizetek 150 francot 1 hóra, butorral.

Elindultam 22-én Brüsselbe. Oda értem reggel 7-kor. Épen a szabadság ünnepét ülték e napokban. Mindenféle pompa, zene, világitás volt ... A hires Lola Montezt is láttam tánczolni, a bajor király egykori maitressét, kit az Landsfeld grófnénak nevezett. Azóta egy gazdag angolhoz ment férjhez, de az elhagyván, — a szinpadra lépett nagy hirrel, rosz tánczczal.

Itt találkoztam Jósika Miklóssal, Ludwiggal, Fejérváry Miklóssal, — ez radikál ellenzék volt mindig, most eladván szép vagyonát, nejével s gyermekeivel kiköltözik Amerikába. Kieresztték? Igen, mivel a forradalomban oldalt állt. Miért tette azt? Mert kimondhatlan fösvény, birtokát féltette. Hanem most, miután a hazát megmenteni nem segitett, maga-magát számkiveti.

Elvégre Dinám megjött 25-én, egészen meghizva a sok fördő után. Vele jött Mimi, őt a betegség megfogyasztá, Jolán hugom, és Balassa Emilia.

Az ünnep miatt itt minden végtelen drága volt. Egy nagy szoba, üres, 3 ágygyal, 15 franc naponkint.

27-én elmentünk Londonba.

Nem volt épen vész, de azért mind a három fejér személy érzette a tengeri betegséget.

Dovernál volt némi kellemetlenség a vámon, Dinának ékszerei voltak; azonban a vámos megtudván hogy magyarok vagyunk és kik: sem nem fizettetett, sem nem deponáltatta. A Pulszky ezüstje még most is deponálva van, — nem akar fizetni.

28-án délután értünk Londonba. Mayerhez mentünk. Még csak ezután kerestünk szállást, messze a Regentpark körül. 4 szobát kivettünk 30 shillingért, hetenkint. . .

October.

1—10-ig voltunk Londonban. Kellemetlen napok voltak ezek. Nem azért mivel folyvást esett az eső, hanem mivel Dinám alig látta kétszer a roppant Exhibitiót (kiállitás), a tavalyi fejfájdalom előkapta, és kénytelen volt feküdni és szenvedni folyvást. Mit sem látott, mit sem élvezett, sőt még szenvednie kellett. S miatta

mi sem járhatánk ki, talán 2—3-szor mentem ki Emiliával, hogy még is elmondhassa, miképen járt London utczáin.

Én pedig ugy számiték a londoni napokra. Hiában! Dina csak fájdalmat aratott ottan magának. Az angol csinos, tiszta, izletes világ, s a müvelt mezők ékes lakai őt elbájolták volna, igy azonban búsan jött el.

Mindinkább gyengülvén, s a legszükségesebbeket Párisba küldvén el, 10-én tul az elutazást, bár rá nézve terhes volt, nem halaszthattuk. 11-én éjjel értünk Párisba.

Váratott Kossuth naprul napra. És ezen késedelme a publikum kiváncsiságát csak nevelte. Ez embernek rendkivüli szerencséje van. Ha hirtelen megérkezik, mi ünnepély sem történik; mivel késett: uj meg uj eszme merült fel, tiszteléttételének öregbitésére. Ha őt 1849-ben Ausztria elereszti, megjön mint egy megvert s gyáván megszökött ember; mivel internáltatott, tárgya lett diplomatikai értekezéseknek, és népszerüsége ez által csak öregbedett. Mint martyrt nézték, — ki szabad helyen lakott és évenkint 30,000 francot kapott dijul a szultántul. Azóta elfelejtetett volna mint sok más, igy az érdeket iránta ellenei nevelték.

Igy küldte a hajót Észak-Amerika.

Igy történt hogy Marseillesben az elnök nem engedte kiszállani.

Ez okozta hogy Gibraltarban s Lissabonban, csak daczbul is, ünnepélyesen fogadták, és annyival inkább Londonban.

E szerint nem ártott neki, hogy magát titkára által excellentiásnak s kormányzónak neveztette; hogy Marseillesben demokratikai programmal lépett fel, és Angliában a királynét, mint a szabadság elvét, kiáltotta ki. Minden népnél, minden tartományban azon elvet, a mi

ott népszerü a többség által. Igaz, hogy a pártatlan s gondolkodó lapok cameleonnak, jezsuitának, köpenyforgatónak keresztelték, mert egy világot nem oly könnyü elámitani mint egy népet, mint a magyart, melynek értelmisége mind eddig kimélte őt, hogy elkerülje a szakadást. Azt nem tagadhatni, hogy ügyesb és szerencsésb komédiás alig van nálánál, de ép ezért ha hirét öregbitenie sikerült, semmi gyakorlati eredményt bizony nem fog felmutatni. Meg fogja mutatni az idő.

London városa tanácsába ünnepélyesen vezettetett be. Ez megadta a hangot, hogy minden nagyobb város meghivja. Meghivták a londoni chartista munkások is, és ezekkel megakadt. Mi menekvési módhoz folyamodott? Hogy az ő idejével egy comité rendelkezik, hogy ő csak hatóságok meghivását fogadja el. Ez által fellépésének fontosságot is akart adni. De megjárta vele, mivel sok város mint ilyen nem akarta meghivni, de azért ő a manchesteri egyesek meghivását is elfogadta, a chartisták pedig nehezteltek reá, mivel kétszinűségét fölismerték. Az igaz, ezek banquetjét elfogadni annyi volt volna, mint elválni az angol középrendtől, — de minek hetvenkedett Marseillesben?

Minden esetre a nagy demonstratiók imponáltak az emigratiónak. Leghevesb ellenei meghajoltak előtte, kik ellene ez előtt kigyót-békát kiáltottak. Igy Szabó Imre, Görgey meghittje, igy Klapka, igy Eszterházy, igy Teleki Laczi, igy Hajnik. Azt hitték, ez ovátio az angol közvélemény, mely a kormányt magával ragadja, holott alig vett részt benne 4—5 parliamenti tag, azok is siettek félreállani. A pénzérdek is sokra hatott, s ezt alig lehet rosz néven venni helyzetünkben. Ugy számitottak embereink, ő össze fog 4—8 millió francot gyüjteni.

November.

Ismét elkezdődtek a szenvedés napjai. Mióta ide megérkezénk, Dinám mindig szenved, mindig fekszik. Nem eszik, nem tud aludni, nincs pihenése, a legborzasztóbb fájdalom szakgatja fejének felső részét, a két halántéktól kezdve föl a fejbúbig. 24 óra folytában alig van néhány percze szabad, álma annyiból áll, hogy elbódul, szemei is elhomályosodtak. És ez igy tart már 7 hét óta.

Valóban az ő élete egy martyrság.

A homoeopatha orvos előbb biztatott, aztán nem, sőt kétségbeejtett, mondván tuberculus cerebralisnak, mi csaknem halálos.

Elmentem egy somnambulához, nem hiedelemből, hanem mint a vizbeható, ki a szalmaszálhoz is kapkod. Nem roszul irta le a betegséget, gyógyszereit nem mertem alkalmazni.

Utóbb egy orvost hivtam, ki valami érczlapokkal gyógyitja a nervosus bajokat.

Még később Rostau orvost hivtam consiliumba, ki a párisi celebritások egyike. Ő azt mondá: nem tuberculus, hanem nevralgie, és cinabre-fördőket rendelt.

Minthogy a homoeopatha épen semmit nem csinált, Rostau tanácsával éltünk folyvást. Mind ez azonban november végén történt, addig Dinám szenvedett többet a naponkénti halálnál.

Igy szenvedett tavaly egész télben. Igy már más két télen. Szenvedéseit azon félelem csak neveli, hogy ez egész telet is a kínnak ágyában töltendi. Vigasztalni alig tudom, alig merem, vele együtt zugolódom a gondviselés ellen, mely az ártatlant ostorozza.

Kossuth e hónapban elutazott Amerikába.

Kétszer gyült össze nála az emigratio, mind kétszer mint fejedelem fogadta azt. Kijelenté mind két alkalommal: hogy őt, Magyarország megszabaditására, az isteni gondviselés hivta meg, és ő e hivatásnak enged; hogy a ki vele akar tartani, attól föltétlen engedelmességet követel, a ki ellene van, azt ő el fogja tiporni, vagy őt az tiporja el; hogy mindenkinek véleményét szivesen meghallgatja, de a mit tenni fog, azt senkivel sem fogja tudatni, határtalan bizodalmat igényel; hogy a haditudományokat is megszerezvén Ázsiában, a fővezérséget is megtartja magának; hogy a mi pénzt begyüjtend, abból csak azoknak adand, a kik neki engedelmeskednek, nem bolond elleneit támogatni; hogy mindenre kész a hazáért, csak arra nem, hogy király legyen, — ámbár ha valaki pl. nagy sereget gyüjtvén, s vagy 10 millió francot szerezvén össze, Magyarország függetlenségét biztositaná, megérdemelné, hogy királyul elismertessék. (Megjegyzendő, hogy Kossuth és hivei tökéletesen hitték, miképen ő 10 milliót össze fog gyüjthetni.)

Igy szólt ő, egy része az emigrationak elbámult e dictaturai igényen, más része örvendett neki, s nekem e beszédet Hajnik küldte meg, mint bizonyságát Kossuth szerény fellépésének.

E szerint ő dictatorságot követel, határtalan hatalommal, követel politikai és katonai mindenhatóságot, követel eszközszerü engedelmességet, a terv ismeretét titokul magának tartván meg, a haza nevében pénzt gyüjt, de abból nem ád hazafinak, ha az neki engedelmességet nem igér, végül odabigygyeszti azt a mi jogot ád a királysághoz. . .

Az angol fogadtatás elszédité őt teljesen. Mint souverain szólt, járt, viselte magát, nemcsak nem emlékezett

arra mi gyönge volt a veszély perczeiben, sőt magát mint az egyetlen hőst mutatta be, ekképen a szegény magyar népet szomoru dicsőségétől megfosztván.

Azt gondoltam magamban, legjobb elfojtani az erkölcsi undort e magaviselet ellenében, és felhasználni azon szerencsét, mely őt kiséri. De ha ő mint dictator viseli magát, mint souverainje az emigrationak, el fog kapatni, és igy erkölcsi zablát kellene szájába vetni, mi az által eszközöltetnék, ha a tekintélyek mérséklőleg lépnének föl ellenében. Ez alapon tehát felhivtam Batthyány Kázmért, Mészárost, Teleki Laczit, Almássy Palit, — az első hajlandó volt, a második határozatlan, a harmadik azt tartá, legjobb engedni menni, lejárja magát a nélkül is (de én épen ezt nem akartam), a negyedik uj programmal akart fellépni s ezzel tulröpülni Kossuthon.

Én azt hiszem, ötünknek vagy többünknek neve Kossuthot képes volt volna magas gőgjéből leszállitani, s közösen meghatározni a vonalt, melyen járnia kellett volna, azonban ez nem sikerülvén, a Timesban, dec. 31. Batthyány, Eszterházy herczegnek válaszlólag, Kossuthot is erélyesen megróvta, mint én is egy más czikkben, mely az Examinerben, jan. 31. jelent meg. Ő általános jellemrajzot adott róla, én mint státusférfiut, az olasz kérdésben, állitván az olvasó elébe, mindketten kijelentvén, hogy miután ő maga, önkényt lemondott a kormányzóságról, s épen a veszedelem perczében, őt sem erkölcsileg, sem törvényileg nem lehet Magyarország kormányzójául elismerni.

A két levél nagy hatást csinált, s végig hangzott valamennyi ország hirlapjain.

Felhasználtam ez alkalmat a Timesba is küldeni egy czikket, herczeg Eszterházynak felelvén, mely czikkben

a magyar nemzet jogszerü eljárását igyekeztem kimutatni, t. i. hogy mi a legitimitást védtük, Ausztria lépett a (contre)revolutio terére. Ez az egyetlen czikk, mely Magyarország mellett, a Times hasábjain, megjelent, mely lap 60,000 példányban forog, mig a Daily News alig 5000-ben.

. Deczember.

E hóban Dinám fejfájdalmai szünni kezdenek, legalább nem oly kinosak, ugy hogy már ehetik, alhatik, kedve visszatér, s az élet neki nem folytonos szenvedés. Hanem csaknem aggasztóbb az, hogy a betegség bal szemére vetvén magát, vele keveset lát, s nem türheti a világosságot. Ime tehát, alig szün meg egy baja, másiknak áll rémitő küszöbén.

A cinaber gőzfördőt (egy fatokba záratik, melyből csak feje van ki) kezdi használni, kinos ugyan, de mintha használna. De e méreg nem veti-e meg uj betegségnek alapját?

Kossuth megkezdé szerepléseit Észak-Amerikában. Kinyomatta adressét az észak-amerikai néphez, melyben magát mint Magyarország törvényes kormányzóját mutatván be, követéül Ujházy Lászlót nevezi az egyesült státusokban.

New-Yorkban királyi pompával fogadták. Egész komolyan elfogadja, mint Magyarország főnöke, a fejdelmi tisztelgést. Politikai elvül kitüzi a non-interventiót, azaz, hogy Észak-Amerika ne tűrje, hogy Európában valamely nemzet belügyeibe más hatalom beavatkozhassék, különben Észak-Amerika nem ismeri sem saját erejét, sem dicsőségét, sem önméltóságát, hanem csak gyer-

mekszerepet visz a világ politikájában. Ez elvet vallania kell mindennek, ki a szabadság barátja, de miképen alkalmazza Észak-Amerika ez elvet Európa viszonyaiban? Hadat üzenjen a muszkának, ha az egy vagy más ország ügyébe beavatkozik? Vállaira vegye Európa végtelen bonyodalmait? Kossuth ezt követeli. Megtámadja Washington e részbeli politikáját, mely Észak-Amerika magaviseletében ez ideig szabályul szolgált. Ebből zavar lesz. Kossuth nagy vészt támaszt feje fölött. Bizonyosan meg fog támadtatni, annyival inkább, mivel kimondani a puszta elvet, mit sem használ, érvényt szerezni pedig neki, nincs Észak-Amerika hatalmában. Nem más ez, mint uj kiadása Kossuth· azon politikájának, miszerint Olaszországnak, Ausztria ellenére, szabadságot igérvén, a magyarét is elvesztette.

Az elkapatás, ennyi szerencsében, csaknem bátorságot ád neki. A congressusban inditványt tőnek őt meghivni Washingtonba; azonban az inditvány elhalasztatott. Mire ő felboszankodik, s kijelenti nyilván, miképen ő nem igen veendi utját Washington felé, ha ott nem látják szivesen, ha meg nem fog hivatni. Ha ő nem a nemzet vendége, minek küldtek hajót érette? Ime, ő, a kiszabaditott rab, az eseménynek ily fordulatot ád. Bátorságnak nevezném e fellépést, ha nem az elvakult ambitio és suffisance szülöttének kellene mondanom.

Ez volt, az amerikai szinpadon, második ballépése.

Harmadik az volt, hogy ő nem az elnökkel, nem a congressussal, nem a népvélemény vezéreivel értekezett, hanem tervül választá a fölagitált nép által erőtetni az amerikai kormányt a non-interventio elvének kimondására. Tőle, ki magát demokratának tartja, ép oly hibás taktika, mint rosz a sükerre nézve. A mily magasan áll

most a nép előtt, mely benne a magyar ügyet imádja, s az osztrák-ellenséget tekinti, ép oly mélyen fog bukni.

A baj az, hogy az ügyünk iránti sympathiának is egy része vele elenyészik...

Deczember 2-ika

Coup d'état.

Európa sorsa uj stadiumba lépett... Francziaország és benne a demokratia gyalázatosan megbukott... Csak a respublika-név mint egy üres czimer maradt fenn, mely a leégett épület romjain lógván a szélben, annak szomoru helyét jelenti... A reactio győz mindenfelé egész Európában... Francziaország lőn Ausztria és Muszkaország szövetségese ... Hihetetlen volna, ha saját szemeinkkel nem látnók.

Azonban, bár mi szégyenteljes Francziaország állapota, ez olyan martyrság, mit a közjóért neki türnie kell. A forradalom menetele, mint a rohanó locomotiv, egy ügyesen és észrevétlenül oda vetett kavicson kifordult a sinről, de csak azért hogy visszahelyezve ujabb erővel folytassa feltartóztathatlan utját.

Lajos-Napoleon elnök lesz, 10 évre.

Lajos-Napoleon császár lesz.

Lajos-Napoleon, a trónon tul, bátyja dicsőségére is fog törekedni, s mintegy megtévedt üstökös a csillagrendszer között, zavart támasztand Európában. Mennél általánosb lesz a visszavonás, a zavar, a háboru: annál biztosabb lesz a népek diadalma.

Én Lajos-Napoleont, e papir-darabkán, üdvezlem a szabadság nevében, az ő czéljai eszközül fognak szolgálni a sors vas kezében.

Ha Napoleont, nem a hadvezért, nem a despotát, de a szent ilonai bölcset vette volna studiuma tárgyául, — genie nélkül puszta józan észszel, becsületes akarattal a császárt egy világmagassággal meghaladta volna. Szerencsésb körülményeket embernek a gondviselés még nem adott. Korona, győzedelmek, dicsőség, megbizás nélkül, ha neki tetszenék, fél Európa népe engedelmeskednék szózatának.

Ha hivatását belátja, dicsteljes jövendő vár reá, béke és szabadság a népekre.

Ha önző politikát követ, mint eszközt használja fel a sors, s tetemeit eltiporva rohanva halad odább a haladás utján.

Nyomatott Bécsben, Holzhausen Adolfnál.

1852.

Január. — Páris.

Kossuth körutat tart Észak-Amerika főbb városaiban. Beszédeket mond, s azokban vegyest jót és roszat, okost és balgaságot, magasztalva önmagát, mint a világ megváltóját, mint prófétát, mint teremtőjét a magyar szabadságharcznak. Most már belátta, hogy az üres szó nem elég, tehát pénzt kezd gyüjteni. A lakomákra csak dij mellett juthatni be, egyházakban s teremekben dijas felolvasásokat tart, és Magyarország hitelére kölcsönjegyeket ád ki több milliókig, — ha t. i. elkelnek. Bár nem ügyetlenül vonja ki magát több nehéz helyzetből, azonban nevezetes botlásokat is tétet gőgje vele. Clay barátait maga ellen ingerlé, s mind azokat, kik Washington politikáját most is szabályadónak tartják.

Azonban a szerint a mint többször felszólal, a mint nagyobb térben jobban kiterjeszkedik, kezdik jobban megismerni. Bámulatos azon itélet helyessége, melyet róla több lap hozott. A nélkül, hogy őt és el-

járását részletesen ugy ismernék mint én, csaknem azon eredményre jutottak, abstractio utján, a melyre én jutottam. Igy az Examiner, mely barátjai közé tartozott, igy a Journal des Débats, melynek főereje a kritika, igy sok amerikai lap is. Kezdik komédiásnak, camaeleonnak, charlatannak, hypokritának nevezni, mert látják, hogy mindenütt azon elvet vallja a mi ott népszerü, mindenütt a többségnek hizeleg, alázatosságával gőgösködik, mindenben a szinpadi hatást keresi, mindenben a külszint igyekszik megtartani, szerény és dicsekvő, gyáva és bátor, népies és fejdelmi, hideg és enthuziasta, — szóval ő hasonló azon szinészhez, ki szülővárosában imádtatván, nagy elbizakodással lép fel a főváros (e világ) szinpadán, és egyszerre rá ismernek az egyoldalu művészre.

Batthyány levele és az enyéim az észak-amerikai lapokban szinte körutat tesznek, és nagy hatást tettek; sajnálatos, hogy a reactionáriusok is rá támaszkodnak, de mi arról nem tehetünk. Az igazságot, hogy elleneink is fegyverül használják, az nem ok azt elhallgatni.

Az emigratióban nagy meghasonlás van. Kossuth nem-barátai, sőt ellenei is hódolni mentek hozzá, midőn látták roppant népszerüségét. Ő annál gőgösebb lőn. Azonban két hónapra dijt adott az emigratió tagjainak. Elfogadták azok is, kik a magokéból havonkint 700—1000 francot költhetnek. Mennél több milliókat emlegetett begyűjthetni Kossuth, annál inkább szaporodtak barátai.

Teleki is összeköttetésben maradt vele, bár nekem azt irta: „engedjük menni, hadd járja le magamagát“, mi bizony nem hazafias gondolat, mivel én azt akartam volna, hogy miután ily szerencsével lépett föl, ám használtassék fel, velünk egyetértvén, és nem

intézkedvén autocrataképen. Midőn ezen levelezésemet folytatnám Teleki L-val, 1851. octob. 30-ról', Zürichből igy irt Kossuthról: „1. Mindennemü, bármi néven nevezendő dictátorságnak ellene vagyok, mert dictátorság még soha sem használt a szabadság ügyének, mindig csak arra való volt, hogy azt megölje. Különösen képtelennek tartanám pedig az octroyirozott dictátorságot, hogy t. i. valaki önmaga nevezze ki magát dictátorrá, s társaitól, mint refugié — refugié társaitól, vak engedelmességet követeljen. Ha valaki ilyesmit tenne, vagy készülne tenni, annak én határozott ellenségévé válnék, bármi viszonyban lettem volna vele azelőtt. Nem, a monarchákkal nem azért küzdünk, hogy dictátorságokat állitsunk helyükbe. Azt mondják, talán a dictátorság ideiglenes, addig tart csak mig a veszély? hiszen a fejedelmek is az absolutismust, kivételi törvényszékeket, ostromállapotot csak ideiglenes rendszabályoknak tekintik. 2. Nem tartom lehetőnek, hogy valaki, ki egy országban főhivatalt viselt, s aztán arról önkénytesen lemondott, menekült korában visszavegye lemondását, és az ország közbejövetele nélkül ön maga magát régi hivatalába visszaléptesse. Ha legitimista volnék, helyeselhetnék ily eljárást, de mint a szabadelvü demokrata párthoz tartozó elleneznem kell, hogy részünkről a trónkövetelők régi elavult modora követtessék. Ilyesminek pártunkban semmi alapja nincs, minket a világ előtt ilyesmi csak nevetségessé tehetne. 3. Szabadságot akarok mindenben, valót s korlátlant, igy a nemzetiségekre nézve is, s nem akarom, hogy a szent ügy, melynek bajnokai vagyunk, a históriai jog szűk korlátai közé szorittatva a territorialis-integritási ellenforradalmi fogalmakon hajótörést szenvedjen. . . . Nép nevében a nép fejlődésének nem lehetend gátot vetni soha. Szabad

Európában egy nép sem gyakorolhat suprematiát a másik fölött. Ha Kossuth magaviselete ezen elveimmel megegyeznék, vele mennék, ha azokkal ellenkezik, ott a hol ellenkezik, ellene fogok szólni és irni. . . .“ Kossuth dictátornak jelenté ki magát, Kossuth vak engedelmességet követelt; Kossuth lemondott a kormányzóságról, s magát azzá octroyirozta, — mind ezt ekképen Teleki, azért irhatta igy, mert Kossuth már mind azt elkövette, — és Teleki mégis hallgatott azóta, sőt vele levelezett.

A magyar emigratió valami silány dolog. Iránta a magyar nemzet ép oly nagy illusióban él, mint maga az emigratio sokat képzel önmagáról. Otthon azt hiszik, mi viszszük haza a szabadságot, azt hiszik, mi itt éjjel nappal dolgozunk az óriás művön; az emigratió többsége a maga részéről szinte azt hiszi, nélkülünk nincs mentsége a magyar nemzetnek. Mintha valaha valamely emigratio az elnyomott hazát megszabaditotta volna!

Nézzük hát miképen s miben munkás a magyar emigratio ama nagy czél elérésére? Alig hiszem, hogy az összes emigratio száma 700—1000-re haladna, s e számnak $^{3}/_{4}$része bizonyosan olyan, a ki nem bir elég műveltséggel másról gondoskodni, mint a mindennapi kenyér-megszerzésről. Azaz $^{3}/_{4}$része áll közhonvédekből, kik otthonról vagy az olasz hadseregből elszöktek. A mi az $^{1}/_{4}$részt illeti, azok közt is kevés van magasb vágyakkal, a legfőbbeken átmegyek röviden.

Ujházy, számos családjával, Éjszakamerikában megtelepedett s gazdálkodik. Ő, ez erős jellemü öreg, az első trombita szóra onnan az oczeán túl partjáról is előrohan, de most családjáról gondoskodik, és jól teszi, benne ez tetterőre mutat.

Gr. Andrássy Gyula 40—50,000 francot huzván anyjától, hol Párisban, hol Angliában, hol Schweitzban mulatott, mint dandy szeret a haza dolgairól beszélni is, mert rá nézve a politika a komoly mulatság egy neme, de ennyiből áll az ő tevékenysége; a mi neki még eddig hiányzik: az a mély meggyőződés és az activ hazafiság. Gondolatai forognak hazája körül, de kedvteléseinek él egészen. Hisz még fiatal ember is.

Vukovics, subjective tekintetvén, tökéletes hazafi, a mennyiben ő ebben él, mint a tormába esett féreg, de ő mily jeles megyei ember volt, státusférfinak oly jelentéktelen, specifice csupán magyar, szűkkeblű, és olyan, kinek egész idejét és erejét az apró conferentiák s személyes érdekek teljesen kimeritik. Jó akarattal teljes, ámbár kedélye összedulott, azonban horizonja szűk voltánál fogva a hazai ügynek inkább árthat, sem mint hogy használhasson.

Gorove, kinek anyja szinte ezerekkint küldözi a pénzt, a kényelmet szereti, politizálni szivarozás közt szeret, különben igen erélytelen ember. Ez is, mint Vukovics, mint többen, nem előre, de hátra mennek az eszmék világában, s különösen a magyar nemzetiség és a históriai magyar suprematiának dühös hősei.

Almássy szinte élhet ama 12,000 franccal, mit ipjátul kap, bár ez kevés neki, ki valaha évenkint 50—60,000 p. forintot költögetett. Sok józan esze van, sok kritikai tehetsége, de mint az óra-inga hol balra, hol jobbra megy, a mint az impulsust kapja. Aristokratából republikánus lett, a mint mondja, sükerült meggyőznöm a magyarság históriai suprematiájának fentarthatlanságáról, nem is kétlem, hogy ő menni fog valaki után, de kezdeni, tenni soha sem fog.

Pulszky vállalkozóbb ember. Sok ismerete van, akar mindent, nem mer semmit, s hiában is kezdene, senki nem követné; ő nem szabadságot, hanem hirt keres. Különben is neki rendeltetése valaki szolgájának lenni; most Kossuth irnoka, irja s teszi a mit Kossuth rendel irni és tenni.

Klapkának hire nagyobb mint érdeme. Hiú mint egy asszony, gyönge mint gyermek. Mint politikus nem számit, nem ismeri az elvnek, mit vall, első corollariumait sem, mint férfi nem határozott. Kossuthot gyalázza, és mégis hódolni ment, nekem mint demokrata szivességet ajánl, és elleneimhez csatlakozik, — az igaz én szivességét nem fogadtam el.

Czecz szinte tábornok volt. Ez bir sok katonai ismerettel, de prédál és tele adóssággal, melyből uj segitségkéréssel buv ki. Lehet, hazáját szereti, de annak sorsa nem háborgatja álmait. Lelke valaha egy őrmesterből hadnagygyá lett ember lelke volt. Köznapi jelenet.

Vetter tábornok egy száraz osztrák iskolabeli katona, ha valaki, a főnök, valamit parancsoland neki, meg fogja tenni pontosan, minden tűz és lelkesedés nélkül.

Kmetty politikai nulla, de lelkes magyar hazafi. A ki el fog ismertetni főnökül, az rendelkezni fog vele, akárki legyen az. Neki magának nincs semmi különös véleménye, az általános két eszmén kivül: haza és szabadság.

Kossuth rendelkezik a katonákkal jelenleg, mert ő fizeti őket, ha más fizetné, az rendelkeznék velök. S mondhatni, hogy Kossuth csak maga tesz, mi sükerrel? mutatja Pataki felakasztatása, kit Hamburgba, az ottani magyar ezredek fellázitása végett küldött. Kossuthnak

minden kisebb vállalatai sikerültek, minden nagyobbak roszul ütöttek ki. Magyarországon még el tudta fedezni meztelen oldalait, a világszinpadán már is kezdik megismerni. Minden esetre ő tevékeny ember, ő fog mozogni a mig él; jót és jól tesz-e, azt a jövendő fogja megmutatni, t. i. ki multjából jövendőjére következést vonni nem akar.

Gr. Teleki László van még hátra, kiben sok szellem van, de kevés kitartás, sok erély de kevés határozottság, elveivel ő tisztában van, de önállósággal nem bir. Olyan mint az ürge, lyukából ki kell önteni a szinre, különben mindig kétkedik. Ő revolutionális volna, ha nem volna oly határozatlan diplomata, ő demokrata sőt sociális elvekkel bir, de vonakodik kimondani, ő nagy ellenese Kossuthnak, de kimélni akarja némi ál nagylelküségből, ő Victor Hugóval is társalkodott, Cavaignaccal is, a legitimistákkal is, eredménye volt, hogy őt magát nagyrabecsülték, de francziaországi eljárásának a magyar ügyre semmi haszna nem volt Meggyőződéssel bir. Teleki elveivel tisztában van, erélyes néha, de csak a másodrendü, a detail-kérdésekben, a szenvedélylyel határos, de akaratereje gyönge. Kossuthot ő most sem támogatja, sem nem ostromolja, várja mig lejárja magát. Talán személyes kérdésnek tekinti ezt, igy igazsága van, én elvbeli kérdésnek tekintém, azért keltem ki ellene. Teleki mindig az elsők közt lesz, első soha, ő soha nem fog initiálni, kivált ha ellenzést több oldalról vesz észre. Legfölebb cabinet, nem a tett embere.

Gr. Batthyány Kázmér félreismertetik. Ő, politikában, az angol iskola hive. Elvekkel nem sokat törődik, ő tettleges szabadságot akar. Elveiben igen következetes, következetesb valamennyinél. Ő is his-

tóriai Magyarországot akar, mint Kossuth, Vukovics, stb. de aristokratiai formákkal, mig ezek a demokratiai elveken akarják a históriai épületet fentartani, mi képtelenség. Batthyány, ki otthon évenkint 500,000 francot költhetett el, itt 12,000-el is zugolódás nélkül is megél. Könnyelmüségből nem mentett meg semmit, vagy büszkeségből? Azt elhatározni bajos volna, de az igaz, hogy 18.000,000 franc veszteségét zugolódás nélkül tűri. Ha sem ember, sem Isten, sem hidegszivü rokonai nem segitenek rajta, ő nem fog koldulni, — előbb egy pisztolygolyót kerget agyán keresztül. Batthyány sokat olvas, ir is, már két munkát irt a magyar ügyről, de nem bir elég erélylyel, nem folyvásti dolog embere, nem ért conspiratióhoz, szóval ő bátor, határozott ember magára nézve, de nem vezető, nem kezdeményező. Sőt rest kissé, — mindig tisztában magával, azonban mégis sokszor engedett megtörténni dolgokat, erélytelenségből, miket nem helyeselt.

Ime a legfőbb egyének. (Mészárosról felejték szólani. — Későbbi oldaljegyzet.) A kiben értelem van, abban erély nincs, a ki szegény, az prédál, a ki gazdag, az fösvénykedik vagy élvez. Nem művelik magokat, nincsenek összeköttetésben sem a demokrata párttal, sem a kormányokkal, nem irnak semmit, hogy a magyar ügyet a spekulativ-politika körébe fölemeljék. Én ugyan azt hiszem, csaknem semmi az a mit az emigratio tehetne, de hozzá teszem, hogy az emigratióban törekvés sem mutatkozik valamit tenni. Orientalis apathia ölte meg lelköket. És ime ezek hiszik azt (vannak kivételek), hogy ők viszik vissza a szabadságot.

Kossuth és a londoni emigratio egy része közt szakadás történt. Tudjuk, Kossuth elutazván, egy comitét nevezett ki, melynek elnöke volt Kemény Farkas, tag-

jai Thaly, és még egy. Kemény halála után megválasztatik Gr. Eszterházy Pál. Találkozott a ki e választást kivánta Kossuthhoz megerősités végett küldeni, mire Thaly, Vukovics stb. kijelentik, hogy ez szükségtelen, mert a souverain hatalom az emigratio, s annak Kossuth alá van rendelve stb., egyszersmind a begyült pénzről számadást kértek.

Erre Kossuth egy gőgteljes és nyers levelet irt, melyben kijelenté, hogy ha ily értelemben vannak, ám souverainkedjenek, de ő erről semmit nem akar tudni, a mit ő pénzt gyűjt, arról ő rendelkezik tetszése szerint, ad belőle a kinek akar, — ha ez nem tetszik, kéri ama már kiosztott 500 fontot visszafizettetni, majd nyerget és fegyvert vesz azon is, stb. E levél óta Vukovics, Thaly, Fülep, Vay stb. külön pártot alakitottak, a más rész uj comitét választott, melynek tagja lenni Eszterházy megszünt. Egyébiránt az egész egy megyei huzalkodás, semmi mélyebb értelme nincs a küzdésnek, — Kossuth vissza fog jönni egy kevés pénzzel, sok mézes szóval, s rendbe fog hozni ismét mindent.

* * *

Dinám nem szenved fejfájdalmat, ereje megjött étvágyával, — ennek talán oka terhessége is, — csak szemében nincs jobbra változás. Azonban néha-néha társaságba is mehetünk, ritkán szinházba is, olykor ki is sétálunk; ki sokat szenvedett, annak a félegészség is kedves vendég.

Megjelent a franczia uj alkotmány, mit Lajos Napoleon irt, s adott a nemzetnek. A szabadságnak minden garantiái, mint formák, megvannak benne, csak maga a szabadság nincs. Mint egy vas kalitka, melyben nincs többé az oroszlán.

Az angol lapok dicső tűzzel és ellenállhatlan fegyverrel ostromolják a coup d' ètat-t. Elől áll a Times, mint egy angyal lángpallossal. Csak az különös, hogy a franczia állapotot vérig ostorozza, mig az austriai hasonlót kiméli, sőt csaknem magasztalja. Ez az érdekpolitika következetlen ösvénye.

Február.

Én a magyar közlönyök s lapok áttekintésével foglalkozom, mindent átolvasok, a mi a magyar eseményekre vonatkozik. Igy felfrissitvén emlékezetemben a tényeket, és megismerkedvén az idegen irók nézeteivel, akarnék irni egy pragmatica históriát, melyben a tények ép oly részletessen és gonddal elősoroltatnának, mint az általános reflexiók és irányeszmék kiemeltetnének. Nehéz e kettőt egyesiteni. Ha az eseményeket hosszasban adom elő, az a külföldnek unalmas, ha csak a felötlő és sarkváltozatokat emelem ki, mondhatnám csak a történet philosophiáját, akkor hazámfiainak lesz kevésbé érdekes, mert minden nép részleteiben szereti ismerni a maga történetét. A feladat annál bajosb, mivel most csak a külföldnek irhatok, ugy hogy alig van egyéb hátra, mint most irnom a külföldi publikumnak, és kidolgoznom a részletes históriát a magyar nemzetnek, — ha a jelenkor nem olvashatja, hasznát veszi a maradék.

Batthyány, mint gróf, mint gazdag aristokrata család tagja, mindenüvé bevezettetik, a legmagasb körökbe. Mathilde herczeg asszony (az elnökkel testvérgyermek), igen szives hozzájok, s e réven minden kitünőségekkel megismerkedik, kivált olyanokkal, a kik a mostani kor-

mány oszlopai közé tartoznak. Értekeztem vele, mi hasznát vehetné e viszonynak, ő maga belátja azt, mert ő okos és eszes ember, hanem erélytelen, sürgetni kell. Én azt tartom, a mostani franczia kormány egy forradalmi elem, ha az Európát lángba s tűzbe nem boritja, elvesz maga is. Nem azt fogja tenni a mit akar, hanem a mire a gondviselés eszközül kiválasztá. Egy mennykő, egy villám, mely a világot felgyujtja s leégeti, hogy annál szebben épüljön ujra.

A reactio azonban uj-uj foglalásokat tesz. Ime a franczia respublika hova sülyedt, Muszkaország- és Austriával karöltve jár. Piemontban az alkotmányszerü ministerium ingadozik. Spanyolországban coup d' ètat-t emlegetnek. Austria az 1849. martiusi octroyált alkotmányt eltörölte. Belgiumban a klerikalis párt napról napra merészebb lesz. Angliában Palmerston megbuktatott, Russell a királynéval őt letétette, vagy inkább az északi hatalmaknak őt feláldozták. Az igaz, mi hamar utána a whig-ministerium is megbukott, s lőn tory-ministerium.

Ime az 1848-ki mozgalmak mi véget értek.

Én nem látok benne semmi aggasztót a haladásra nézve. Középuton tartózkodva a hatalmak elaltathatnák a népeket, kevesbért nem kezdenének harczot, de ki mindent elvesztett, az érette mindent koczkára tesz. Én csak azt látom, hogy a pohár sebesen telik meg, csak azt látom, hogy mint a népek 1848-ban a história tanuságának hasznát nem vették, ugy most a fejedelmek nem lőnek okosabbak, s a mit csinálnak, az a multnak ujra kezdése.

Dinám nem egészséges, de nem is szenved.

Mimim fejlik mint rózsabimbó, szép szinnel, s ugyan annyi illattal, mint szépséggel. Csacskább, mu-

latságosb, vigabb, élénkebb gyermeket képzelni sem lehet. Képes egy egész háznépet elmulattatni, — örökké derült mint a tavaszi ég. Anyjának egyetlen öröme és vigasztalása sok szenvedése közepette.

Olyan a jó és kedves gyermek egy számkivetett család körében, mint a csillag a holdatlan éjben, nem világitja ugyan meg a borult jelent, de mégis sötétben a napot pótolja.

Márczius.

Kossuth által küldetvén Pataki Hamburgba, igen oktatlanul, mert küldetését Londonban valamennyi emigrans tudta, s igen czél nélkül, mivel mit nyert volna egy pár ezred föllázitásával: ő ott elfogatott, s Bécsbe kisértetvén, ott mint kém és lázitó felakasztatott. A nála talált lajstromban sok magyar neve találtatván feljegyezve, azok otthon elfogattak, s általános rémülés rohanta meg az embereket. De azon félelem, mely az osztrák kormányt megragadta, annak is mértékét adja, hogy az a magyar nemzetben épen nem bizik.

Ez esemény óta Dinámnak sem mer irni levelet senki. S az elhagyatás neki sok szomorú órát csinál.

A számkivetés keserves állapot, mindennek, kivált nőnek, és családos embernek. Könyelmü és gazdag ember rövid időre, talán évekre, elbódithatja magát sokféleképen, a külföldi élet ujdonsága eleinte kecscsel birhat, uj világ, uj szokások, uj élvek, hosszu ideig a remény is kiséri, de ha ez aztán el-elfátyolozza magát, ha az idő mulik, ha a haj őszülni kezd, s ez a közelgő sirra emlékeztet, — ekkor el-elszorul a sziv, s magányban könnyeket hullat a hazátlan. Azt kérdi magától:

ki fog ápolni ha beteg leszek? ki fog sajnálni szenvedéseimben? ha meghalok, ki mellett fekszem a temetőben? ki fogja felfrissiteni a sir zöld halmát? Talán az egész temetőben csak az én sirom lesz látogatlan, — pénzért gyógyitanak, pénzért ápolnak, pénzért ültetnek virágot siromra, s a koporsót csak azok fogják kikisérni, a kiket örökségemből fizetni fognak. A haza nem a föld, nem az erdő, nem a rét, nem az ég, a hazát az emberek teszik, ismerőseink, barátaink, rokonaink, véreink, az a viszony, melyet életünk folyamában formáltunk, az a szerelem, barátság, becsület és tisztelet, mely mint ugyan annyi erkölcsi kapocs által valánk öszszeköttetésben a hazafiakkal. A számkivetett ember hasonló a kivágott fához, mely derekában ketté metszetvén idegén földre vitetik, — koronája dusan látszik zöldelni, és virulni darab ideig, de életgyökerei hátramaradtak a haza földében.

Midőn egy ilyen nagy városban a számüzött körültekinti magát, mintha rémek közt találná magát, mind a tizenötszázezer ember idegen neki, nyájas de hideg szót váltanak vele, sorsát sajnálni látszanak, de azaz udvariasság puszta szójárása, fájdalmunkat előttök elhallgatni ép oly kinos, mint kimondani s részvétet nem találni.

És midőn aztán béke magok a számüzöttek közt sincs, az még kinosabb. Az érzékeny lélek örömest jól volna számüzött társaival, mint a haza élő töredékeivel, de nem a szolgaság árán, azaz, hogy kinekkinek engedtessék meg a szabadság azt hinni, a mit legjobbnak tart, ha már honát elveszté, legalább szabadságát őrizhesse meg.

De hiszen nem mindenki érzi a haza vesztését. A ki a forradalomban részt véletlenül vagy érdekből vőn, az mindenütt megnyugszik, a hol azon érdeket feltalálja.

Egyik, kinek pénze van, a kéjek ölébe veti magát, másik mindent feltalált mivel pénzt talált; némely apró kalandokban lelé kedvét; van a ki a számkivetést ugy nézi, mint néhány évi megpróbáltatást, mely elmulván, dicsőséggel végződik. Ilyenekből áll a magyar emigratio többsége.

Az ilyeneknek a számkivetés nem kín, nem gyötrelem. De azért a számkivetés nem szün meg lenni a bűnök legsulyosbika, a kinok leggyötrőbbikje, azokra nézve, a kik valódi hazaszeretetet éreznek, s a kik idegenek közt ismerőseik s barátaik után sóvárognak.

April.

Francziaország semmivel nem szabadabb Austriánál. A különbség csak a látszat. Ott, Francziaországban van sajtótörvény, de nincs sajtószabadság, a státus feje felelős volna, de senki nem felel, a sénat független testület volna, ha nem az elnök választaná és a fizetés nem tőle függene, a törvényhozó testületnek beszélni szabad, de nyilvánosság nélkül, inditványozni nem, módositást ajánlani sem . . . Ez egész állapot egy szindarab. A császári kor annak dicsősége nélkül, mindenütt szemléljük a constitutionális élet állványait, vázlatait, de az alakokban nincs élet, a levegő és szabad felleg mind festve van, az egész egy szerencsés utánzás volna, ha nem volna — paródia. Nagy korszakot utánozni épen ugy nem lehet, mint a nagy természetet nem.

E szörnyü sülyedése e hatalmas nemzetnek végkép elcsüggesztene, ha ép ez állapotban nem látnám az európai uj crisisnek csiráját. Ez az egy vigasztal benne.

Irták otthonrul Dinámnak, mert nekem senki nem mer irni, hogy Szemere Gyuri meghalt. A mint ismerőseink, barátaink, szeretteink elhalnak, s körülöttünk a fejfákat emelkedni és sürüdni látjuk, a szerint kezdünk idegenekké válni az életben. Egyik nemzedék a másikat mint egy uj telepet tekinti, mely a másiknak helyét elfoglalja. Ime, nemcsak hogy barátimat nem láthatom, mint számüzött, de a legjobbakat örökre is elvesztem. Igen sok hálával tartoztam Gyurinak, neki köszönhetem, hogy ifju koromban utazhattam, ő segité Laczit, hogy mint tisztet kikészithessük; rövid, száraz, feszes ember volt, de nemes jellem, becsületes talpig, és eszes ember, a legeszesebbek egyike. Gazdag ember, de rosz, vagy inkább ügyetlen gazda, néhány év óta özvegy, gondolom 4 fiut és 2 leányt hagyott maga után. Most lakott Szabolcs helységében (Szabolcs megyében), ott, hol ama földvár most is megvan, melyet a honszerző vezérek épittettek.

Nyugodjék békével. Sok jót tőn, roszat semmit. Felvilágosodott lélek volt, jó hazafi is a maga körében, bár nem vállalkozó. Többször akarták követül választani, nem fogadta el, mivel előadási tehetségében nem bizott. Nyájas ember volt, nem szavakban, de jó tettekben gyönyörködő, derült mindig, bár gyakran beteges; sok ismerete volt, kivált a classica literaturában, s kivált erős volt a humorban, ironiában és élczben. Eredeti sajátságos alak, ki még sokáig disze lehetett volna azon körnek, melyben élt.

Az én bánatom, mig élek, örökké ott fog lenni sirja körül.

Általában, mióta eljöttem ismerőseimből sokan elhaltak. Ha aztán hazámra vissza-vissza emlékezem, mindeniknek helyén egy-egy sirdombot látok. Apródon-

kint igy lesz a hon nekem a sirhalmok hona, a kik élnek, azokat nem ismerem, a kiket ismertem, azok meghaltak.

Május.

Én márczius végétől kezdve három jellemrajzon dolgoztam. Előbb csak Kossuthról irtam, ki akarván azt adni Amerikában a hirlapokban, de aztán eszembe jött, mikép a magyar forradalom képét hiven adandja Batthyány Lajos, Kossuth L. és Görgei jellemrajza, s mind a hármat kidolgoztam. Az első és utolsó bevégezte pályáját, azt higgadtan adom, Kossuth ellenben még él, izgat, tervez, szerepel, az övé e szerint sok helyen polemiai hangon van tartva, — oka az is, mivel eleinte azt csak mint választ s megtámadást irtam, és csak később próbáltam belőle egészt alkotni.

A német forditás megy lassan és roszul; Zerffy tolla nem rosz toll, de ő maga hanyag, hazug, hálátlan ember. Adósom is, e munkáját is készpénzzel fizetem, és még sem siet. Pedig mindennek meg van a maga kora, ha az elmulik, ki mit egyszer elszalaszt, nem bájolja vissza azt. Azóta már nyomtathatnák, és ime ő nincs készen.

Annál inkább sajnálom, mivel Görgei munkája e hó végén megjelent. Én ugyan nem változtatok a magamén semmit, mert én őt ugy adom, a mint akkori tettei és szavai után őt felfognom kellett, nincs is már nálam e kézirat, Londonba küldtem; azonban belátom, jellemrajzom távulról sem fogja tenni azon hatást, melyet G. munkájának megjelenése előtt teendett vala.

Engem, minden vállalatimban, szerencsétlenség kisér. Okát keresem, és nem találom magamban. Elvégre is a teremtő már a méhbeli embryóra rá nyomja sorsának bélyegét, egyik hiában fárad, mindenben megbukik, másik bár mi botorul jár el dolgaiban, neki minden elsül. Ki pöröljön e megfoghatlannal? Azonban utolsó vége is az lesz, tétlenségre kárhoztatnom magamat. Az titáni harcz, a fatummal küzködni.

Még két munkát irok meg. A nemzetiségi kérdést próbálom, különös tekintettel keleti Európára, megoldani, és a magyar forradalom pragmatikai történetét irom meg.

Aztán minden politikával felhagyok, a literatura terén elvárom a tettek idejét; de dolgozni fogok mig élek, mert nekem élni munka nélkül lehetetlen volna. Ha fejemmel nem dolgozhatom, kézi munkára adnám magamat.

Junius.

Családi örömet ünnepelénk. Junius 18-án, esti 8 óra és 10 perczkor született leányunk, ki kapta az Iréne Hedvig nevet, 21-én a II-ik mairien (rue Druot) beiratván, (tanuk: gr. Batthyány Kázmér és Ignazio Goltara Pezzo di Albertoni, olasz) és a Trinitasi kápolnában, rue de Calais, keresztatya levén Batthyány Kázmér, és anya gr. Batthyány Lajosné, kit Kázmérné képviselt.

A szülés könnyen és sebesen ment véghez. A gyermek kicsiny és sovány. Epedve vártuk ez eseményt, reménylvén, hogy nem csak gyermekkel fog meg-

ajándékozni, hanem Dinám szembaját is meg fogja orvosolni.

Ez utóbbi reményünk nem látszik teljesedni. Szemállapota nem javult, sőt néhány nap mulva fejfájdalmai jelentkeztek. Azonban a hőség irtózatos volt, 35°-ig felment (centigrad), fölkelnie még nem volt szabad, feküdni kín volt, mint fűtött kemenczében. A bába is, az orvos is azt mondta, jobb lesz fölkelni, s divánon nyugodni. Azonban alig próbálta meg egyszer, mintegy 8—9 nap mulva, kapott bél- és oldalhártyagyuladást, mi ellen pióczákat raktak rá, utóbb pedig lábfájdalmakat kapott, miket, melegen pólyáztak több mint két hétig.

E szerint roszul végződött a könnyü szülés.

Bangyára biztam a jellemrajzok kiadását Londonban, de ő vagy hanyag, vagy ügyetlen, vagy épen csalfa ember. Minden volt, mig a kézirat ott nem vala, angol és német kiadó bőségben, és most semmi nincs, az előbbi positiv igéretek mind elmultak mint a füst. Sok kellemetlenségem van e miatt vele, a kiadókkal, s kivált mivel nem tudom, mit higyjek róla, Bangyáról?

Julius.

Iszonyu forróság van, milyenre az emberek alig emlékeznek. Éjjel is van 24—28° (centigrade), nappal pedig 32—35°. Nappal alig lehet künn járni, s a hőség este is tart folyvást.

Kétszerte kinos a betegek állapota, kik ágyban feküdni kénytelenek. Dinám ezen felül még meleg borongatókat kap, és igy kinlódik háromszoros melegségben. Az oldalbordai gyuladás elmult volna, de a fájda-

lom előbb egyik, aztán másik lábába ment, ugy hogy azokat nem birja megmozditani sem, csak a hó 20-án volt képes fölkelni, rövid időre, várva az időt, hogy falura kimenni képes lehessen.

Azonban midőn már készületeket tennénk a kimenetelre, bár mondtam neki, ne nyulna semmihez, hogy meg ne erőtesse magát, azonban ő lehajolgatott, és egyik lábán az ér hirtelen meggyült és majd megpattant. Tüstént bekötöttük erősen, és a vér belől terjedt el, mi nem veszedelmes. Irénke veszi magát, hizik, nő; Mimi egészséges, mint az ép makk, pajzán mint egy kis eb, s elevensége és csacskasága által öröme házunknak.

Ismét kaptam ki otthonrul iratokat, azaz másolatokat kézirataimból. . . . De Naplóimat, t. i. a mik megmaradtak, még sem küldték ki.

Kossuth még májusban eljött Amerikából. Az utóbbi heteket New-Yorkban csendesen töltötte, mint egy lehullott csillag, róla senki nem vett többé tudomást, és ál-név alatt (mint szokása a souveraineknek) hajóra szállván, megérkezett Angliába, a nélkül, hogy egy madárfia üdvözelte volna. Az ujságok alig jelenték pár szóval, hogy megérkezett, alig látogatja meg valaki, hasonló a szinészhez, ki lelépvén a szinpadról, mindennapi ruhájában elvegyül az utczák népével. Összesen 90,000 dollárt szerzett be, és fegyver, nyereg stb. iránt 150,000-ig lépett szerződésre, következőleg vagy épen nincs pénze, vagy hitelezőit nem fogja kielégithetni. Egyébiránt ő szép házban lakik, urilag él, de a havipénzt többé nem fizeti, csak néhány meghittjének. Alig van tekintélyes ember, ki vele tartana, Eszterházy P., Vukovics, és velök vagy 25-en ellene nyilatkoztak, — Klapka, Teleki L., Almássy, Horváth Mihály, Jósika, Mészáros oldalt álltak, s vele nincsenek semmi összeköt-

tetésben, tetteit helytelenitve, szinte Perczel, Vetter is, s azon nevek közül, melyeket Európa ismer, csak Pulszky maga van még vele.

Nem kis csapás neki az is, hogy Görgei munkája után minden lap kijelenti: miképen Görgei nem áruló, a mily értelemben annak őt Kossuth hirdette; még azok a lapok is, a melyek Görgeit különben kárhoztatják teljesen.

Mi az én jellemrajzaimat illeti, B. hiában biztatgat, nem talál, vagy nem akar találni kiadót, mi engem mód nélkül bánt és boszant. Sok munkámba is került, költséget is tettem rá, az ügy maga is lelkemen fekszik, s ime minden becsületes törekvésemet és áldozatomat a sors meghiusitja!

Augustus.

Elvégre e hó 3-án kijöttünk Bellevuebe, mely van a Szajna balpartján, Sèvres és Meudon közt. Lakunk 25. rue grande, egy Pavillonban, mely Combe tulajdona. Páris környékén ez alkalmasint a legszebb vidék, s innen van Páris felé a legkellemesb kilátás. Mi ide azért is jöttünk ki, mivel itt egy hidegvizgyógyintézet van, s lakunkkal épen átellenben. Nekem mindig ebben volt nagy bizodalmam, s mind Rostan, mind Gruby azt mondták, semmi esetre nem árthat, sőt használhat.

De alig jöttünk ki, Dina lábai dagadni kezdtek. Ime ismét uj baj. Értekezvén Fleuryvel, ki az intézet orvosa s tulajdonosa, a gyógymód megkezdését ajánlotta. De csak 18-án kezdtük el. Naponkint adnak két douchot (hideg zuhany), reggel és délután, havi dij 200 franc. De ez nem lehet oly hatályos, mint a Pries-

nitzféle intézet, a vizet szekeren hordják, és nem foly szabadon mint nálunk, hol a sziklacsucsról ömlik habjaival a beteg nyakába.

Az elnök, Louis Napoleon is, kezdi venni néhány nap óta, hátgerincz-száradása van, pedig házasodni akar. Fleury mindennap kétszer megy St.-Cloudba, hozzá.

Egyébiránt Dinámnak a mezei lég jót tesz. Étvágya, álma, ereje, szine megjött, s a hideg vizrohamhoz anynyira hozzá szokott, hogy szinte kivánja. Lábdaganata ugyan még nem mult el, de állapota javult, az orvos szerint pedig ez az első baj, mit el kell enyésztetni.

Dinámnak az is jót tesz, ki a társaságot és csevegést szereti, hogy csaknem mindennap van vendégünk. Az erszénynek ugyan ez baj itt a számkivetésben, azonban talán ez is hasznára vál neki, ki sokszor elcsüggedez.

September.

Dinám a hidegvizfürdőt aug. 18 óta veszi, naponkint kétszer, néha izzadnia is kell. Fizetünk egy hóra 200 francot. Eddigelé jól érzi magát, a hideg viz és a mezei friss lég egészségére jól látszanak hatni. Az anyai öröm is hozzá járul e tényezőkhöz, a mennyiben a kis Iréne napról napra veszi magát.

Én magam is veszek hidegvizrohamot egy fürdőházban, részint mert ha nem ez idén is, de tavaly fejszédülésben sokat szenvedtem, részint mert jobb lábam fejében némi zsibbadást érzek néha. Eleinte lélekzetem elállt, vévén a rohamot, de később kivánkoztam alá, mint a szarvas a hives patakra kivánkozik.

A jó barát, számkivetésben, nagy kincs, kivált ha a számkiüzöttek magok közt háborognak. Darab idő óta Imrédy igen meghitt barátunk volt, mintegy a család tagja lett, örült ha nálunk lehetett, Mimit sétálni vezetgette, az asszony bizományait pontosan végezte, szóval, mind a szivnek, mind a háznak kedves vendége volt, — és ime ő is elmegy. Családja kieszközölte neki, hozzájárulása nélkül, az amnestiát, neje Bittó-leány, s bátyja Albrecht főherczeg jogigazgatója lévén, s minthogy pénzt neki nem küldtek, megunván szegénységét, e hónapban hazatért. Ő sem örült haza menni, mi is búsulunk utána.

Midőn ő Viddinben azzal fenyegetőzött, hogy a pashának feljelent, ha ki nem eszközlöm, hogy Házmánék az utlevelet neki átadják, akkor távolról sem hittem, hogy ama goromba s nyers, és igazságtalan ember ekképen házi barát legyen nálam.

Oktober.

E hóban Dinám már érez némi fájdalmat, ritkán bár, de néha jól esik fekve maradnia, és érzékeny szemeit bezárva tartania. A hideg rohamhoz egészen hozzá szokott, sőt óhajtja azt, s ritka eset, hogy kicsiny fájdalmait vagy a hideg eső, vagy az izzadás nem enyhitené. Hideg kendőboritékot is vesz néha. De e hidegvizkúrát a gräfenbergihez nem lehet hasonlitani, nem is hiszem, hogy sükere oly biztos és nagy legyen. Itt alig van diaetai szabály, a kinek tetszik bort iszik, a ki akar egész napon ül, mig ellenben Gräfenbergben az örökös mozgás, a gyakori fürdés és izzadás, a hideg élelem, a folytonosan használt hideg testboritékok, a kora

fekvés és kora fölkelés, a testi életet mintegy ujjá szülik. A Fleury-intézet, apró módositgatásaival, amaz eredeti intézetet mintegy jelleméből kiforgatta, mint franczia kertész az angol purkokkal szokott bánni. Ott Gräfenbergben 50—80 lábnyira hull le a roham, itt egy terem boltjáról, ott bérczoromtól szakad a viz megterhesülve a szabad atmosphaera egészséges elemeivel, itt egy sötét kut vize szűk csöveken föld alatt vezettetik a terem boltozatára, ott takarókba hömpölyitve izzad a beteg, itt egy fűtött széken, itt mesterséges csöveken adatnak különbféle öntözések, egyik készület, mint abroncsozat öleli körül a testet, másik a test alsó részét futja meg, másik mint egy kaszaél metszi a beteg tagot. Szóval, amott a nagy természet összes ősi erejével munkál, itt az óriást feldarabolták, s egyenkint felpiperézték. Azonban Fleury igy is tesz szép gyógyitásokat, mi bizonysága annak, hogy a vizben nagy gyógyerő rejlik.

Midőn már egészen letettem arról, hogy jellemrajzaim megjelenjenek, ime Bangya irja, miképen azok, Campénál, e hóban, october 20-a körül meg fognak jelenni, s másnap az első részt, Batthyány Lajos jellemrajzát, mint mutatványt Campétól meg is kaptam a postán. Ennek, megvallom, most már nem örültem, azon okból, mivel tavaszkor a' mit hirtelen mint brochuret irtam, azt még egyszer nemcsak általolvasni, de átdolgozni ohajtottam volna. Én egy levelet is át szoktam olvasni, annyival inkább egy munkát, s ezt akkor nem tehettem, annyira sürgettek, Bentley angol könyváros nevében. Hozzá járul még a rosz német forditás, incorrect, simátlan, gondatlan, melyet alig tudtam oda vinni, hogy legalább a gondolatot, bár nyersen, bár darabosan, kifejezze. Tartok tőle, fellépésem, mint iróé, nem

válik diszemre, s a styl hiányai homályt vetnek azon tömérdek uj adatokra is, miket először én közlök a publikummal.

November.

Munkám csakugyan megjelent october 15-én. Campe a három füzetet három külön részben, három helyen nyomatta, hogy gyorsan jelenhessen meg. Ugy veszem észre, külön füzetekben azért adta ki, hogy ha pl. Batthyány Ausztriába nem juthatna is be, Kossuth talán be fog juthatni. Az Allg. Wiener Zeitungban azonban olvasom, miképen a császári rendőrség az egész birodalomban eltiltotta.

Nagyon sajnálom, hogy igy adatott ki, a nélkül, hogy még egyszer átnézhettem és átdolgozhattam volna, mert egészen másképen irnám meg most, akkor a pillanat hevében, az egész polemiai alakot öltött magára. Szenvedély látszik Kossuth rajzában, ámbár nálam az nem vesz erőt az igazságon soha. Azonban az ellenzőt sokan hajlandók ellenségnek venni.

A darabos, faragatlan, harmoniátlan és gondatlan német styl pedig még gyöngébbnek mutatja a munkát mint a milyen az valóban.

Én minden esetre kimondtam Kossuthról meggyőződésemet, oly tények alapján, miket tagadni leghivebb emberei sem képesek. Vele többet azért én nem fogok bajlódni. Egyszersmind egy s más észrevétel eljárásomnak, a forradalom alatt, szolgál apologiául.

Amerikában is alkalmasint meg fog jelenni angolul, és talán németül. Webb general, a New-York Enquirer

and Courier szerkesztő-tulajdonosa értesitett, hogy fordittatik és meg fog jelenni.

Batthyány Lajosné, Genfből, kinek egy példányt megküldtem, feleletében ezt irja: „Boldogult férjemnek jellemét jól és hiven rajzolá, de meg is érdemli ő azt, ő egy volt azon szilárd és rendületlen jellemek közül, melyek az életben ritkán találhatók stb.“ Egyszersmind engedelmet kér, hogy Batthyány magánéletéből több adatokat nem küldhetett, okát adja miért. — —

Perczel összevész mindennel, pl. Lukács Móriczczal, ki őt ki is hivta, de Perczel a kihivást nem fogadta el, és most én rám haragszik, mivel Görgei életrajzában az ozorai győzedelmet az ő érdemének *is* tulajdonitom. Minden ember a mint meg akar szünni csupán ember lenni, megőrül kisebb nagyobb mértékben, s a magyar emigratioban kettő vallja magát prófétának: Perczel és Kossuth.

Bellevuet elhagytuk 17-én, s Párisba beköltözködtünk. Dina nem érez fájdalmat, vagy legalább ritkán, de főkép a mi szemét illeti, abban a három havi vizkúra semmi változást nem idézett elő. Bemegyünk a városba azon szándékkal, hogy a hidegvizkúrát ott folytatni fogja, miután télben arra a Szajnaviz is alkalmas.

Párisi szállásunkat időközben egy emigransnak adtuk ált, B. nevünek. Ismervén őt némelyek, tanácslák, ne tegyük, de hogy tagadni meg ilyesmit, a mi nekünk áldozatba nem kerül? A tapasztalás mutatta, hogy a kik ismerték azoknak igazságuk volt. Házunkba s ágyunkba leányokat hordott, szobánkban ebet tartott, edényeket tört, órát rontott, a mire kértük abból semmit nem teljesitett, pletykákat csinált, adósságokat csinált, s adósait ránk küldte, ugy hogy kénytelen voltam neki 100 francot összecsinálni, és végre teljességgel nem

akart kihurczolkodni a szállásból, ugy hogy elvégre, többször hiában kérvén meg, levélben kénytelen voltam komolyan felhivni. Ez a köszönet azért, hogy $3^1/_2$ hóig nálunk ingyen lakott, s hogy érette még igen sokat tettünk, mi neki egy egész jövendőt biztositottunk volna, ha nem volna — rosz és henye mint a dög.

Most mondja az asszony és a többiek, hogy ezt eleve megjóslák. Igen, de mindamellett is addig nem tagadhattam meg tőle jogosan, a mit most teljes joggal tehetek. A jótétemény csodálatos mag, nem az terem a mi elvettetik.

Följegyzem ide, hogy 25-én plebiscite utján a császárság, a legabsolutabb értelemben, Napoleon Lajosra áltruháztatott. Mint 4 éves elnök kapott 6 millió szavazatot, ez bizonyos, mint 10 éves elnök 7 milliót, ez már kétes, s ekkor 32 departement volt ostromállapotban, s ő maga számitá össze, mint császár van 8 millió szavazata, természetesen ellenőrség nélkül.

Ime ilyen a suffrage universel, despota kezében. Hanem annyi nyereség van benne, hogy a népsouverainitás el van ismerve, bár csak mint eszköz használtatik. Minden esetre különös elismerése a jognak annyiban, a mennyiben az hatalommal arra bir, önmagát megsemmisiteni, mert ime általadta a hatalmat, hogy egy ember rendelkezzék a népsouverainitással örökre mint örökölhető joggal.

A bekövetkező crisisben, mely nem maradhat ki, az uj császár, ha nem akar az idegenek által eltiportatni, kénytelen a tömegre az eddiginél jobban támaszkodni, mind Francziaországban, hogy táborával kün küzdhessen, mind külföldön, hogy a népekben szövetségeseket nyerjen, kik azon egyben vele egyezni fognak: zsarnokaiktól megmenekedni, ha azon túl különböző utat fognak is követni.

Minden esetre uj tannak adott a franczia ez évi történet alapot: a parliamenti kormányformát mint gyakorlatban hiányost kikiáltani. Annyi igaz, hogy az, a régi formában, a hypocrisis egy neme volt. Egyszersmind uj szövetséget mutat föl a politikai téren: t. i. a despotismus kart ölt a demokratiával, azaz a tömeggel, a középrend ellen. A két vég egymást éri.

A demokratia pedig, kivált a franczia, be fogja látni, hogy nem a papiralkotmányban van a szabadság garantiája, hanem egyébben, különösen a municipalis önkormányzatban. Elnököt királyi hatalommal ruházni fel, azt csak a francziák tehették.

December.

Még mindig lágy idő van, s az van egész Európában. Azonban mi, a kicsiny miatt, fára mégis sokat költünk, ámbár csak 3 szobát fűtünk, a 3-ikat sem mindig.

Reményltünk e télre valami kedvesb társaságot öszszevonhatni, mi Dinámnak, ha ugyan betegsége nem kinozza, örömet szerezhetne. De nem lesz belőle semmi. Lukács nem kap ide utlevelet, Mészárost Jerseyből nem ereszti a franczia rendőrség Párisba, Kozina Austriából nem jöhet ki, Karacsay elutazott innen, Imrédy haza ment . . . Ekképen még magánosb életet élünk, mint élénk taval, mert Batthyányék mindig a magasb aristokratia körében mulatnak, s az emigratio többi tagjai olyanok, kikkel vagy nem jöhetünk össze, vagy nem akarunk összejönni.

Párisban nincsenek családi körök, itt minden ünnepi szint ölt magára. A nagy estélyek járása nagy ki-

adással jár, az aprók pedig igen unalmasak. Van annyi tag az emigratioban, hogy belőle kitelnék egy szép kör, de minden társaságnak átka a hazai földön kivül meghasonlani, — hasonlón az eltévedt utashoz, a ki eltévesztvén az ösvényt, mindinkább bele mélyed az erdők tömkelegébe.

Én haza épen nem levelezek, néha-néha, ha alkalmam van, üzengetni szoktam ismerőseimnek. De választ ritkán kapok reá. Imrédy, haza menvén, igért mennyet és földet, és majd három hónapig hallgatott. Austria most hasonló az oroszlán barlangjához — a nyomok csak befelé vezetnek.

Dinám e hó közepén ismét erősb fájdalmakat érez fejében és jobb arczában. Kénytelen feküdni. A hidegviz sem enyhiti szenvedését. Olvastam egy kenőcs hirdetését, s azt, hogy a tulajdonos több hires emberek bizonyitványaival bir, kiket kigyógyitott, magokat orvosokat is; elmentem a tulajdonos asszonyhoz, s ott láttam Lamartine bizonyitványát, és igen sokét, különösen egy orvosét, ki a tengerészetnél médecin en chef volt. Egyik irja, hogy 19 évig szenvedt, s csak a kenőcs használt neki, másik, hogy 20 hónapig folyvást szenvedt, s fájdalmait e gyógyszer szüntette meg. Egyik beteghez magam el is mentem, hogy magamnak annál biztosb tudomást szerezzek. Végre irtam amaz orvosnak, kérdezvén tőle, vajjon ártatlan szernek tartja-e e kenőcsöt? Mire felelte, miképen: igen, annak tartja, ámbár ő maga azt nem decomponálta, s igy elemeit nem ismeri. Az is igaz, hogy ő azt a legteljesb sükerrel használta.

Eközben nőm fájdalmai nem szünvén, dec. 23-án az ante-rheumaticalis kenőcsöt el kezdtük használni, az alatt a hidegvizrohamot nem fogván alkalmazni. Mit tudunk csinálni? Minden óvatosság megtartása mellett addig kell

a szereket változtatnunk, mig elvégre azt a mi jó, meg fogjuk találni.

Dinám nagyanyja (anyjáról), a mult hó vége felé, Bécs mellett megholt. Nem volt tiszteletre méltó egyén, s a mi vagyona, tékozlásai után, megmaradt, azt nem gyermekeinek és unokáinak, hanem szakácsnéjának hagyta. Mint élt ugy is halt meg, szenvedélyeinek áldozott örökké.

Én augustus óta a nemzetiségi kérdéssel foglalkozom. Azt hittem ennyi idő alatt munkát is irandottam róla. De a studium mindig odább-odább vezetett. Igen sok könyvet összevettem és áltolvastam, néha oldalt is térvén, a mint a tárgy érdeke vezetett. A szláv és panszláv· értekezéseket akartam álttanulni, az ethnographiai problemákkal akartam megismerkedni, s mind azzal a mit e részben fontost a franczia, az angol, a német literatura nyujt. Sok históriai munkára is ki kellett terjeszkednem, igy buvárkodtam az orosz és lengyel és szláv történettel. Lehetetlen volt a keleti kérdést is vizsgálat alá nem vennem, mert annak megoldásával a magyar ügy legszorosb kapcsolatban van. A kérdés kényes, rám nézve annyival inkább, mivel az a Kossuthpárttal ujabb ellenkezésbe hoz. A mieink t. i. a legközelebb multból semmit nem látszottak tanulni. Ők a catastroph után még dühösebbek, mint voltak azelőtt. Nem birják felfogni, hogy a forradalom terére lépvén, a históriai tért tettleg elhagyták. Az austriai dynastiával nem akarnak kibékülni, sem kiengesztelődni a szláv és román fajokkal, azt sem látják be, hogy szövetséges nélkül nincs kilátás győzedelemre. Horvátországról hajlandók lemondani legfölebb, minthogy azt vélik, ekképen a határőröktől, mint ellenektől megmenekednek, de azt nem veszik figyelembe, hogy Horvátország a szláv fajok s

érdekek vezére, mely az összes szláv ügynek, egykor képes diadalmat szerezni. Ki fog minket e tusában segiteni? Austria nem, értem a dynastiát. A németek sem. Az olaszok sem. A szlávok sem. A külföldön, a fenálló rend barátai sem, értve ezek alatt a franczia doctrinaireket és angol torykat. A demokraták is ellenünk vannak, még Mazzini is, mint a franczia republikanusok is. Kossuth és hivei, Európa szinpadán, ép olyan politikát követnek, mint követtek otthon, midőn mind azt, mi Magyarország határain belől történt, belső ügynek tekintették. Elszigetelik magokat minden elemtől, attól, mely elvekből indul ki, ép ugy, mint attól, mely tetteinek mértékeül a hatalmat veszi.

Nem csodálom, ha gondolóra veszem, mi kevés európai müveltséggel birnak a magyarok, azok is, kik vezérekül tekintetnek. Én nem tartoztam otthon a tudatlanok közé, és most látom, midőn specifikus tárgyakat választok a külföldi literaturában tanulmányul, mi szűk a mi felfogásunk, mi silány a mi tudományunk, mi felületesek a mi gondolkodóink. Ifjak, fél gyermekek a külföldön ott állanak, a hová vezérembereink soha nem emelkedtek fel. Általános politikai szempontokról fogalmunk sincs, az európai viszonyokban egészen járatlanok vagyunk, hiuk, mint a francziák, a nélkül, hogy hiuságunknak, mint ők, alapot tudnánk mutatni. Emlékezem némely mágnásaink beszédeire otthon, kik az európai élettel és összes literaturával ismeretesek levén, az általános politikában az összes megyei oppositiónál egy fejjel magasban tekintettek. Ez egy érdemmel birtak mágnásaink. Ismerték Európát, a haza dolgait nem, ép azért nem értethették meg magokat a nemzettel, sem a nemzeti ellenzékkel, sőt ezzel mint többséggel egy ösvényt követni kénytelenittettek. Ezt nevezték ujabb

időben táblabirói politikának, de magok az ujságirók, kik azt ostromolták, nem voltak mentek annak hiányaitól. Sőt épen ezek bizonyitották be, viseletökkel, hogy a régi táblabirák a belső ügyekben ama politikával helyökön voltak, mint az uj nemzedék ostobául cselekedett, midőn azzal a külpolitika terére lépett.

Örülök annak, hogy a magyar forradalom részletes történetét nem irtam meg. Engem bár az elvek eleven ösztöne sok részben magasabban tartott hazafi társaimnál, de magam is befolyása alatt állottam az otthoni véleménynek.

Magyar szempontból sok dolgot lehet menteni, abból a mi történt Magyarországon, de nem tesz a magyar népnek üdvös szolgálatot az, a ki megirván történetét, azt európai szempontra nem emeli föl, s ez által a nemzetet is mintegy magával nem rántja ki azon szűk horizonról, melybe sülyedt azon hosszu időszakban, midőn hazai de nem európai életet élt.

A szakadás a magyar emigratióban nem kisebb, sőt nagyobb. S a mi benne legroszabb, oka nem elv, de személy. Kossuth némi pénzt gyűjtvén abból, ha nem sokat is, de annyit kiosztogatott, hogy az embereket lekötelezte általa. Némelynek most is adogat, soknak adósságát fizetgeti ki, a legtöbbnek legalább az első hónapban adott. Következménye volt, hogy a pénz és haszon jó illata olyanokat is vont hozzá, kik mindig ellenei voltak, s az egyszer elfogadott jótétemény után most átallanak ellene fellépni. Zugolódnak, negativpártokat képeznek, de nem szólanak, sőt fentartják azon viseletet, miszerint Kossuth elleneivel nem társalognak. Ugy látszik, ezt ő föltételül köté ki, mert legujabban is Hajnik ide jövén, nekem irt: ne venném udvariatlanságnak, hogy hozzám nem jövend, ámbár a multban min-

dent nekem köszönhet, de viszonya s helyzete (Kossuth irodájában mint kincstárnok van) nem engedi. Kik Kossuthtal nem tartunk, nem követjük ama nemtelen szabályt, de hivei közül csaknem mindnyájan azt követik.

Ez, nem tagadom, kellemetlen helyzet. Ha kedves nőm nem volna velem, kevésbé érezném, de igy nagy az áldozat, mit az elvnek, s meggyőződésemnek hoztam. Birok egy marok földet a szeretett szép hazából, számüzött társaimban a hazát birnám némileg, ha őket szerethetném. E napokban irtam Ludvignak, a többek közt . . . „Jósikát köszöntsd, kitől nem szép, hogy soha nem ir; ha csak válaszolnia nem kell, pedig bár én hasonló szépen nem tudok is valamit papirra tenni, legalább szivesen felelnék, — de tudja Isten, a magyarok csak mint pártok érdekesek, mint hazafiak közt, alig van közöttök valami kedélyes összeköttetés. Én részemről, ha igaz 2—3—4 barátot találnék, okos, szives, nemes egyént, talán a hazát is el tudnám felejteni ilyes hazafiak mellett. A haza, az nem a föld, a haza a hazafiak egyesülete, bár hol legyen az a föld hátán. Ha jó barátaim nem élnének hon, talán vissza sem vágynám; ha ők itt volnának: mintha a hazában benn maradtam volna. Hiszen, az igaz, nehezen felejti az ember az ismert alakokat egyébben is, hegyek, erdők, völgyek, vidékek ott mind meg annyi ismerősek, de ha már mindent nem lehet birni, az élettelen dolgokat könnyebben nélkülözzük.

Egy van csak, mi engem minden embertől elszakaszt, mintha közém és a közé egy jégtáblát toltak volna, és ez az igazságtalanság. Ilyen tett által szivemről lehull az is, ki hozzá legközelebb állt, mint a meghólt pillangó a falevélről hidegen lefordul.

Engem a politikai vélemény, hol tudom, hogy az meggyőződésen alapul, nem választ el senkitől, mert a meggyőződést nem lehet egy kaptára vonni, ezért lásd, bár én tudom, hogy te bálványimádó vagy, eszembe sem jut tűrhetetlen lenni irántad, azon egyszerü oknál fogva, mivel te is részedről méltán hasonló türelmet veszesz igénybe.“

Valóban, otthon, a forradalom alatt, a közügyért többet koczkáztattam, mindent, s néha szemem pillái előtt láttam emelkedni a hóhérpadot, mint a melynél pályám végződik; de azt kell mégis mondanom, itt kün, a számkivetésben többet szenvedek, sokkal többet a miatt, hogy Kossuth eljárását, hitegetéseit, politikáját meg kelle támadnom.

Életem osztályrésze volt félreismertetni, talán halálomé lesz ama másik, miszerint látni fogják hazámfiai — mert nem vagyok nagy arra, hogy a világ bajlódjék velem, — hogy bár hibázhattam, de a tiszta meggyőződés utján jártam mindig.

1853.

Január. — Páris.

Naplómat ritkán veszem most elő, nem ugy, mint 1848. márczius 16-ika előtt, midőn minden nap életem tüköre volt, s ép ugy benne volt az, a mit tettem, mint az mit éreztem, és mint gondolkodtam. Naplóm, 1830-tól, márcz. kezdve, mintegy 13 kötetet képezett, mindenik 20—30 iv, s annak nagyobb része elveszett. A kire biztam, az eldugta, és nagyobb része a földben megrothadt. Naplómat soha senki nem olvasta, az nem a világ számára volt irva, az az én gyónszékem volt, melyben magam magamnak vallomásokat tettem. Sokat köszönhetek neki; irván bele: természetesen kellett viseletemet s lelkemet bonczolnom, mi önismeretre vezetett. Ezért sajnálom, ha az egészen elvesz, enszemélyemnek egy része halt meg benne. Engem mindenben üldöz a sors!! . . .

Elfelejtém följegyezni a mult novemberben, hogy Dinámnak névnapján este, még Bellevueben, midőn ebé-

delnénk, zene indult meg ablakunk alatt. Eleinte nem ismertem rá, mintha fejem szédelgett volna. . . . Dinám kiáltott fel: ah mi szép a magyar zene! T. i. az utazó magyar zenészek közül négy kijött, pár barátainktól vezettetve, minket meglepni. Később lementem velök kezet fogni, épen egy szomoru dalt huztak, a mit a magyar kesergőnek mond, s szivem ugy elfogódott, hogy zokogni kezdék és kénytelen valék elfödni szemeimet, melyekből a könny záporként omlott. Ó mégis nagy rabja az emberi sziv a hazaszeretetnek, az első hang, mely onnan jő, fájdalommal tölti el a szivet. Utánam s velem a többiek is sirásra fakadtak.

De mint az eső után a nap csak vigabban pillant ki, a többieket hirtelen jó kedv lepte meg, s tánczolni kezdtek, és pedig Dinám, ki különben, ha nem szenved, mindig vig, kicsapongó kedvvel járta a magyart. Én nem birtam magamat rá venni, a magyar, a hazai hangok, mint egy szent ének röpkedték körül füleimet, én nem örültem, én nem vigadtam, én csak élveztem, s rám illett az, a mit a magyarról a példabeszéd mond, sirva vigad a magyar. Most éreztem a számkivetésben először e szó igaz értelmét.

Egy régi franczia könyvet olvastam e napokban: L'esprit du père Castel. Beszél benne egy szin-klavirről, mi szerint azt ép ugy fel lehetne mulatságra használni, mint a hangváltozatot, annyival inkább, mivel minden hangnak bizonyos szin felel meg. . . . Ugy tudom, egészen a próba soha sem sikerült neki, valami afféle jöhetett ki belőle, mit most polyoramának neveznek. Eszembe jut ez alkalommal, hogy én még 1834-ben azon elmélkedtem, hogy az illattal lehetne valami ilyen változatos élvet eszközölni, ámbár az távolról sem engedi magát ugy megkülönböztetni, sem mint egy egész,

sem mint időbeli folyamat, mint a szin vagy a hang. Engem főkép a gondolat rokonsága lepett meg.

Munkámról, ugy tudom, több kritika jelent meg, német lapokban, én csak azt ismerem, mely az Examiner londoni radikál-lapban jelent meg. Mondja a többiek közt (1853. január 1-i szám): „Mindenik vázlat egy-egy magában teljes politikai életrajz ... E kis röpiratok rendkivül érdekesek. A jellemek körvonalozása, különösen a Görgeié, átgondolt és szabatosan kidolgozott. A teljes hitelességü részletek, miknek megszerzésére a szerzőt állása képesitette, mindenik életrajznak élethű jellemet kölcsönöznek, s innen van, hogy e kis könyvecskék, daczára csekély terjedelmöknek, nem kis segélyt nyujtanak arra, hogy a magyar ügyről az utóbbi küzdelem alatt helyes fogalmat alkothassunk magunknak. Tények nagy bőségét nyújtják e lapok, melyek megerősitik s minden vitán felül helyezik azon meggyőződéseket, miket magunk is eléggé kifejeztünk már ...“ Megjegyzi ugyan, hogy „nagyobb súlyt fektettem, mint szoros igazság kivánta volna a Kossuth jellemének gyöngeségére,“ — de utána veti: „Nem panaszként emlitjük ezt, mert lehetetlen, hogy oly ember, ki Kossuthtal és Görgeivel együtt működött, s hibáikon annyiszor megütközött, azok élénk érzetére ne jutott volna.“ „Be kell érnünk azzal, hogy e röpiratokat a legmelegebben ajánljuk a közönség figyelmébe.“ — „Batthyány és Görgei életrajza, az érdeken kivül, melyet a magyar ügyek iránt mindnyájan érzünk, figyelemre méltók különösen mint igen szerencsés vázlatai két oly férfiú közpályájának, kiknek jelleme nem köznapi, sőt egészen sajátságos. Nagyon ohajtanók angol forditásban is birni őket. Ha e két életrajz shilling-kiadásban adatnék közönségünk elébe, azt hiszszük nem csak a legkedvezőbb fogadta-

tásra találna, hanem igen népszerü és hathatós módon terjesztené a leghelyesebb és legigazabb ismeretet a magyar szabadsági küzdelem valódi belső történetéről!“ Megjegyzi azonban, hogy „talán“ csak a két első jellemrajzot kellene leforditani, mert „Kossuth jelleme kellőleg van méltányolva a számos alkalmi megjegyzésben, melyek Görgei életrajzában természetesen előfordulnak.“ De fő ok: mivel a szerkesztőség Kossuthra nézve meg van hasonlva, aztán valaha az Examiner őt igen magasztalta, és következetlenségbe esni egy lapnak bajos. Látszik e küzdés az egész czikkben. Minden esetre, ha most irnám Kossuth jellemrajzát, másképen irnám, a polemiai hangot és élességet hajlandók sokan ellenségeskedésnek tekinteni. Higgadtabb formával a munka sokat nyert volna.

Minden esetre e kritikával meg vagyok elégedve. Már, annak folytában, kaptam is levelet Angliából, melyben egy ur kéri magát a leforditásra s kiadásra felhatalmaztatni.

Február.

Elvégre Lukács Móricz megjött Brüsselből, utlevele meghosszabittatván, sőt Francziaországra is kiterjesztetvén. Ő mindig liberális ember volt, ugy irt, ugy védelmezte az Augsb. Allg. Zeitungban a magyar érdekeket, hol ő a magyar ügynek rendes bajnoka volt, — de a megyei életben s a tevőleges politika terén nem lépett fel, talán anyja miatt is, ki őt, mig élt, igen genirozta. Anyja betegsége volt annak is fő oka, hogy a forradalomban nem vett activ részt. 1849-ig Klauzálnak, mint ministernek, elnöki titkára volt, sőt Lukács a hon-

védbizottmány üléseiben az egész illető ministeriumot képviselte, miután Trefort elszökött. A legsajátságosb s a legbecsületesb, és a legtermészetesb emberek egyike.

Kossuthtal soha sem sympathisált, ő is annak charlatansága és komédiáskodásai miatt. Beszélt róla két tényt.

Mondja, hogy Eötvöst, Szalayt, etc. s őt is felhivta czikkek irására, a Pesti Hirlapba, mindjárt mikor megindult, — igérvén egy-egy czikkért (gondolom bizonyos hosszaságuért) 100 ezüst forintot. Végre, mondja Lukács, irtam egyet a külföldi viszonyokról, s azt be is adtam. De elbámultam kimondhatatlanul, midőn czikkemben egy nagy változást láttam, t. i. bele volt szőve, egy nagyszerü magasztalás és eulogium Kossuthra, mely bele ugy illett, mint ököl a szemre, a mennyiben az egész czikk minden személyektől abstract volt tartva. Nem szóltam Kossuthnak semmit, ő sem nekem, az igaz, de nem is irtam a Hirlapba egy sort soha többé, átláttam e vonásból az egész embert. A pénzzel pedig sohasem kinált meg.

A másik eset a következő. Pesten volt egy ellenzéki comité, annak elnöke Batthyány Lajos, ki midőn eltávozott, sorban, hol egyik hol másik tagnak adta az elnökséget. Egyszer, mondja Lukács, nekem adta ált. Ép akkor volt czélban a védegyleti beszédeket, külföldön, kinyomatni. Kossuth elküldte a maga hosszu beszédét (mely Lipcsében, 1847-ben Actenstücke des ungar. Schutzvereines czim alatt megjelent), a legrészletesben kidolgozva, és oda irta, hogy a kiadók az egyes állitásokért és adatokért nem állhatnak jót, mert a beszédet csak emlékezet, és gyors jegyzések után kénytelenek összeszerkeszteni. Ámbár ez is nevetséges fogás volt, s a

Jézus Krisztusra emlékeztetett, kinek tanitványai csak szavait voltak képesek feljegyezni, azonban ez ellen a comité, melynek ő is tagja volt, nem tőn kifogást. Azt gondoltuk, nem bizik állitásaiban, sem adatainak helyességében, tehát ösvényt akar magának nyitva tartani azoknak megtagadhatására. De még e beszédhez egy becstelenitő jegyzést ragasztott (Augusz, akkor conservativ alispán, most, 1853, Buda-pesti osztrák főispán ellen), és alá jegyezte: a kiadók. Erre én irtam neki, mikép ama jegyzés olyan személyességi, hogy azt ő, Lukács, a távollévő tagok nevében is, alá nem irhatja, hanem vagy ki kell maradnia, vagy az iró jegyezze alá. Erre Kossuth nekem oly választ adott, melyben mintegy bátorságomat látszék kétségbe venni, azonban az alternativából nem azt választá, hogy ő irja alá, hanem hogy hagyassék ki. Én őt provokálni akartam válaszáért, de Teleki Laczi azt minden erejéből hátráltatta. Utóbb mind ezt elbeszélvén a visszatért Batthyány Lajosnak, s hogy Teleki és Batthyány Kázmér mintegy hajlandók valának mindent aláirni, mit Kossuth kivánt, Batthyány L. nekem ezt felelte: Kossuth az utolsó ember, a kivel barát és intim tudnék lenni, és azt, hiszem, ez az eset Telekire és Kázmérra nézve is, de ők nem mernek a népszerüséggel daczolni, s mig szivökben utálják őt, külsőleg hódolnak neki.

Pár hétig Dinám jól volt, de 9-ikén Bellevuebe szállást nézni kimenvén, s a rosz idő ott meglepvén, feje rögtön megfájult, és mód nélkül sok kint szenvedett február 27-ig. Nem evett, nem aludt, nem szünt szenvedése, s igy egészen megfogyatkozott. Fleury vesicatort, salmiákot, morphinet adott, de siker nélkül . . . Mint örült a télnek, hogy legalább egy vig telet töltend Párisban! Ime ezen reménye is elröppent, mint annyi

reménye annyi év óta. Ágyban kinlódik folyvást, s egész családja vele szenved. . . . Én sem tudok semmit csinálni. Egy munkámat havak előtt kellett volna megirni, és bele sem kezdtem. Időm sem jut hozzá, nyugalmam sincs.

Lukács mindennap kétszer is eljön. Ő inkább minket keresett Párisban, mint magát Párist, és Dinámat az is epeszti, hogy kedves dolgot neki sem tehet.

Szapáry, a magnetiseur, is megnézte Dinát. Ő neki nem tetszik állapota. Igen kigyöngültnek tartja. Elvégre ajánlt egy bábát, ki magnetisál, és a ki massonirozni fogja, miben ha meggyógyitó erő nincs is, de van fájdalomenyhitő és van erőadó, mi alapot ád a komoly gyógyitás megkezdésére.

F. hó 7., 8-án Milanoban fölkelés, de még az nap elnyomatott. A falra voltak ragasztva: Mazzini és Kossuth proclamatiói, amaz elég szép, emez dictátori, parancsoló, fenyegető és szóló Magyarország nevében. Mi hamar rá következett a bécsi attentat, t. i. 18-án Libényi nevü magyar a császárt nyakszirten szúrta, midőn az a bástyán sétált, de nem halálos a seb, ámbár még fekszik mindig. Ez okot adott uj lármára a lapokban, s kezdték emlegetni, hogy Kossuth és Mazzini Angliából kikergetését fogják sürgetni minden hatalmak. Kossuth megijedt, s nevét a milánói szerencsétlen fölkeléstől is el akarván választani, a nevében kiadott proclamatiót hamisnak s költöttnek declarálta. De senki sem hitte neki, annyira az ő szelleme typusát viselte magán a mű. És ime most fellép Mazzini, és kijelenti, miképen a Kossuth proclamatióját autographban birja, mit ő csak ugy használt, hogy pár §-t kihagyott belőle, de hozzá semmit sem tőn, s ironice vigasztalja

Kossuthot, hogy a lapok lármája ne szomoritsa el a bukás miatt.

Ime most ugy áll a világ előtt, mint ki egészen Mazzinire akarta a felelősséget háritani. Beteljesedett a mit jövendöltem, és feltünt ő olyannak a mint őt leirtam.

Rólam most gyakran is van emlités a lapokban, t. i. mint a ki helyesen jellemeztem Kossuthot. Az Aug. Allg. Z. idéz helyeket belőle, és a Kölni Z. feb. 25-én Kossuthról vezérczikket ád, melyben a publikummal munkámat megismerteti.

Minden esetre ez nekem és az ügynek nagy elégtétel, mert Mazzini levele után nem tagadhatja sem Kossuth, sem hivei körül senki, hogy ő adta a proclamatiót, szükség esetébeni használat végett.

Én már 14-kéről irtam egy czikket „Contre l' usurpation du nom de la Hongrie par M. L. Kossuth", mely a feb. 23-iki Journal des Débats-ban, a feb. 24-ki Patrie-ban, a feb. 24-ki Kölni Z.-ban, a feb. 27-ki Augsb. Allg. Z.-ban, a febr. 27-ki Bécsi Lloydban, meg is jelent. Ezeknek németül küldtem meg. Megemlitem, mert a benne foglalt tényeknél fogva nevezetes. Hatása nagy volt, a Kossuth revocatiója gyöngithette némelyeknél, de a Mazzini fellépése hatását visszaállitja, sőt azt neveli.

E napokban voltam Batthyány Kázmérnál, s ő is beszélt egy esetet Viddinből. Tudjuk, hogy Kossuth szerelmes volt Dembinszkinébe (ki egy kapitány neje volt). Egy este Kossuth hosszan elbeszéli neki, és igen nagy titokban, miképen azon asszony álomjárói állapotba szokott esni, és ilyenkor meglepő jóslatokat mond. Igy történt, hogy egyszer, sokáig tartó elmerengéséből fölkél, papirt vesz és látásait följegyzette. Kossuth csak némely helyeket olvasott a kezében lévő papirdarabról, mik, mondá, személyére vonatkoznak, egészen csak azt

olvasta el, hol mondja, miképen a legközelebbi márczius 13-án (ha ugyan jól emlékezik) Pest-Buda meg lesz világitva, az ország szabad lesz, és ők mind királyi ünnepélylyel fognak oda bemenetelt tartani. . . . Kossuth sajátságos elégedett képpel mosolygott arra, a mit nézett a lapban, de nem olvasott le. . . Azonban ő azt később, másoknak is, bár titok volt volna, elmondogatta, sőt nyilvános beszédet tartott annak alapján, biztatván a számüzötteket, hogy márcziusban a hazát ismét meg fogják látni. Oka van azt állitani, de még nem szabad azt nyilvánitania. . . . A számüzöttek a titok alatt nagy európai események képzeltek.

A mint Kázmér emlékezik, a mely napon nekik az internatio tudtul adaték, ép a jóslott napra esett. Ilyenek az ő politikai combinatiói!

Márczius.

Nagy élv nekünk Lukács, ki naponkint készül elutazni, és folyvást itt van. Minden nap el-eljő hozzánk, s az asszonynak, kinek szemei gyöngék, olvas románokból. Ugy látszik, megkedvelt mindnyájunkat, s a helyett, hogy nézegetni járna Páris nevezetességeit, mindig nálunk s velünk van. Ő a külföldön nem az idegeneket keresi, de barátait. A családi és ismerős kör, a miben kedvét leli. Mint a méh soha sem ún a virágok kelyhébe, ugy van ő a családdal, melyet megkedvel. Nem az uj élv, nem uj öröm, nem változatosság az a mit kiván, hanem a házias otthonosság, s itt ő mindig talál valamit a mi élvet nyujt lelkének. Sok különösségei vannak, és mégis a szeretetre legméltóbb ember. Azon egyéniségek közé tarto-

zik, a kiket tanulmányozni igen érdekes, tele látszik lenni ellenmondással, és mégis egy egész, egy teljesen következetes jellem. Az ember azt hinné, egészen ismeri és mindig uj oldalról mutatkozik, folyvást változva, de soha nem tagadva meg azt, a mi jellemében az alapszin.

Dina nem mentt fájdalomtól, de jobban van. Szapáry utasitása szerint magnetizálja egy asszony, hetenkint 3—4-szer. Nervosus betegségben foganatos lehet e gyógymód, mindkettőben igen sok szellemi erő s lényeg van, a betegségben és az orvosságban is.

Mimi tanul irni, olvasni és zongorázni. Kedves, eszes gyermek, és fejes. Mint a hur, néha merev, néha megereszkedik, csapdi mint egy leány, makacs mint egy fiu.

Iréne gyöngéd mint a harmat. Mindene, teste és lelke oly finom mint a virág, öröm rá nézni.

Én is egészséges vagyok, fejszédülésben sem szenvedek. Olvasok sokat, és sok kivonatokat teszek érdekes könyvekből. Napról napra inkább látom, mi keveset tudok, pedig engemet otthon a tanultabb emberek egyikének tartottak. Az igaz, én ezt magamról soha sem hittem, ha néha magamról valamit tartottam, az akkor volt, midőn összehasonlitám magamat másokkal, kivált olyanokkal, kik pöffeszkedni szoktak. A magyar megyei életnek volt egy igen rosz következménye, a részletek mellett az általános szempontokat elvesztettük. Ki egy megyét jól roszul elkormányzott, vagy ki egy megyében némi fontosságra tőn szert, az hajlandó volt magát nagy státusférfiunak tartani. S mig apróságokkal küzdtünk, miknek fontossága csak azon napokban volt, a nagy dolgok használatlanul siklottak ki ujjaink közül.

April.

E hó 13-án elhagytuk Párisban a szállást (12. rue Boursault, 3-ik emelet, utczára), hol 1851. sept. óta laktunk, és kihurczolkodtunk Bellevuebe, 22. rue des gardes, hol Dina a hidegvizkúrát ismét használni fogja.

A tél eleje és közepe lágy volt, de vége és a tavasz hideg, rút, változó. Még itt kün is egész hónapban fűtenünk kellett, főkép Iréne miatt. Van az első emeletben 1 terem, 1 étterem, 2 háló-szoba, 1 gyermek, 1 cseléd-szoba, konyha, pincze és kert, mely sürű erdőcske, hol sétálni is lehet. Fizetünk november végéig 1100 francot.

Én hetenkint kétszer a vasuton, mely itt keresztül visz, Párisba rándulok, az ujságokat átolvasni. A Galignani olvasóteremben a régi lapokat is megkapni, s igy mindig 3 napi számokon futok végig. Olvasok rendesen 3 német, 3 franczia, 3 angol lapot, s átnézem néha a jelesb folyóiratokat. Még ha nem volna is reményem, hogy az igazságnak világszerte győzedelmeskedni kell, s hogy egy uj forradalom haza vezet, mint a mult hazátlanná tőn, még akkor is a világ mozgalmai minden másnál érdekesb tünemények . . . .

Lukács szinte kijött lakni az itteni vendéglőbe, s ez által barátságának nagy jelét adta. Párist ott hagyta érettünk. Az estéket zongorázással töltjük el. Dina már rég elvesztette kedvét tőle, s az 1848-ik év utáni idők nem voltak alkalmasak kedvét hozzá felkölteni. Azonban e télen ismét örömet talált benne, mit elősegitett Lukács ösztönzése és példája, ki igen jól játszik, s mindent fejből. Nagy jótétemény Dinámnak, ki maga nem olvashatván,

mulathatja magát a zongoránál, a nélkül, hogy szemeit meg kellene erőtetnie.

Genfből tudtam meg, hogy Batthyány Kázmér amnestiáért folyamodott. Nekem ő soha nem szólt róla, sőt mostani kérdéseimet is kerülni igyekezett. Ha azért menne haza, hogy javait visszakapván, a magyar nemzetiség fentartására százezreket költsön, nem tudnám e lépést rosszallani; gyanusittatnék, de ám szenvedje a jóért a mit tenni fogna; de e lépésnek oka némi házi kellemetlenség, atyafiai sürgetése, és leginkább az, hogy megismerkedvén ujabban a párisi élet csábjaival, nem bir nélkülözni. Áldozni birt a haza oltárán, midőn látja hogy nincs haszna, visszaköveteli. Igy lehet ugyan azon ember kicsiny és nagy ugyan azon tette által. Praktikus eredményért az egyén jó hiréből is sokat feláldozhat, de itt nem ez az eset. Ő folyamodott, mert kettőhöz nem ért: nélkülözni és várakozni. Pedig helyzetére alig alkalmazható valódi jelentésében e két szó. Mióta itt van, Párisban, nem egész két év alatt, ha talán százezeret nem, de 60,000 francot elköltött ő és neje, azt hiszem, ezt nélkülözésnek csak egy pazar dús mondhatja. S ily életmód mellett volna oly nehéz a várakozás? Ő nem a kedély és sziv embere, ő a hazát vesztette el, melynek egyik legjelesb családja az ő nemzetsége, de ő sem rokonokat, sem barátokat nem vesztett el, kik után szive vérzenék. Az értelem pedig nem oly türelmetlen mint a sziv. Lépése minden esetre nagy botlás, a legnagyobb áldozóból a legkisebb lesz. Talán mind ama nagy áldozatot meggondolatlanul tette, mind e mostani lépést, a nélkül legalább nem értem, hogyan lehetett annyi millióból épen semmit meg nem menteni. Ő ingóiból százezreket csinálhatott volna, sőt puszta drágaságaiból is. Igaz, a herczeg nem meri segiteni, — ő büszke kérni rokonaitól, de nem

inkább kérhetett volna-e atyafiaitól pénzt, mint ellenségétől birtokot és kegyelmet? Aztán nem is volt még kimeritve minden kutforrás. Neje követeli a kormánytól a dost, 500,000 francot, s reménye van, mikép meg fogja kapni. Nejének van 15,000 franc jövedelme, és ennek gazdag testvérei, a Károlyiak, évenkint ugyan annyival segitenék. Testvére, Gusztáv, néhány százezerrel adósa neki, s ha most nem fizethet is, mint leendő örököse a herczegnek és egy más atyafinak, később fog fizetni. A ki jelenleg 30—40,000 francot elkölthet, a kinek kilátása van 60—100,000 franc jövedelemre, az bizony legalább még várakozhatott volna. Mit csináljon aztán az, kinek semmije nincs, és otthon kényelmes élet várna reá? Mit csináljon az, kinek családja van, s azzal itt kün mindentől elszigetelve magában él, mint egy sajka, mely a tenger hullámain ide-tova hányatik? Borzad szive azon gondolatra, hogy elhalván, merő idegenek közt hagyja őket maga után. — Batthyány a magyar mágnások közt a legnagyobb hazafiui alak volt a forradalomban, s ime a legmagasabb is mint összesülyed, mint egy felfuvott emberkép, melyből a szél, a szellem, egy tőszuráson kiszivárog . . . .

Május.

Az Augsb. Allgem. Zeitung máj. 14. számában (Beilage) megkezdett ilyen czikket: „Barthol. v. Szemere über Kossuth, I.“, de ismét abban hagyta. Talán Bécsből kapott intést? Az megfoghatatlan, hogy Ausztria Kossuth ellen a maga lapjaiban sem enged szót olyanoknak, kiknek fellépése nyomatékosb lenne, mint fogadott iróké. De igy van. Az ő neve még az ausztriai lapokban is

gyakran fölmerül, mig a másoké nem. Volna Ausztriának oly mély politikája, hogy azt akarja, ellenségeinek Kossuth legyen vezére, mert ő bizonyosan bukásra vezeti? Avagy e két ellenség nem bir egymástól megmenekedni, mint az ember a mélységtől, mely által megkapatott? . . . Nyugalmas politikával Ausztria őt rég eltemethette volna, de mindent elkövet, hogy a szinpadon tartsa fenn. Ha 1849-ben futni engedte volna, ott ülne valahol, a hol a derék Ujházy, de midőn a világ arcza rólunk s róla elfordulandott, reá visszafordítá embertelen követelésével. A gyermekből óriást csinált, a halottat föltámasztotta . . .

Junius.

Hozzá fogtam munkámhoz a nemzetiségi kérdésről. Még tavaly őszkor kellett volna bele fognom, s ime most kezdek bele. Elvben könnyü tárgy, alkalmazásban nehéz. E részben mindenik nép gyermek vagy asszony, mely nem érti a komoly szót, mely hiú saját magában. A czél, mit elérni akarnék, az volna, az igazat mindenik fajjal megértetni, ez lévén az utja a kibékülésnek. De ha a kellő hangot eltalálnám is, ha mindeniknek tetszenék is javaslatom, hogyan eljuttatni munkámat azok közé, a kiket illet? Ha Ausztria tetteiről nem szólok, a külföldi publikum nem fog érteni, ha szólok, bármi szeliden, munkám nem fog bebocsáttatni Magyarországba. Alig merek némi jó s kivált gyors sükert igérni magamnak munkámtól, ez az mi erőmet s kedvemet megtöri, — azon magyarok, kik a régi uraságot ohajtják, kiáltozni fognak ellenem, s okaim nem lehetvén ismeretesek az országban, azok is ellenem lesznek, kik lelkök mélyében nézetemet osztják, de az uj helyzet, mit el kell foglalnunk, homályban borong

szemeik előtt . . . Azonban, bár e munka nekem minden oldalról csak kedvetlenséget fog teremni, de miután erős meggyőződésem, hogy különben nincs jövendőnk, kötelességemnek ismerem politikai hitvallásomat előadni, történjék bár mi.

A keleti ügy egész Európát függésben tartja. Sokan elkerülhetlennek tartják a háborút. Miklós czár a legszemtelenebb magatartással lépett föl Török-, sőt indirecte Angol- és Francziaország ellen, melyek a törököt támogatják. Roppant hadi készületeket tesz, hajóhada készen áll, ujonczokat gyüjt, és seregének egy része Moldaviába beindult. Első alkalom, melyben Oroszország egész Európával szembetekint. Ha ez ember még 15 évig él, vagy parancsolni fog Európának, vagy birodalma fel fog daraboltatni . . . A keleti kérdés az unalomig tárgyaltatik a lapokban. Különös és megjegyzésre méltó; kezdetben a legtekintélyesb lapok mind a török birodalom fentarthatlanságára nyilatkoztak, csak később, midőn a kérdés praktikussá vált, módositák véleményeiket oda, hogy még most annak fenállását az európai egyensuly teszi szükségessé. Mondhatni, ez a világitélet. Nincs senki a török mellett, felbontását csak azért nem akarják, mert jelenleg Oroszország martalékává fogna lenni. Rám nézve kedvező a pillanat, ha valaha, most van a közvélemény elkészitve arra, hogy a nemzetiségi kérdéssel foglalkozzék, mely egyedül oldhatja meg a keleti ügyet valamennyi hatalmak megegyezésére, — Oroszországot és talán Ausztriát kivéve. Megszünvén a török uralom, természetesen állodalmat az ott lakó többi fajok fognak állitani, bár ilyen vagy olyan kormányformát válaszszanak magoknak. A török nem hágy üres helyet, és igy idegeneknek ott semmi dolguk.

Julius.

E napokban voltunk Párisban ebédre hiva. Délután én, Dinám és három kisasszony egy gömbölyü rézzel körülabroncsolt asztalkához ültünk, s még csak azt a szabályt sem tartva meg, hogy egymással vagy az asztallal ruháink ne érintkezzenek, kezeinket az asztalra rá tettük. Alig 15 percz mulva az asztal meghajolt három lábán, egyik félre, északfelé fordulván. Azon leány, ki már többször beszéltette az asztalt, azt mondván, hogy a szellem jelen van: sorba kérdeztük, kinek akar felelni. Ezt „nem" kétszeri hajlással, „igen" egyszerivel fejezze ki. Senkinek nem akart felelni, csak Dinának. Ő kérdezte tőle: atyám lelke vagy? „Nem." Anyámé? „Igen." Akarsz felelni? „Igen." Szeretsz és emlékezel reám? „Igen." Ird le a nevedet (kivülem s Dinán kivül senki sem tudta a nevet). Magánhangzón kezdődik? „Nem." Mássalhangzón? „Igen." B? „Nem." D? „Nem." K? „Nem." S? „Nem." T? „Igen." És igy találgatva végig menve a betükön, leirta a Terézia nevet, s midőn még többet akartunk hozátoldani, mindig nemmel felelt. Hasonlólag leirta: Iréne nevét, kérdezvén tőle legkisebb leányunk nevét. Dinám kérvén, mondana neki egy szót, ezt mondá: Szemere. Haza megyünk-e valaha? Erre oly bizonytalan mozgást csinált az asztal, melyet sem nemnek sem igennek nem lehetett venni.

Mind addig nem akart másnak felelni az asztal, mig Dina a körből ki nem vált. Ekkor ismét csak egynek felelt, a fölebb érintett kisasszonynak, ki kérvén magának egy szót mondatni, ezt irta le: „attention à vous." . . . Tovább nem folytathattuk a kisérletet, mi-

vel nekünk a vasutra kellett sietnünk. Az bizonyos, hogy semmi csel benne nem lehetett. Dina sirt anyja emlékezeténél, a két leány fél gyermek volt, bámult, én szem-fül voltam, observáltam mindenfelé, a ki a dologban gyakorlott vala, az volt ama kisasszony. Mondá, hogy néha koppanás szokott az asztalban hallatszani, oldalhajlás helyett. Midőn az a b c-n végig kelle menni, hogy sebesebben haladjunk, a kisasszony mondta neki: sebesebben feleljen, s oly gyorsan tette az asztal az egy és két hajlongást, és mégis oly tisztán, mint azt emberi kéz és ujj nem tehette volna.

Kérdezte néhány nap előtt tőle a kisasszony, mikor megy férjhez? felelet: 9 hó 3 nap mulva. Következő napon ismét ugyan azon kérdést tette neki, felelte: 9 hó és 2 nap mulva.

Ez bizony bámulatos! Ilyesmi nem volt tudva a régi oraculumok papjainál? A népnél mai napig is találunk ugynevezett babonákra, mik azonban foganatosaknak mutatkoznak. Minden ügyes kondás és pásztor ember tudja kiüzni a marha sebéből a pondrót, a nélkül, hogy látná, érintené, csak nevét kell hogy tudja, a marháét t. i.

A magnetismus az ut: Isten titkainak végtelenébe bepillantani. Néha eszembe jut felhagyni a világ apró bajaival, és e csodavilág regióiba vetni magamat!

A Pesti Naplóban olvastam erre vonatkozólag egy magyar számüzött levelét Damaskusból, ki elbeszéli, mint tettek ő, a helybeli pascha és a franczia consul kisérletet, de a pascha szemeinek sem akart hinni, mondván, sok látszik a mi nem ugy van. Végre azt terjeszté elő, hivatnék be két cselédje, kik e tüneményről semmit sem tudnak, formáltassanak velök lánczot, ha nekik is fog mozdulni az asztal, akkor hinni fog. Megtörtént

a mint kivánta. Midőn az asztal mozogni kezde, a két szolga mindinkább meghökkenni és csudálkozni látszott, végre az egyik fölkiáltott: ah, ez ép olyan mint a mit a vén (p. o. Ali) szokott csinálni. Ki az az Ali? kérdék. Az egy bűbájos, kitől a nép tanácsot és jövendőt szokott kérdeni, s a ki kezét, a folyamodókkal együtt, egy vizkorsóra tévén, az mozog sőt a levegőbe fölemelkedik etc.

Ime mindent ismernek keleten, mit nyugat mint ujat feltalál. Minden keleten ered, mi nyugaton nagygyá fejlődik. A nap és minden csillag, minden ragyogó eszme, ott kél, és nálunk nyugszik el, miután hosszabb vagy rövidebb ideig világolt.

Augustus.

Ily változó, nedves, hűvös nyarat soha nem értem. Borzasztó kellemetlen időjárás, mely nem kedvez semminek. A szőllő kemény mint az ón, a földmivelő éretlenül sem tudja buzáját learatni, az utas kedvetlenül indul meg, — még a császár sem pompáskodhatik katonai szemléivel, pedig ez az ő kora volna, és igy az ő éve. Alig ha éhség nem lesz, drágaság lesz minden esetre.

Mind a mellett is minket sokan meglátogatnak Párisból, gyakran jön Dembinszki, Batthyányék, több franczia, — magyar, hála Istennek, kevés. Az egyiket szeretni, a másikat becsülni nem lehet, tehát jobb, hogy elmaradnak. Ha magunkon végig tekintek, napról napra jobban meggyőződöm, hogy ily emberekkel nem lehet jövendője a magyarnak. Rendeltetésünk kün maradni,

mig el nem halunk, vagy mig el nem vénülünk, s igy vezérségre tettleg képtelenekké nem válunk. Nekünk nehéz sors, üdvös a nemzetre nézve.

September—October.

E hónapban fontos felfedezés történt az osztrák dynastiára és Magyarországra nézve. Sept. 8-án Orsova mellett, a magyar korona felfedeztetett és megtaláltatott.

Hiában hirdetik, hogy a korona utáncsinált, a korona, mi Orsova mellett megtaláltaték, az igaz korona, azt én tudom.

Ki fedezte föl? Ez a nagy kérdés. A helyet szinről szinre négy személy tudta, — s ismerte: én, Házmán Ferencz, Lórodi Ede, Grimm Vincze, — leirás után tudták: Batthyány Kázmér és Fülep Lipót, és Batthyány közlötte a leirást Kossuthtal Kiutahiában.

A három első név nem lehet feladó, legalább nem hiszem. Batthyány, igaz, amnestiát kért, s ki erre képes volt, talán egyébre is képes, 20 milliónyi vagyon megér egy koronát, az asztal-mozgás is azt felelte kérdéseimre, nem ő személyesen, de általa testvére Gusztáv, a dynastikus érzelmü a feladó; azonban Kázmér becsületszavára nyilvánitá nekem, hogy nem *ő* (Kázmér) a feladó, — azt, nem Gusztáv-e? nem kérdeztem tőle. Ha egyoldalu felelettel képes volt mentekezni Kázmér, képes leendett volna eme kérdésemre is nemmel felelni.

Hire van, az osztrák lapok is emlegetik, miképen Kossuth akarta volna kihozatni a koronát; azonban megbizottja elfogatott, és ez tette volna a felfedezést, hogy életét megmentse. Igen hihető.

Ideje van nem hallgatnom tovább, és elmondani itt a korona történetét, a mi t. i. elrejtését illeti.

1849-ik juliusban kénytelenek lévén Pestet elhagyni, eszembe jutott Kossuthtól kérdenem: mi történik a koronával? Duschek jelen lévén, a financzminister, e revolutionális ember malgré lui, azt felelte: hagyjuk itt, az ugy sem ment meg, ha legyőzetünk. Kossuth hasonló véleményben volt. De én kijelentém, hogy azt Pesten nem hagyom, s követeltem nekem átadni továbbszállitás végett. Ugy egyeztem Duschekkel, mikép küldöttemnek, hogy ez róla ne tudjon semmit, a ládát mint iratok ládáját adandja át; azonban ő, gonoszul, azért is megmondta, mi van a ládában. Titkárom becsületesb volt mint ő, hallgatott akkor, és hiven hallgatott mind e napiglan.

Egy három lovas szekérre a ládát felpakoltatván, azt egy másik titkárral Szegedre vitettem, magában, minden kiséret nélkül, hol szállásomban letétetett. Midőn julius végén (29-én) én és Batthyány Biharba mentünk, Görgei táborába, a láda N.-Váradra viteték, elválásunkkor az lévén a kormány szándéka, székhelyét Szegedről Nagy-Váradra áttennie.

Debreczen tájékáról, nyomatva a muszkaseregtől, N.-Váradra vonulván vissza Görgeivel együtt, a ládát a püspöki lakban találtam, s midőn Aradra jutottunk, azt szobámba letétettem.

Augustus 10-én este elővettem a kulcsokat, és próbáltam felnyitni a vasláda zárait, hogy meggyőződjem róla, vajjon Duschek nem csalt-e meg, s valóban a korona s jelvényei vannak-e a ládában? Fölnyitni azonban nem birván a födel közepén lévő zárt, lakatost hivattam, kinek a felzárás sükerült, a nélkül, hogy előtte a láda födele felnyittatott volna.

Magamban maradván fölnyitám a ládát, s benne találtam mindent, a mi az utolsó s szinte ott lévő hivatalos lelet-jegyzék szerint a korona jelvényeihez tartozott. Egyenkint kiszedtem minden darabot, jól megvizsgáltam, — mivel az előtt soha nem láttam, — s hallván egykor, hogy Ferdinand alig birta viselni fején sulya miatt, fejemre tettem, és meggyőződtem, mikép e föveg nem emberi fejre való. Hiszek Istenben, hogy a koronák nemsokára ki mennek a divatból.

Ezután visszaraktam lelkismeretesen mindent, de bizony rendetlenül, nem oly szépen mint találtam, a pallos különösen nem akart bele férni, talán hegye el is tört, s ugy emlékezem, a födeli zárt becsukni nem tudtam, a többit igen. A láda csak egy durva vászonzsákkal lévén behúzva, s igy az elejére festve volt korona és évszám 1. 16... könnyen meglátható lévén, azt róla egy ollóval levakartam.

Megjegyzem, hogy a koronáról a többi minister semmit sem tudott, nem gondoltak rá sem, s Duschek ekkor Lugoson volt, az egyetlen egy miniszter, ki róla tudott, s kitől csodáltam, hogy azt Szegeden visszakapni birtokába nem igyekezett, mit nem elleneztem volna, — mert e kincs nekem igen sok gondot okozott. Már Szegeden egy üres házat akartam venni, hogy annak szobaföldében elrejtsem, de a megbizott hanyagsága miatt nem érhettem czélt.

Kossuth soha sem gondoskodott róla, elő sem hozta, s midőn Aradon 11-én reggel, a temesvári vesztett csata hirére, kérdeztem tőle: hova rejtsük a koronát, hogy az osztrák dynastia birtokába ne jusson, és igy a törvényesség e jelét a nép előtt fel ne használhassa, oly közönyösséggel, mintha egy protocollum volt volna szóban, az felelte: tedd le itt az Aradi várba, s hagyd itt. Pedig

már futóban volt, s tudta, hogy másnap a vár a muszka és osztrák hadsereg által két oldalról körül fog vétethetni. Ő már akkor fejét teljesen elvesztette, még csak azon boszudöfést sem volt képes felfogni, mit a korona elvitele által a dynastia ellen intézhet. Pedig akkor még mindnyájan azt hittük, hogy a legyőzendett Magyarország legfölebb az 1848 előtti állapotába tétetik viszsza, és igy a fejedelemnek Sz. István koronájára szüksége lesz. Volt idő, midőn a korona birtokáért a magyar királyok, ha nem mindent, de sokat, igen sokat készek valának megtenni. Elmult volna ez idő bizonyosan? Vagy ha elmult volna is rövid időre, nem térhet vissza ismét? A históriai jogtérről leléphet-e az austriai ház végképen, s ha nem léphet le, nem a korona annak legmagasb symboluma? Nem lehet e korona egy uj alkunak alapja nemzet és király közt? Nem elég fontos-e ez arra, hogy amugy könnyedén itt hagyjuk, s nem rejti-e magában némi, bár gyönge biztositékát a jövendőnek? De Kossuth már sem nem látott, sem nem hallott, sem nem okoskodott, pár óra mulva átadván a dictaturát Görgeinek, futott mint a megfélemlett vad.

Batthyányval én Bem' táborába utaztam Lugosra. Itt ismét próbáltam a koronát elrejteni, de lehetetlen volt, annyival inkább, mivel 14-ikén odább kellett utaznunk Karansebesre.

Azonban a zavar növekedvén napról napra, s Füleppet, ki e vidéken kormánybiztos volt, ekkor ismervén meg, s első föllépéséről őt bátor és határozott férfiunak képzelvén: ő vállalkozott a vasládát, melyről neki azt mondtam, hogy a legfontosb iratokat foglalja magában, ipja, Hoffmann egyik bányájában elrejteni. El is ment, de visszajött másnap siker nélkül, okul adván, hogy lehetetlen volt a bányamunkások figyelmét kikerülnie. Alig hogy előadását elvégezte, mondá, miképen

egy uri asszony udvarán étetvén, ki jeles honleány, a mint az a szekéren a nagy ládát (bár az be volt vonva, és szénahalmazzal elfödve) meglátta, azt kérdé tőle: vajjon abban nem a magyar korona van-e? És Fülepp rám tekinte egy tökéletes jesuitai mosolygással, — igy akarta tőlem a titkot megtudni, és én akkor kezdtem benne kételkedni.

Karansebesről mentünk Orsovára 15-én (augustus). Hadseregünk mindenfelé rakta le fegyverét, az osztrákok közeledtek, és igy szorittatánk menekedni ki a török földre.

A korona mint egy vampyr faldosta oldalamat. Kivinni lehetetlen volt, itt hagyni nem akartam, megsemmisiteni sem, azonban elrejteni sem tudtam. Végre közöltem Batthyányval helyzetem nehézségét. Ő semmi fontosságot nem tulajdonitott a dolognak, s mintha egy darab kőről volna szó, hidegen azt felelte: törd össze vagy vesd a Dunába. E szerint tőle sem várhattam segedelmet.

Végre beláttam, a titok enyim nem maradhat, ha kiveszem a koronát és jelvényeket, s ugy ásom el egyenkint, elromlanak, sem mint históriai emlék nem marad épségben, sem alku alapjául nem szolgálhat, ama roppant nehéz ládával pedig nem birok, mert azt négy ember alig képes helyből kimozditani. E szerint nyilatkoztam Grimmnek, ki republikánus, Házmánnak, ki jellemszilárd ember, és Lórodinak, ki becsületes magyar, fölkérvén őket, hogy egy fontos ládát, mely az ország jövendőjére tetemes befolyással lehet, nekem elrejteni segitsenek. Én nem mondtam: mit rejt a láda? ők nem kérdezték, és e gyöngédség nekem tetszett részökről. A titkot e szerint a levegőég sem hallotta, nyelvünkön sem fordult az meg, csak sziveink birták.

A bánáti s végvidéki harcz következtében sok ember Szerbiába átmenekedvén, számos ház üresen hagyatott. Egy ilyen ház egyik szobáját választottuk rejtekül, és azt mélyen kiásván, a ládát beleeresztettük, fölébe tüzet rakván, hogy annak hamuja a föld frissességét eltakarja. Ez történhetett aug. 22-én. Másnap siettünk megtekinteni a helyet, tartván tőle, hogy minden vigyázatunk daczára is valaki talán meglesett. És valóban a föld szinét féllábnyira megbolygatva és fölásva találtuk.

Azonnal fölvettük a ládát, szekérre raktuk, és másnap kiválasztottunk egy füzesben, a Valachiába menő uttól balra (közel egy elhagyott fahid helyéhez) egy helyet, és fáradságos munka után a koronaládát két fiatal fa közé a földbe beástuk. Biztosan jártunk el az egészben. Egy a szekeret kihajtotta, addig a többi a vendéglőben, a hol szállva valánk, azokat foglalkoztatta, kiktől tartani lehetett. Félóra mulva kiment a másik. Utána a harmadik. Végre én, ki cselédeimet az alatt szemeim előtt foglalkoztattam. A füzes az elrejtésre igen alkalmas volt, mert a mindenféle vad komló és növény körültünk egy sürű sátort vont, s hasonló folyó-növényekkel a füzes tele levén, a hozzánk közeledést e körülmény lehetetlenné tette. Azonban nem mulasztottuk el váltva őrködni. Miután a munkát elvégeztük, a viz által járni szokott földön gazdagon található növény- és faág-hulladékot gondosan összehordtuk, vele a földet behintettük, ugy hogy azon pontot a többi pontoktól megkülönböztetni lehetetlen volt. Áldomásul fogadást tevénk e helyet fel nem fedezni mindaddig, mig vissza nem térünk, s mig a többiek általam arra fel nem hatalmaztatnak. Grimm, mint jó rajzoló, lerajzolta a tájt s nekem átadta a lapot.

A mit Karger, a feltaláló őrnagy, a temesvári lapban arról ir, miképen jutott ő a korona helyére, azt

figyelemmel átolvastam; de benne semmi olyant nem találtam, mi őt a rejtekhelyre csak távolról is vezérelhette volna. Az bizonyos, hogy azok közül adta fel valaki a korona rejtekhelyét, a kiknek róla tudása volt. Beszél ágak megmetszéséről; mi nem metszettünk le ágakat, de ha metszettünk is volna le, négy év alatt ama vizes helyen mind azon csonkitás megismerhetlenül kinőtte volna magát. Órakulcsot talált ott, — egyikünk sem vesztette el a magáét. S ki győzne keresni mindenütt ott, hol valami elveszettet talál? A romlott hid alatti tóban valami kapafélét találtak, — mindennapi dolog mezei eszközt mezőn találni. De miért keresték épen Orsován, vagy miért nem Debreczenben, Aradon, Szegeden is? Egész Magyarországban miért épen Orsova azon környékét ásták fel négyszegelt árkokkal? . . A mi Karger jelentésében van elmondva, az mind utólagosan van irva, a mi szembeszökik, azt szembeszökőnek most a korona feltalálása után találják . . .

Aug. 24-én 1849-ben átmentünk a török földre, onnan Viddinbe, honnan én egy halászcsolnakon a várból elillantam. Batthyányt e szándékomról értesitém, s fölhivtam csatlakozzék hozzám, de ő még reménylt akkor is, és nem jött, hanem utolsó reggel, épen midőn Fülepp nálam volt, bejött hozzám, és igy szólt: Kossuthnál tegnap a koronát keresték, és meglehet e dologból még nagyot fognak csinálni. Te elmégysz, mi itt maradunk, s lehet, a korona miatt veszedelemben fogunk forogni. Hogy tehát annak áldozatául ne essünk, kérlek, néhány szóval tudasd velem a rejtekhelyet. Bántott e felszólitás, mert Batthyány addig, mig el nem volt rejtve, nem gondolt vele, de bántott főleg az, hogy a mit én neki titokban mondtam, arról ő más előtt kezdett szólani. És Fülepp, ki nem volt Batthyányval hasonló esetben, mert ő

az nap velem elutazandó volt, megszólalt, mikép ő is ohajtaná azon utasitást birni, mert ő is érintkezésbe jött a koronával, s a mint én néhány szóval Batthyánynak diktáltam a helyiséget, ő is feljegyzé magának.

Megérdemelte volna Batthyány, hogy hamis utasitást mondjak neki, mért adott alkalmat, hogy más is vele együtt följegyezze magának; vajmi bánom, hogy nem tettem, de én nem birok képmutató lenni, vagy hallgatok vagy igazat mondok. Egyébiránt jelenleg ugy áll a dolog, hogy Batthyány ellen gyanakodni több alap van, mint gyanakodni Fülepp ellen. Fülepp nyomorog mióta künn él, — az igaz, ő képes szerepet évekig játszani, ellenben Batthyány amnestiát kért, ő bele merült a párisi kéjek tengerébe, s a ki politikai becsületét elfelejti, mivel nélkülözni nem bir, még pedig nélkülözni évenkinti 20—30,000-rel, nem lehet az feladó, midőn ekkép javait nyerheti vissza s évenkint 500,000 francot költhet? Gusztáv testvérének nagy érdekében van ez amnestia, mivel Kázmér után Gusztáv gyermekei örökölnek . . . Azt is látjuk, hogy Kázmér uri lakást bérelt 3 évre, évenkint 3500—4000 francért, azt gazdagul butoroztatja, utazik, költ, mulat s hirdeti, hogy a politikai pályáról végkép lelépett. Avagy ez felszabaditaná, multjával tökéletes ellenkezésbe jőnie? . . . Én hiszek az ő becsületes szavának, és mégis nem feltehető-e minden arról, ki amnestiát kér ily hamar és az ő kényelmes körülményei közt? . . .

E hű rajza a korona megmentésének mutatja, hogy az megmentetett Kossuth nélkül, sőt Kossuth ellenére. Saját fejét féltvén a veszély perczeiben, még e boszuját is elfelejté Ausztria ellen. Ellenben alig érzette magát biztonságban, tetszett neki, hogy a korona meg vala mentve, és még inkább tetszett neki, hogy a világ, mint

mindent a forradalomban, ezt is neki tulajdonitotta. Eme hű történeti előadás után könnyü megitélni, mi hitelt érdemel azon nyilatkozat, melyet segédje Asboth által 1849-ben nov. 1-én Viddinből a dec. 6-ki 1849. Daily News-ban Kossuth közzé tett, hol a koronáról azt mondatja: „Mi a magyar koronát illeti, azt egy országgyülési bizottság lepecsételte, s ugy adta a felelős minister őrizete alá, ki annak biztosságba tételéről kötelessége szerint gondoskodott.“ Midőn ez iratott, Kossuth nem tudta mi történt a koronával, azt neki Batthyány csak Kiutahiában fedezte föl, midőn ez észrevette, hogy Kossuth mindenütt tudakozódik a korona után, s lépéseket kezd tenni annak kihozatala iránt, s ő emberei megválasztásában mindig szerencsétlen volt, többnyire a kémeknek hitt legjobban. A titok közlése által haszontalan kisérletektől akarta visszatartóztatni.

Duschek az osztrákoknak bizonyosan elmondta, hogy a korona kezembe jutott. Cselédeimet kérdőre vonták, de azok semmit sem tudtak; egy jött velem Orsováig, annak 30,000 pftot igértek, de az sem tudott semmit. Nőmet is faggatták, de őt efféle veszedelmes titkokba, saját érdekében, nem avattam, — e lapokról sem tud semmit, — neki amnestiát igértek és végtelen összeget, egy millióig és azon tul. Örültem, ezeket hallván, mert láttam belőle, Austriának szüksége van a koronára, és igy talán kész leend egykor engedményeket adni a nemzetnek.

Midőn Párisba jöttem, Fülepp tudomása engem nyugtalanitott, mert az kicsikart volt, mert azt tudni nem volt azon oka Viddinben, mint Batthyánynak, mert nem biztam benne, ez az oka, hogy Telekinek a dolgot elbeszéltem. Teleki visszakövetelte a czédulát Fülepptől, ki neki azt felelte: ‚a czédulát eltéptem, de tartalmát em-

lékezetemből ki nem törölhetem.' Hogy a szükség ne birja őt a fölfedezésre, pénzzel is segitettük, több száz francot adtunk és adattunk neki. S három évnél tovább megőriztetvén a titok, csaknem örökösnek hittem azt, midőn ime jött megtaláltatásának hire.

Mihelyt telegraphi uton megjött a hir, hogy Orsova mellett találtatott meg, azonnal meggyőződtem, hogy az nem mese, hogy a valódi korona találtatott meg . . Egyszersmind beláttam, hogy ellenségeim, a capite Kossuth, egyenes és titkos utakon a gyanut rám fogják tolni. Minden a mit teszek, nekem csak veszedelmemre válik, a legjobb magból is méreg terem. Nem elég, hogy nőm szabadságát (mert ezért nem eresztetik ki 15 hónapig) veszélyeztettem, sőt vagyonát is, ime mind ez csak alkalmat szolgáltat becsületemben gázolni. Bár szétszórtam volna inkább, hatalmamban állott, de azt gondoltam, ha alku tárgyaul nem szolgálhat, egykor ha győztünk, mit bizonyosnak tartok, jó lesz a nemzeti muzeum számára.

Én nem Füleppre, de Batthyányra gyanakodtam. Azon fontos körülményhez, hogy amnestiát kért, járula két körülmény, egyik, hogy ő ez évben, gondolom julius végén, Londonban, testvérénél volt, és ez és leánytestvérök Lutrothné, Bécsben jártak az amnestia sürgetése végett. Ime septemberben a korona megtaláltatik! Az ut igen egyenes, ha nem világos is, az alku igen természetes, ha nem becsületes is.

Mihelyt a hirt hallám, néhány nap mulva fölkerestem Batthyányt. Én szándékosan nem hoztam elő a koronát. Ő hozta elő hidegen, egykedvüleg, hozzá vetvén, hogy nem lát benne fontosságot. Hisz ép ez uj alap a gyanura, hogy nem lát benne fontosságot, ezen nézet mentsége és ösztöne a tettnek. Különben is ő nem republikánus, tehát monarchista, miből következik, hogy

bizonyos föltételek alatt nincs meggyőződése ellen a koronát a fejedelemnek kezébe visszajuttatni. Egy szócskával sem kárhoztatta a feladást, alig találta a dolgot érdemesnek szólani róla.

Én föltettem magamban nem felelni hirlapi rágalmakra. Összehordták a hirlapi czikkek a magyar emigransok több neveit, Guyonét, Perczelét, Kossuthét, Pulszkyét, enyimet, de mind az üres kapkodás volt. Karger, a feltaláló vagy inkább kiásató őrnagy, a temesvári német lapban bebizonyitani igyekezék, hogy a priori okoskodás és jelstudium folytában jutott nyomába a koronának, de hogy az, mit előhord, mind alaptalan, azt én itélhetem meg legjobban.

Azonban egyszerre csak egy czikk jelen meg a bécsi Soldatenfreund-ban (sept. végén 1853), hol mint hiteles tudósitás közöltetik: „miképen Kossuth ki akarván magának hozatni a koronát, az uj-orsovai várban egy valakivel összeköttetésbe lépett, mit Kempen megtudván, Orsova körül a leggondosabb őrködést rendelte meg. Kossuth terve elterjedvén, midőn „Sz . . .“ (ez initiálét sok lap nevemmel egészitette ki) Párisban azt meghallotta, nyilvánitá: mikép semhogy ama kincs ama gyávának kezébe jusson, inkább maradjon a hazáé. E szerint nem volt más hátra, „als auf irgend eine Art dem Manne nahe zu kommen, der den Willen zeigte, in der Art seinem Vaterlande zu dienen.“ Mikép hajtotta azt végre Kempen, nem tartozik ide, elég az hozzá, hogy aug. 28-ról directe egy irat küldeték Kempenhez, mely a korona helyének leirását magában foglalta. Ez tüstént Kargernek átadatik, ki sept. 5-én Orsovára ért; 7-én az ásatás megkezdetett, 8-án a korona megtaláltatott.“

Ez már több volt mint a mitől tarték. Ilyen ármányt nem is képzeltem, hogy osztrák lap, katonai és

igy némileg kormánylap, ily szemtelenül rám háritsa a terhet, talán boszuból, hogy én voltam az elrejtő, mit Austria tudott, talán alkuból a feladóval, hogy e szerint róla a gyanu annál nyomosabban elhárittassék. A dolgot a mint elmondva van, hiszem, csak a név nem áll, megküldetett a leirás, és a korona ugy találtatott fel. Megvihette Batthyány Gusztáv vagy Lutrothné, vagy mindenik az illető követség utján megküldhette.

Tüstént feleltem azon három lapba, mely a Soldatenfreund czikkét fölvette, nevemmel egészitvén ki a Sz. betüt. Megjelent feleletem a Kölni Zeitungban, october 5-én, az Allg. Augsb. Zeitung october 7-én csak kivonatát adta reclamatiómnak (ismételve irtam neki), a Pesti Napló is fölvette levelemet, mit szelidebben és némi iróniában kellett tartanom, hogy fölvétessék. (Megjelent october 9-én 1853.) Ime az egyik:

„A Kölnische Zeitung szerkesztőjének.

Tisztelt szerkesztő úr!

September 29-diki lapjában egy czikket közölt ön az austriai Soldatenfreundból, a magyar korona föllelése tárgyában. Erre teljes joga volt. De ön jónak látta a czikkben előforduló Sz. kezdő-betüt, bár csak kérdőleg, nevemmel egésziteni ki. Ez már oly dolog, mire én önt magam irányában följogositottnak nem tartom, s a mit önnek elismert igazságszeretetétől s illemérzetétől nem is vártam volna*). E körülmény alkalmat nyújt nekem,

---

*) Szerk. jegyzet: A tisztelt beküldő urral szemben meg kell jegyeznünk, hogy az Sz. betü föltételes kiegészitése Sz(emere?) nem tőlünk eredt, hanem mint az egész czikk, osztrák lapokból van átvéve. Azt hiszszük, nem lehet kellemetlen neki, hogy ilyes, őt illető gyanitásokra figyelmeztettük. Részünkről e gyanitásokat nem tartottuk valószinüeknek, s vártuk is helyreigazitását.

A K. Z. szerk.“

nem hogy az aljas gyanusitást magamról elháritsam, mert bár mily kicsiny vagyok is, azon felül állok, hanem hogy nyilvánitsam véleményemet, miszerint az, ki a koronát följelentette, magyar szempontból, mint magán ember: nem becsületes tettet, mint politikai jellem: nagy árulást követett el. Hiába ügyekszik Austria elhitetni a magyar nemzettel, hogy az isteni gondviselés ujja vezette a korona nyomára, senkisem fogja azt elhinni. Kétségen felül áll, hogy itt feladó van; de miért titkolja el Austria annak nevét? Nem fogja-e a jutalom előbb-utóbb elárulni a tettest? Sőt nem volna-e kötelessége Austriának: a hű alattvalót az átalános bámulat tárgyául megismertetni az országgal? Vagy ha a föladás titok pecséte alatt történt, nem ismeri-e el épen azáltal maga Austria a tett gyalázatosságát? Nézetem szerint koronát csak szabad nép, nem pedig egy kém kezéből kellene elfogadni.

Bellevue, 22. rue des Gardes, 1853. october 2-kán.

Szemere Bertalan."

A Pesti Napló közleménye pedig itt következik:

— A bécsi „Lloyd" szerint Szemere Bertalan a kölni ujságban nyilatkozatot bocsátott ki, melylyel kimondatik, hogy ő azon helyre nézve, hol a magyar korona elásva volt, soha nem nyujtott utmutatást.

E közleményhez egyszersmind a következő, tegnapi napon vett, s egyenesen szerkesztőségünkhez intézett sorokat adjuk:

„Páris, oct. 2. Szerkesztő ur! Illő tisztelettel fölkérem a következő sorokat becses lapjába fölvenni. Reménylem, nem mondok benne semmit, mi közölhető nem volna. F. é. sept. 27-diki lapjában, a „Soldatenfreund" után a korona feltaláltatása történetét adván, ön jónak látta az abban kitett kezdő névbetüt nevemmel kiegé-

sziteni. Lehet, ön e névtoldással nekem akarta biztositani azon szolgálatot, mit ön, saját helyzetében, természetesen, érdemteljesnek tart. De jellemem ellen lévén mások érdemeit elrabolni, ime kinyilatkoztatom, hogy sem módomban, sem akaratomban nem vala ama szolgálatot tenni. Sőt nálam senkisem kiváncsibb ismerni és csodálni ama férfiut, ki ily nevezetes tettet elkövetvén: nevét, ugy látszik, ohajtja a köztudomástól titokban tartani. Fogadja ön szives tiszteletemet. Szemere Bertalan.“

Midőn a szerkesztőség e sorokat, a sept. 27-kén e lapokba felvett közlés nyomán ide iktatja, szükségesnek tartja egyszersmind megjegyezni, hogy a „Szemere“ név a Pesti Napló fennidézett helyén nem csupán találgatásból, vagy a kezdő betük szeszélyes, vagy szándékos kiegészitése folytán idéztetett, hanem egyenesen a f. é. sept. 26-án megjelent bécsi lapok után, melyekben a „Szemere“ név egészen és betüszerint megemlittetett.

Megvalljuk őszintén, miszerint ildomosnak tartanók, hogy oly történeti nevezetes eseményeknél, minőt a szent korona megtalálása is képez, ily névtévesztő conjecturáktól minden hirlap s minden magániró óvakodjék, s várja be a hiteles források megnyilását.“

Ugy látszik, a kormánynak oka volt az ármányt annyira nem vinni, talán mivel jobban tetszett neki azon szerepet folytatni, mi szerint a gondviselés juttatta kezébe a koronát, — ezt hirdették lapjai hymnusi stylben, — ezért a Soldatenfreund pirongatást is kapott, — e megtérést föllépésem módja is eszközölhette; miből áll a pirongatás nem tudom, de a Köln. Zeit. october 27. számában ezt olvasom:

„A Soldatenfreund czimü katonai hetilap, mely azon hirt terjesztette, hogy azon helyet, hol a magyar korona

el volt rejtve, Szemere denunciálta volna: — e hirért annyival inkább megrovatott, mivel ezen ügygyel Kempen altábornagy urat épen nem helyesen felfogott irányban szőtte össze. E szerint most már Szemere ur az osztrák kormány által is igazolva van."

Minden esetre keserves esemény rám nézve. Nem hiszem, hogy a koronával kezében (még csak nem is fején), a dynastia állása szilárdabb volna, de véle csinálhat, okosan, sokat, s vele, kezünkből, egy remény és eszköz csúszott ki. Mi személyemet illeti, szomoru dolog midőn az embernek magát mindig védeni és igazolni kell. Aliquid semper haeret. És nem fatalitás az, midőn érdemeim látszanak bűnökké válni? Avagy kimondhatom, hogy én rejtettem el? Minden tettnek csak ártalmait érezzem, dicsőségét, ó ezt nem, de elismerését sem? Kimondjam az igazat? Ha másképen nem, nőm dolgaiban boszulnák meg magokat az osztrákok. . . .

Már midőn először beszéltem Batthyányval a koronáról, értésére adám, hogy ha más nem, Kossuth dühe engem nyilatkozásra fog szoritani, s én védeni fogom magamat nyiltan, őszintén elmondván a dolgot ugy a mint volt.

Pár hét mulva találkozást keresett velem B., és ünnepélyesen nyilatkozott, hogy ha netalán felszólalni akarnék (ő már ismerte a Soldatenfreundot, én nem), őt ne hoznám a dologba, annyival kevésbé, mivel ő becsületére állitja, hogy *ő* nem a feladó.

Azt akartam tőle kérdezni: testvérei sem? De ha tette a közvetett feladást, és nem meri bevallani, bizonyosan e tagadást is fogja tenni; hazudni vagy jesuitai fogással takarni el a valót, a közt nincs különbség. Ő e találkozáskor elfogultnak s izgatottnak látszott lenni.

Ha ismerte a Soldatenfreund czikkét, talán bántotta, hogy épen rám fogják, ezt még sem akarhatta, ő, mindjárt kezdetben, dicsérte a kormány azon fogását, hogy az nem feladóról, de a gondviselésről beszélt. Emlékezem arra is, hogy mondván neki ugyan akkor: titokban mind ez nem maradhat, a kormány előbb utóbb ki fogja mondani, azt felelte: de azt hiszem, ezt az illető bizonyosan nem kivánja, és volt esze kikötni, — és midőn ezt mondá, sajátságos és akaratlan szemhunyoritással mosolygott szemembe. Nem csalódom ebben, csupa szem és fül voltam, mozdulatainak semmi mozzanata és árnyéklata nem kerülte el figyelmemet. Mintha érezte volna észrevételem helyességét, mintha belső örömét nem titkolhatta volna el, hogy elég előrelátó volt ezen veszedelemnek elejét venni.

Ugyan ekkor alkalmam volt B. igazmondásáról meggyőződni. Tudomásom volt arról, hogy neje a korona elrejtéséről, ha a helyről nem is, értesitve volt általa. Attól tudtam, kinek azt a grófné emlité tavaly, midőn Austriába utazott, s midőn Kázmér neki utasitást ada (mit? nem tudom), ha az iránt Bach által kérdeztetnék. Batthyány, mint könnyelmü ember, e körülményre már nem emlékezett. Egész ártatlanul kérdém tőle: tudott valamit a grófné a koronáról? Felelte: egy szót sem. Ime, ez valótlan. Tehát, hogy higyek egyéb szavainak? Hogy épitsek azokra?

Ő küldte el nekem a Soldatenfreundot később. Miért? jóvá akarta tenni, a mit hibázott? mutatni akarta, hogy becsületemre figyelemmel van? S ki küldte neki e lapot? Ő nem gondos ember, nem érdeklik a lapok, és e lap nincs egész Párisban. Nem Gusztáv eszközölt-e ama czikk irását, s nem ő küldte-e neki? Lelkismeretességből nem Kázmér okozta ama „Verweisungot“

négy hét mulva? Ebben egyébiránt nincs mentség rám nézve, mert a kormány, ha szótartó, tartozik titokban tartani a feladót, s a kéretlen fecsegést tartozik meghazudtolni, — ez világos.

Szóval, gyanum van rá, de itéletet nem merek mondani. Szomoru dolog, hogy Batthyány Kázmér szavában kétkedni kénytelen vagyok, de én nem tehetek róla. A jövendő, reménylem, az igazat világosságra fogja hozni.

Angol lapok kevesbet szóltak a koronáról, legalább én nem láttam czikket, mi ama rágalmat terjesztette volna. Azonban levelet kaptam Londonból oly egyéntől, ki nem épen tartozik barátaim közé, melyben nyilatkozásra szólit fel, történjék az bárminő alakban. Igy irtam az alább következő czikket, melynek inkább értekező mint mentekező értelme van, s melyet octob. 29-ki számában az Examiner adott, s october 31-én a Times is fölvett, mi meglepett, igtatva azt mindjárt vezérczikke után. Im a czikk magyar forditása:

„A MAGYAR KORONA.

Uram, semmi sem lehet inkább helyén, sem találóbb, mint a rövid czikkecske, mely ön becses lapjának f. hó 8-ki számában, szent István apostoli magyar király koronáját illetőleg megjelent. Lehet, hogy a Habsburg-dynastiából származott tizennégy koronás király koronázási irott esküi nem találtattak benn a szekrényben, de erkölcsileg mindig a koronával együtt levőknek tekintettek. A dynastia fölöttébb csalódik, ha azt hiszi, hogy a korona ugy jelent meg ismét, mint valami, a minek birtokba vétele reá nézve kivánatos vala. Nem! — a korona mint kisértet jött vissza, boszuállóan emlékeztetni őt tört esküire, hitszegésére. Ugy jött vissza, mint ama jó angya-

lok, melyek az igazaknak édes és jóltevő alakban jelennek meg, de a gonoszokat lángpallosukkal fenyegetik.

A magyar korona minden más koronáktól jelentékenyen különbözik. Nem puszta ékszer, melylyel akárki fölékesitheti homlokát s király lesz; hanem jegygyürű, talizman, melylyel a nemzet el szokta magát jegyezni királyával. A középkor, a mythologiai kor leánya, egyesek ugy mint egész nemzetek jogait, különböző képletekben (fictiókban) szokta személyesiteni; igy személyesitette a magyar nemzet felség-jogát épen e koronában. De ebből nem az következik, hogy a ki történetesen megtalálja a magyar koronát, már magyar király lehet, sem a ki erőszakkal keriti azt kezére; hanem mulhatlanul szükséges, hogy a nemzet saját szabad akaratából ajánlja föl a koronát azon fejedelemnek, kit uralkodójául választott*). E nélkül a királyság e jelvénye semmi becscsel sem bir; csak olyan mint egy erőszakkal kicsikart aláirás. E nélkül a korona föl nem szentelt oltár, s oly templom, melyben tolvajok és utonállók végzik a szent szolgálatot.

Bármit hirdessenek az osztrák hirlapok, a magyar nemzetet látszattal megcsalni nem lehet. Tudja jól, hogy a korona szabadságot, nem zsarnokságot jelent nekünk. El fogja ismerni azon fejedelmet, ki a koronával válhatlanul összekötött s benne személyesitett alkotmányos feltételeket elfogadja, — de azt soha, ki azokat nem fogadja el. A mi királyaink, a nemzettel szemben, soh'sem merték isteni jogukat a királyságra csak emliteni is;

*) Ez nem egészen correct beszéd. Magyarország nem választó királyság, még egy uralkodó család körében sem az. Mondani kellett volna: mulhatlanul szükséges, hogy a kinek a trónhoz öröklött joga van, elfogadta légyen az uralkodás törvényes feltételeit s megkoronáztassék a nemzet akaratából. *Kiad. jegyz.*

honnan merithették tehát tekintélyüket, hatalmukat, — mint a nemzet saját szabad akaratából.

A rendkivüli pompa és ünnepélyesség, melyet a korona visszahozatalánál kifejtettek, eléggé mutatja mily roppant sulyt helyez annak birtokára a Habsburg-dynastia. Kétségkivül azt hiszi, eltakarhatja a Szent István palástjával a nemzet sérelmeit és szolgaságát, s egy megalázott ország mély keserüségét. Valóban nem tudná a Habsburg-dynastia, miért hozta a nemzetet a korona feltalálása valódi izgalomba? Mert azt hivé, hogy a korona föllelését a koronázás követendi, a koronázást a fölavatási hitlevél, a hitlevelet az alkotmány helyreállitása s ezt a nemzet szabadsága. Mert szabadság a bűbáj, mi a koronának fényt és életet ad; a nélkül rejtett kincs, holt aranytömeg csak. Megsemmisitvén a mit jelképez, a dynastia a legbiztosb utat választá arra, hogy a babonás hitet is megsemmisitse, mely ahoz tapadt még azon kevesek szivében is, kik attól még reméltek, kik abban még biztak.

Mondják, a nép hasonló a darab vászonhoz, mely türelmesen veszi föl azon alakokat, miket rá irnak vagy himeznek. Csalódás. A nép világosan látja, érzi, mire van joga és szüksége. Tudja mindenek fölött, hogy szüksége van szabadságra mint a levegőre, melyet belehell s mely nélkül meghal. Ha a korona meghozta volna a nemzetnek az annyira ohajtott szabadságot, a nemzet talán hajlandó lett volna a két eseményben (a korona föllelésében és az alkotmányban) összefüggést keresni s találni. De ha a korona nem hozza vissza a szabadságot, a nemzet föl fog ébredni s kiveri lelkéből örökre a koronához kötött babonás eszméket s hagyományokat, miket eddig is inkább hallani szeretett mintsem hitt. S e szerint bár a nemzet közvéleményét tekintve, a korona

feltalálása semmi különös fontossággal nem bir, mind a mellett sajnálnunk kell, hogy feltaláltatott, főleg azért, mert tanusitja, hogy lehet magyar elég gaz és alávaló, hasznot és előnyt huzni magának egy nemzeti kincs elárulásából. Mert bizonyos, hogy nem véletlen, hanem egy nyomorult áruló vezetett a korona-jelvények föltalálására. Hihetetlen, bármit mondjanak az osztrák lapok, hogy Kossuth lépéseket tett volna a korona hozzávitelére és ügynöke, elfogatván, árulta volna el a jelvényeket; mert, a mint én tudom, Kossuth a nélkül hagyta el az országot, hogy a koronáról gondoskodott volna, s futva menekült a török földre, mig a korona még Aradon pihent.

Annyi bizonyos, hogy a korona, mely Buda és Bécs utczáin oly pompával hordoztatott körül, a valódi és Szent István igazi koronája. Nem utánzat mint némelyek hiszik. De annál roszabb a Habsburg-dynastiára nézve. Mert mi sulya, mi tekintélye lehet azon koronának, melyet Ferencz József nem egy szabad nemzet, hanem egy áruló kém kezéből kapott? Ha meg engedi magát azzal koronáztatni, el kell fogadnia az ünnepélyes cselekvény minden következményeit; ha nem fogadja el a kötelezettségeket, melyek a szertartással válhatlanul összekötvék, a koronának fejére tétele csak üres pompa, a korona maga semmi és hatálytalan, mint egy szenteletlen ostya. Sőt értéke s az ár, melyen az árulótól megvásároltaték, átokkal van terhelve, mint azon ezüst pénzek, melyekért Judás eladta volt urát és mesterét ellenségeinek. Hiába! Az istenséget, mint egy nemzet szabadságát is, sem eladni sem megvenni nem lehet.

Bellevue (Francziaország) 1853. october 22.

Szemere Bertalan.“

Hallom, egy német emigráns, a hires M . . . irta nekem Londonból, hogy amerikai lapok is közölték a Soldatenfreund hirét, s a Kossuth befolyása alatt álló lapok, saját levelezése szerint (pl. a Daily Times) még toldtak hozzá. A New-York Tribune-ban elbeszéli ő maga, A. P. C. jegy alatt, mint igyekezett elrejteni a koronát, mint utazott vele majd Mehadiára, majd Adakalé felé, hogy azt elrejthesse, — mi mind merő költemény, ő csak azt tudta, hogy Budáról a koronát elvitettem, Aradon szólván neki róla, hidegen azt felelte, tétessem a várba, ő vagy már elvesztette fejét, vagy nem helyezett reá fontosságot, — ámbár mikor a csin tetszett Európának, a dicsőséget engedte magára ruháztatni . . . M. ajánlkozott czikkeimet az illető lapokba fölvétetni, de én időközben már irtam New-Yorkba, s ott Mészárost és Házmánt a válaszolásra felhatalmaztam.

Egy olasz menekült, Lugo, az olaszok párisi követe 1848-ban, elkérte utolsó czikkemet, hogy azt egy turini lapba beküldje, — s ámbár a franczia lapok a koronával nem sokat foglalkoztak, közlés végett, már novemberben a Siécle-be beküldtem.

E hónapban érkezett meg Amerikából Lukács Sándor, egykori kormánybiztos (Győr megyében) és a katonai felszerelés országos főfelügyelője, kinek Házmán New-Yorkban, a korona felfedezése után, mindent elbeszélt.

Üzente általa Házmán nekem, mikép ő a feladónak Lórodit (az előtt Eischler) hiszi. Okai: 1. mivel ő mondta meg a rejtekhelyet Kossuthnak is Kiutahiában; 2. mivel neki többször előhozta, különösen midőn Amerikába együtt utazának, hogy e felfedezés által mind magoknak, mind az emigratiónak, a nyerendő jutalom által, nagy hasznot eszközölhetnének; 3. mivel ő e titkot nem őrizte

szentül, hanem azt mindenkinek elmondta Amerikában; 4. mivel, titokban, egyezkedett Kossuthtal, s tőle küldetést és pénzt (900 dollárt) kapott, Stambulba; 5. mivel ugy egyezkedék Házmánnal, hogy onnan selyemkereskedést kezdjenek Amerikába, ily nyereményre megélhetés végett szükségök lévén, azonban semmit sem csinált, következőleg kellett neki más uton magáról gondoskodnia, a 900 dollárt adósságainak kifizetésére forditván még New-Yorkban; 6. mivel könnyelmü és ledér lévén, róla ilyesmi könnyen feltehető.

Lukács maga azt hiszi, a korona Kossuth nyugtalansága és vigyázatlansága által fedeztetett fel, embereit nem tudván megválasztani. T. i. ő beszélt Rózsafyval, kit többször küldözött Magyarországba Kossuth, s az neki azt beszélte, hogy másfél év előtt járván otthon, Meszlényi őt Esztergamba rendelte, a hol is, a többek közt, azt üzente Kossuthnak: ne nyugtalankodjék Orsova miatt, minden rendében van, a holmi felvétetvén, más helyre elásatott. Csak egyre inti, hogy Figyelmessit a maga köréből, szemei elől ne ereszsze el, mivel különben sokat árthat, ha elutazni engedi. Rózsafy azonban jó ismerős lévén Figyelmessivel, ennek, kit haza utazóban Párisban talált, mindent elmonda, sőt neki megigérte, hogy Kossuthnak az őt illető észrevételt nem adja tudtára. Rózsafy azt hiszi, Figyelmessi tudta az egész dolgot, és ő árulta el.

Lukács azt vélte, mint Házmán is, a korona elrejtésének történetét terjeszteni kell, csak igy lehet az árulót felfedezni. Én pedig arra kértem, fölösleges terjeszteni, mivel ez különösen csak nekem árthat, kinek az elrejtés érdemem, mert a kormány nőm vagyonán álland boszut, miután én hatáskörén tul vagyok. A feladó titok marad, mig az osztrák kivánatosnak látja azt hitetni el a

néppel, hogy a gondviselés magas ujja juttatta kezébe a kincset, ha látni fogja, hogy nincs semmi hatása, magában ki fog az áruló neve szivárogni. Előbb nem. Ha pedig Batthyány a feladó, nyilvánitani azon esetben fogja, ha érdekében álland az ő tekintélyét megsemmisiteni. Mind ezt azonban az időtől kell várni.

Lukács, ugy látszik, szinte megszünt tartozni Kossuth becsülői közé. Szörnyü együgyünek találta Lórodi küldetését, mi abból állt, hogy a szultánnál *ő* eszközölné ki, miképen Kossuth kedvéért, czime s neve alatt, a magas porta adna Északamerikának a középtengerben egy erős pontot (Malta példájára), honnan az hadi erős állást foglalhasson magának.

Az északamerikai magyarokról sok érdekest beszélt. Ujházy 45,000 hold földet foglalt el, melyből alig birt hetet mivelni. Kénytelen volt lakottabb vidékre költözködni, hol 380 holdat vett, és még azzal sem bir, — most Texasban van. Mondja, ő szedte le tejfelét az amerikai rokonszenvnek, s igen egoistának mutatkozott, 20,000 francot tartott meg magának, gazdaságához mindent ingyen koldult, s telhetlensége kielégithetlen volt. Ez volt oka a magyarok első meghasonlásának.

Eleinte ő is magyar eszmékkel volt eltelve. Közel Ujházyhoz ő is 12,000 holdat foglalt el. De mihamar belátta hibáját. Elment oly vidékre, melynek közelebb jövendője van, s ott 270 holdat keritett el, melyet haszonnal adott el. Ha betegsége nem gátolta volna meg később, gazdag leendett volna. De tapasztalás közben oda veszett mind pénze, mind egészsége. Most mások, mint Fejérváry, utána mennek, és bizonyosan fényes eredménynyel. Sőt ő is, egy hamburgi részére, hat mértföldet foglalt el, az ára 3000 dollár volt, az uj vasut rögtön felszökkentette a földek árát, s most, két év mulva,

32,000 dollárt igérnek azon embernek, ki Hamburgból meg sem mozdult. Annyiban örvend neki ő is, mert fáradsága jutalmául 2000 dollárt kiván tőle, mit, ha másképen nem, pörrel is meg fog nyerni.

Különös, mi sors vár az emberekre a számkivetésben! Házmán, Buda város főjegyzője, országgyülési követ, ministeri osztályfőnök, a tudomány és hivatal embere, leczkéket sem kap latin, német, franczia nyelvből, és az expositio alkalmával, Lukácscsal társaságban, cosmoramát állitának a kristály-palota körül, hol néhány száz bolt s mutatvány támadt. Eleinte jól ment, volt nap, vasárnap, melyen 60—80 dollárt vettek be, ugy hogy 3000 dollárt kináltak a vállalatért. Nem adták. Történik azonban, hogy vasárnapokon minden mutatványok (a kristály-palota körül) eltiltattak, s ime megszünt minden kereset, ugy hogy 400 dollár veszteséggel valának a vállalaton tul adni kénytelenek.

Lukács mell-betegségben szenved, nehezen szólhat, köhög, bajjal lélekzik, sápadt, gyönge, — az orvosok utasitásából megy déli Francziaországba, hol melegebb éghajlatot keres. Alig hiszem, hogy valaha még láthassam.

November—december.

Megjelent Examinerbeli czikkem a L'Opinione lapban is, mely megjelen Turinban (lásd a nov. 22-ki számot).

Teleki Genfből megérkezett. Reménye nagy van, bár nekem nem mondja, mivel nekem nincs, és ő mindig ahhoz módositja beszédét, a kivel beszél. De Almássy irta nekem, mi vérmes reményeket táplált kezdet óta, ide jőni csak azért késett, mert akart is nem is

Londonba menni, s nem tudta, vajjon czélszerü-e Kossuthtal találkoznia, ki magasb körökben sehol nem kedveltetik. Ide jővén, régi ismerőseit sorba járja, kezdve Napoleon Bonaparten, Jerome fián, ki szólt neki Kossuthról is, mondván: oktalan ember lehet, ki politikai megbizást olyan embernek ád mint Bangya, ki, köztudomás szerint, osztrák kém, s mint ilyen mutatta be magát a policziánál is, midőn a befogatást másképen nem tudta kikerülni. Teleki, szerencsétlen modoránál fogva, igyekezett elhitetni, hogy Bangya nem lehet a Kossuth megbizottja, ámbár bizonyosan tudja, hogy az. Mondá nekem, hiában csak kimélni kell, — ő mondja ezt, ki őt jobban gyűlöli és inkább megveti mint bárki más. E határozatlanság teszi Telekit haszonvehetetlenné, örökké hajlong a nagy világban, mindig alkalmazkodik, szüntelen mosolyog és finomkodik, bizonyos, hogy mint követ sem lépett fel soha erélyesen, mint föllépni kellett volna egy forradalmi követnek egy forradalmi kormánynál, — ő a cabinetben akarta a dolgokat elvégezni, holott neki a közvéleményt, a törvényhozási gyülést kellett volna megnyernie, és ez által kényszeriteni a kormányt a cselekvésre, miután a kormánynyal magával végezni nem birt. Milliókat kellett volna költeni a lapokra, a legtekintélyesebb irók tollát kellett volna megvenni, — az ő két kis brochureja egy sohaj volt a vészben, különben is Cicero pro domo sua lévén, hitele oly nagy nem lehetett mint milyen leendett franczia iróké . . . Kérdeztem, elmegy-e Cavaignachoz? Nem, felelé, mert ő talán meg is ijedne engem meglátván. Felelém neki: az ő állása oly tiszta s biztos, hogy ha nem inkább magadat akarod kimélni, őt félteni nem szükség . . . Igy szokta Teleki önmagát ámitani.

Vetter átjött Amerikából, ha kap illő alkalmazást, menend keletre. Ő Kossuthtal összeköttetésben volt még 1852-ben is, ki által Olaszországba küldetett . . . Azonban meghasonlottak, és most gyűlölik egymást. Vetter azt kérdé tőlem, ha történnék, hogy egy hadsereg élén Magyarországba nyomulhatna, mit kellene cselekednie? mert ő Kossuthtal soha nem akar együtt menni, hanem velem és másokkal, kik hozzánk csatlakoznak. Értekezvén vele, belátta ő is, mikép arra, hogy Magyarországban munkálkodhassunk, alig van kilátás, a föllépésre tehát csak az alapot kellene megvetni. Eddig Kossuth volt Magyarország egyedüli képviselője, ez az oka, hogy az európai vélemény organumai által annyira kiméltetett, benne a magyar ügyet kimélték. Megszünik ez ok, ha támad egy párt, egy testület, mely Kossuth autokratai, caesari igényei ellen fellépvén, demokratiai alapon mint Magyarország képviselője jelen meg. Bármi sokat nyert Kossuth azzal, hogy maga volt eddig az, ha az első rendü nevek összefognak, bizonyosan összeomlik hitele, s Európa és Amerika demokratái azokkal fognak szövetkezni, kik diktátori igény nélkül, demokrata elven foglalnak el álláspontot. Sőt azon kormányok is, mint a franczia és piemonti, melyek egy adott esetben Austria ellen menni készek, szivesebben fordulnak hozzánk, mint hozzá és Mazzinihoz, kik által untalan háborgattattak . . . A kérdés az, össze lehet-e hozni egy kalap alá azokat, kik, bármi okból, s bármi időszak óta, Kossuth viseletét nem helyeslik? Ha három volt minister, ha két altábornagy, ha három tábornok, ha két követ, ha a képviselőház elnöke, ha az ideiglenes kormány tagja . . . ellene fellépnek, e tekintélyek ellen ki merné Kossuthot védeni? Mindent kifejtettem neki, Vetternek, előadtam a módot és utat, én nem kezdek semmit, én könyvben

mondtam el véleményemet Kossuthról, sem időm, sem kedvem tovább űzni a dolgot, de különben is csak ártanék az ügynek.

A dolog némileg meg van kezdve Amerikában.

Ott egy magyar lapot alapitott Kossuth, Kornis K. neve alatt („A magyar számüzöttek lapja"), melyet testvére, Meszlényiné igazgat. Czélja volt az emigratiot Kossuth körül összetartani. E laphoz irt ő (lásd 5-ik sz. nov. 18-kán) egy felhivást, de név nélkül, melyben a magyarok keletre hivatnak, Kossuth gondoskodik mindenről, egy föltétel alatt, zászlójához hűséget esküdni.

Erre a new-yorki magyarok (60—70) gyülést tartottak, melyben ámbár jelen nem voltak, Mészárost elnökül, Vettert alelnökül választották (melléjök egy comitét), és kijelentette később e comité: hogy nem személynek, de az ügynek kiván szolgálni, és igy egyes személyhez magát nem köti; továbbá, hogy az exiliumban választott kormányt nem ismer el, sőt ha az, mely már az országban lemondott, s most magát ujra annak adja ki, az épen nevetséges, mert lemondott akkor midőn volt mit kormányozni, most midőn nincs ország, akkor kezdi magát annak nevezni, — de különben is e kormányt, t. i. a Kossuthét, az emigratio sem nem választotta, sem el nem ismerte. Alá van irva: Mészáros, Vetter, A. Miklósy, A. Grisza.

Erre felelt a magyar lap, miből duellumok következtek a szerkesztők és az ellenpárt hivei közt, egyike azoknak vonakodván kimenni, megkorbácsoltatott, és igy a lap is megszünt, — ámbár Csernátoni mint uj szerkesztő Kossuth által legujabban oda küldetett.

Mind e mellett is aligha fog menni a dolog. Teleki már is arról beszél, Kossuth mellé adni egy comitét,

s őt az által korlátolni. S midőn azt mondók neki: ám szólitsa fel, vajjon kész-e dictátorságáról lemondani, s kérjen határozott választ, azt felelte: erre nem igen fogna felelni, de el kellene hozzá menni, és élőszóval végezni vele. Mind ez nem egyéb, mint oldalgás, Teleki részéről, ott a hol a dolog áll, ez méltóság kérdése is, fel kell hivni Kossuthot, és neki ünnepélyesen kell nyilatkoznia, elismernie, hogy eddig mint bitorló járt el; élőszóval ezt vele végezni lehetetlen, minden esetre arra Teleki nem alkalmas, nem mondom, hogy ha megharagszik, Kossuthot párbajra nem hivja, igen, párbajban a dolog végződhetik, de eredményben nem.

Vetter mondja, hogy midőn 1852-ben Olaszországba utazott, tőle Kossuth irásbeli esküt kivánt, hogy személyéhez és zászlójához hű fog maradni. Valóban, ennek semmisem hiányzik a koronán kivül, bir a fejedelmek minden hibáival, még azzal is, hogy ő esküjét nem tartja meg, de a másében bizik. — A párt ellene most eldöntő lehetne. Elvégre is mindenki azon hitre tér ált, mely enyém, és azon nézpontra, melyből brochure-ömben kiindultam. Midőn Kutahiából kiszabadult és Angliában oly fénynyel fogadták, minden hódolt neki, minden, kivülem. Azok egy része most eltágult tőle, más része szidalmazza mint a leghiúbb és legdicsvágyóbb embert. Vukovics dühös ellene, Thaly, e régi szolgája, szinte, Perczel azonkép, Klapka nem akar vele menni soha, Czecz sem, Katona sem, Vetter és Mészáros ellene fölléptek, Almássinak soha sem kellett, de őt magával rántotta a tétlenségbe Teleki ingadozása, ki fél évenkint egy-egy semmit jelentő levelet szokott Kossuthtal váltani.....

Batthyány K. amnestiát kért, még nem kapta, ha csak jutalmát nem huzta bátyja Gusztáv által, ki hű

osztrák jobbágy, legalább oda mutat az, hogy 4000 frankos szállást fogadott, minek butorozása 20—25,000 francba kerül. Eszterházy P. kért szinte amnestiát és kapott is, el is utazott. Ugy látszik, a mágnásokból ki akarják az emigratiót pusztitani, hogy rang s grófi név ne adjon neki fényt. Hátra van még néhány, Andrássy, ki végre is egy jó házasságot tesz, és nejével megy haza, — azt mondván, a mit mond Batthyány, hogy nem akar többé részt venni a politikában; hátra van Teleki, róla hiszem, ő kiállja a sarut, — Jósika is, kit politikai jámborsága miatt bátran haza ereszthetnének. Gr. Vas S. expatriálta magát, Californiában telepedett meg. Teleki Sándor is kün marad, nem elvből, de ő azelőtt is mindig külföldön barangolt, anyja s apja él, és bőven ellátják pénzzel. A kik amnestiát kértek: s illetőleg kaptak: Batthyány István, Bethlen O., Csáky László, Eszterházy Pál, Batthyány Kázmér. — Schmidegg eladta mindenét, és kijött önkényt, beteges, napjai meg vannak számitva. Bethlen Gergely, valaha Bécsben az udvar körül nyalakodott, később Kossuth oldala mellett, czifra huszár ruhában, mint segéd vagy huszár, Amerikában negédeskedett, most itt tengődik.

... Dembinski gyakran jár hozzánk. A Czartoriski párt, mely a fejedelmekkel, Kossuthtal, a demokratákkal váltva coquettiroz, őt megcsalta, és a keleti expeditióból kijátszta, nem őszintén, de ravaszul. Ezért ő elégedetlen és boszus. Utálja Zamoiskit, Czartoriski jobb kezét, kit egyébiránt sokan utálnak ... Dembinski nekem egy jó adomát mondott el Miklós czárról. Midőn 1849/50-ben, szóval a magyar forradalom bevégeztével, Ferencz József Varsóba ment, s utja Sobieski szobra mellett vezette el, rá mutatott, mondván: ime Austriának első megmentője, és Miklósra: ime a második. Mi-

dőn 1853-ban Olmützben Miklós nem tudta Ferencz Józsefet czéljainak, a keleti ügyben, megnyerni, onnan visszatérvén, s szinte Sobieski szobra mellett menvén el, mely a Belvedere előtt áll, kisérőihez fordult, s mondá: ime ott van az egyik szamár (Narr), itt a második (magára mutatva).

Tudni kell, hogy 1849-ben az orosz cabinetben két párt volt, s egyik azt vitatá, nem kell segiteni Austriát, mert az Oroszországnak mindig ellensége volt, és mindig ellensége lesz.

Másik, a mit Miklósról beszélt, ez: midőn Paskievics ama hires levelet irta, neki Magyarországból, melyben mondá: ime Fölséged lábainál fekszik Magyarország, másnap a czár Tedeumot tartatott, és egyszerre mindennek bámulatára, kilép cabinetjéből kozák uniformisban, kalpagjánál egy rémitő hosszu tollal, s igy szólt kisérőihez: nemde uraim, hogy Európa kozák? — czélozván Napoleon hires jóslatára, hogy 1850 körül Európa vagy respublika vagy kozák lesz.

Dinám september 26.—december 3-ig sokat szenvedett névralgikus fájdalmakban, egészen megfogyott, rég nem volt ily rosz ősze; december 8-án a hidegvizkúrával felhagytunk, és mentünk Dr. Crimotelhez, ki a courant-électro-magnétique-el gyógyit egy uj rendszer szerint, és ki, mint lelkismeretes orvos, a szembaj miatt, Dr. Deval szemorvoshoz vezetett, ki a bécsi Jäger tanitványa. Ez igen határozottan nyilatkozott, mondván: nem Isten, hogy bizonyost mondjon, hanem alapos reményt adott, sok hasonló esete lévén, és rendelt elég erős orvosszereket, miknek hat hét vagy két hó mulva hatásukat meg fogjuk látni. Azonközben Cri-

motel alkalmazza a magnetico-galvanic erőt, hetenkint 3-szor.

December 8-ka óta végig Dinám keveset és ritkán szenvedett, az uj gyógymódnak a következménye-e, vagy csak szünet a korábbi szenvedések dühe után, nem tudnám megmondani.

Nagy öröm ez, ime öt év óta ez leend az első tél, melyben Dinám nem fog betegágyban kinlódni, hanem élvezni fogja az örömeket, mikre a számüzöttek számithatnak.

Azóta én is jobban haladok munkámban, a nemzetiségi kérdésről, de a felén nem sokkal vagyok tul, s a legnehezebb rész ép most következik. Nem kétlem azonban, e télen bevégzem, s tavaszkor megjelenhet, ugy is előbb be kell várnom a keleti ügy kifejlődését, talán az én theoriám alapján fog megoldatni. Ha igen, elkéstem; ha nem, munkám annál korszerübb lesz, a nemzeti alapon kivül nincs más megoldás; van megnyugvás, de az nem lehet tartós . . .

E szerint a jelen év minden tekintetben szerencsésen látszik bevégződni, nagyban ugy, mint kicsinyben.

Nagyban a kitörendő háboru vigasztal. Muszkaország lakolni fog bűneiért, s ha Austria vele tart, bizonyosan halomra fog döntetni. E háboru lokalis alig lehet; s ha európai lesz: meginditása függ a fejedelmektől, de vezérlete nem. Hihető, hogy mint az 1848-ki népmozgalomnak a fejedelmek vettek hasznát, ugy most a fejedelmek veszekedéseiből a haszon a népekre háramlik.

Kicsinyben is mosolygóbb alakot ölt magára életünk. Ama sötét borulat, Dina betegsége, kezd távozni, 24 nap óta feje szabad, s ha bár nem tudjuk is, hogy vaj-

jon e javulás állandó marad-e, örömünk kibeszélhetlen, benne egy uj élet hajnalát látjuk.

Ez állapot nekem is időt és kedvet ád tanulmányaimat folytatni, nem kell mindig hallgatóznom fél füllel az ajtó felé, s föl-fölriadnom minden fájdalmas kiáltásra és nyögésre.

Néha vendégeink is jőnek Párisból, kik mint a méhek, friss ujságokkal megterhelve jőnek, s az ilyen napok elég vigan röppennek el.

Mig én dolgozom napközben, Dina és Jolán zongoráznak, este, ha nincs látogató, regényeket olvasok nekik.

De legfőbb örömet nyujt nekünk a két gyermek, Mari és Irén, az hét éves, barna, eleven mint a szikra, eszes mint egy démon, ez 20 hónapos, szőke, szelid, mint a hold, finom, gyönge mint a leggyöngédebb virágka, azon kecses korban, midőn mindent ért s keveset beszél is, midőn már járni kezd, örül, kiván, ugrál, játszik, félig egy okos lény, félig egy betanitott műbábu. . . .

Vele töltjük el a nap legnagyobb részét. Ebédnél ő az asztal öröme, este órákig mulattat a kandalló elébe teritett szőnyegen, reggel ágyunkba veszszük, magamra ültetem, s majd kiugrik bőréből, ugy örvend az elébe rakott képeknek.

Igy egészségesek lévén, az öröm egy világát találván fel gyermekeinkben, s meg lévén mindennapi kenyerünk is, semmink nem hiányzik — a hazán kivül.

1854.

Január.

Az egészség az embert türelmetlenné teszi. Megszünvén Dina fájdalmai, neki nem elég az, hogy egészséges, akarna Párisban lenni. Igaz, hetenként háromszor kell bemennie az orvoshoz, az electricitas miatt, s a hideg nagy, szokatlan lévén, ez neki alkalmatlan és fárasztó, azonban ez inkább ürügy semmint ok. Másrészről az is áll, hogy már eleget szenvedett, miért ne élvezzen örömet akkor, midőn ment a fájdalmaktól, ki tudja meddig lesz szabad, e vágy olyan mit bajos ellenezni. Minden esetre megkérdeztem az orvosokat is, s különös, mások mindig falura küldtek, ezek pedig azt mondják, nevralgiában még jó ha a betegnek alkalma van szórakozni. E szerint az orvosok is ellenem nyilatkozván, — bár igen-igen kedvetlenül, végre megegyeztem a városba költözködésben, kivált miután egy ismerősünk, Mme. Ch. Reybaud (az iróné) szállása ajánltatott igen jutányosan, t. i. 5 szoba, teljesen butorozva,

havonkint 100 frankért. A miért én nem akartam a városba menni, annak oka volt mivel tartottam tőle, hogy Dina a városi levegőben a fejfájdalmakat visszakapja, továbbá, hogy mulatságokba vágyván szemeit meg fogja erőtetni, magamra nézve rösteltem az örökös hurczolkodást, és tudtam, hogy munkámban e helyváltoztatás hátra fog vetni. De e két utolsó tekintet másod rendü volt előttem, és igy azt könnyü volt feláldoznom fontosb tekinteteknek. Január 22-én Párisba beköltöztünk, ismét azon házba, hol már laktunk, 12. rue Boursault, 3 szoba volt földszint, az utczára, a konyhával, 2 szoba a 2-ik emeleten, az udvarba, a hol háltunk.

De mi Bellevueben nem untuk magunkat. Nem nyugtalanitott Páris szomszédsága, nem ingerlett ama sok csoda és élv hirdetése, mikkel a hirlapok tömvék naponkint.

Én ha olvashatok, nem kivánok más mulatságot; Dina annyi dolgot talál háza vitelében, s gyermekei közt, hogy nincs ideje hiu időtöltésekre gondolni. Hozzá járul, hogy látogatók sem hiányoznak, kapunk s küldünk leveleket is, zene is vesz el tőlünk egypár órát, közös olvasásra is szentelünk néhányat, s a mi ezen felül marad, az kevés a gyermekekkel játszani.

A gyermekvilág az különös egy világ. Távolról nézve hidegen hagyja a lelket, de a ki egyszer belelép, azt elnyeli. A gyermekekbe az ember valósággal bele bolondul. Én most tapasztalom ezt. Midőn Mari kicsiny volt, napam is velünk lévén, ő, Dina s a dajka annyira körülvették, hogy én hozzá sem juthattam, különben is a hivatalos élet nem engedett időt ilyesekre. Ezért akkor nem éreztem mi báj van a gyermekéletben. De most közgondok nem nyomják lelkemet, nincs annyi

cseléd szolgálatunkra, szegény napamat a sir födi, Dinám beteges volt gyakran, igy a dajkán kivül én foglalkoztam Irénkével legtöbbet, reggel, mig a dajka öltözött s tisztogatott, nálam és velem feküdt, ölemben játszott, napközben, kivált midőn Dina beteges volt, nálam mulatott, ő jött utánam a kertbe, midőn reggelire hivtak, ő jött elémbe ha a vasuton megérkeztem, első szava reggel, midőn felébredt, papa volt, ő volt azon madárka, mely engem álmamból fölébresztett. Tavalyi szállásunkon ablakom a kertre nyilt, s midőn ő oda a dajkával lement, a lombok közül, mint egy bimbó nyujtotta ki fejecskéjét, és addig kiabált, mig az ablakból ki nem néztem, s nem kezdtem vele játszodni. Mindig ijesztgetnem kellett, és ő viszont engem ijesztgetett, s este tartanom az ablaknál, midőn a hold és csillagok feltüntek, miket ő „bon dieu"-nek nevezett. Alig akart tőlük elszakadni, mintha vágyott volna feléjök, ő angyalka volt, s az emberi elme szereti ama fényes lakokat az angyalok hazájának tekinteni.

Midőn fölébredtem első örömem volt szavát hallani, midőn Párisba mentem és onnét megérkeztem, első pillanatom őt kereste, ha a vasutnál nem várakozott rám, bizonyosan az ablakból tekintett ki, s fejlógatásaival ijesztett és köszöntött. Dajkáját minden pillanatban kész volt ott hagyni, ölembe meghunyászkodott, mint egy galambka, vállamra feküdt, arczát arczomra fektette, s kicsinyded kezével képemet simogatta, mondván édesen csengő hangjával: „aj aj papa", — ó mi édes hang, s mi puha kéz volt az, soha nem okozott szivemben a szerelem édesb és boldogitóbb érzést.

Reggel egy órát nálam az ágyban tölte. Hasamra mint egy trónra ültetém, s elébe terjesztém a bádog katonákat, miket ő dada (soldat)-nak nevezett, s kö-

zülök mindig a dobost (planplant), és a sipost kereste ki. Aztán az imádságos könyvet kérte, mely tele volt szent képekkel, legjobban szerette a sainte Vierget, egy kis képet, melyben Mária ölében a kisded Jézust tartá, és egy fekete Máriát, mit ő dabel (diable)-nek nevezett. De ismerte valamennyit, kiküst (Franciscüs-t), és a többit, és mindeniket nevén hivta, és nem nyugodott mig azt, a melyet kért, elő nem kerestük neki.

Aztán, midőn kimulattuk magunkat az ágyban, ment mosdani és öltözni; mi gyönyörü volt meztelenül, mint egy tökéletes viaszbaba, testén egy folt nem volt, s bőre finom mint a legpuhább bársony, szerelmes lett bele minden ki megtapintotta.

Mint alakában kicsiny, finom, gyöngéd volt, ugy akaratában szelid, vágyaiban csendes. Keveset evett, ételt mit sem, még most is szopik, a 20-ik hónapban. Nem akarjuk elválasztani, testi étek után nem vágyván, jele, hogy hagynunk kell az emlőn, mint a gyümölcs hagyatik a fán mig meg nem érik. Ha elébe raktunk kalácsot, kenyeret, hust, rizst, a nagy darabokhoz nem nyult, mindig a legparányibb morzsákat választotta ki, mint a sárga kanári madárka, kicsinyded ujjaival egymásután csipkedte fel, mint ugyan annyi atomokat, más gyermek ujjai nem voltak volna képesek ama parányokat megfogni és felszedni.

Egy idő óta keveset alszik, alig egyszer napközben, mindig ébren van, mindig játszik, minden mozgása bájos, örökké mosolyog, soha nem komor, szeszélyei nincsenek, szemei igen értelmesek, és néha oly pajzánon mosolyog ránk, mintha e gyermekalakban egy öntudatos ész laknék. Ilyenkor a gyermek-jézus jut

eszembe, kiben, a festők szerint, a tökéletes ártatlanság a tökéletes értelemmel párosult.

Haja szőkére vert. Fejének alaka tökéletes volt. Homloka sima és nyilt, mint a legszebb gyermekszoboré. Szeme nagy és szelid, mint a nyári ég, melyet szokatlanul hosszu pillák árnyékoztak be. Orra enyimhez és Mariéhoz hasonlitott, mi gyermekarczhoz igen jól áll. Szája csöpp, mint egy oda csöppentett piros festék, melyből tizenkét fejér fog fehéren ragyogott ki. Termete kicsiny és finom volt, de aránylag elég kövér, tagjainak mint kezének és lábának, és azok ujjainak parányisága s tökéletessége mindenkit bámulatra ragadott. Sokszor csodálkozva kérdeztük magunktól, e bábu alakból egy ember fogja magát kinőni? E lábakból s kezekből láb és kéz lesz, mint a mienk? S nagyban oly szépek lesznek azok, mint kicsinyben szépek? Szinét azon fehér rózsa bimbókéhoz hasonlithatom, melyeknek virágleveleit egy piros lehellet lengi ált.

Senki nem látta őt, hogy egyszersmind meg nem állt és nem bámulta volna. Mi boldog volt anyja, és mi büszke, néha szinte szemrehányást csinált magának, hogy e gyermekében szive felfuvalkodott, mi Istennek kedves nem lehet!

Délután a dajka sétálni vitte a faluba, gyakran vitte egy öreg emberhez, Charpentier nevűhöz, egy 85 éves agghoz, kinek fehér szakálla hosszan hullámzék le mellére. Már messziről röpkedett Iréne, ha a kert felé közeledtek, s ő oly boldog volt mint az öreg, ki órákon ált játszott vele, énekelt, tánczolt neki, — a bölcső és a sir összeölelkeztek.

Barátaink közül sok Irénke miatt jött gyakrabban hozzánk. Szelid lévén, mint virágszálat lehetett adni kézről kézre, a kinek tetszett az tüzhette ölére mint

egy bokrétát. Bizalommal engedte át magát mindenkinek, mint egy szelidült galamb, mely vállról vállra ugrál, félelem nélkül. Kezeit, melyek kövérek valának, mintha fel voltak volna fúva, engedte sőt nyujtotta csókolni, ha kértük, ujacskáival fügét hányt, de melynek hangja természetesen nem volt, midőn azt mondtuk neki: fais la coquette, szemeit behunyta és fölnyitotta leirhatatlan andalitó kecscsel, ha azt kivántuk: montre le poing öklöcskéjét összeszoritotta, hogy ábrázata bele szinte elvörösödött, mondott minden szót, de a szónak csak végét mondta, igy után mondta az egész imádságot (notre père — ère, qui est aux cieux — ieux, . . . que votre volonté — té, soit faite — aite . . . notre pain — pain . . . etc.), szóval, lehetetlen képzelni engedelmesebb, mimelőbb, kecsesebb, derültebb gyermeket. Azt hinném, a szüléi szeretet ámit s vakit bennünket, ha bele nem szerelmesedett volna minden a ki ismerte.

Ebéd után zongorázni kellett neki, de nem kedvelt minden darabot, csak azon egypár darabon tánczolt, mely neki tetszett. S mig anyja azt nem játszotta, nem volt nyugodalma, addig kiabálta tajtaj, mig az övét nem játszotta. Ebéd előtt egy óra és egy ebéd után neki volt szentelve. Ő kiabálva hitt ebédre, s én elelbúvtam és megjelentem, az igy ment félóráig is, ebéd után ő vele a csemegét (dessert) játszottuk, fejemre ültettem, körülhordoztam mint egy virágkosarat, csináltam vele mindenféle forgásokat, s ő nevetett oly jó izüen, hogy mind neki mind nekünk szemeink könnybe lábadtak. Ha a gyermek sir az nekem természetesnek látszik, miért, okát alig tudnám adni, talán mivel a gyermeknél test és lélek rabállapotban van, ellenben ha nevet, ha kaczag a gyermek, az nekem oly különös,

ilyenkor egy öntudatos elmét képzelek a gyermekalakban, mintegy várom, hogy lehull a külső hüvely s egy kifejlett szellem lép elő belőle.

Szegény Irénke, betegségben fogantatott. Dina csaknem a halál révén volt 1851 végén. Midőn a világra jöve, Irén kicsinyke is volt, és nem csodálkoztam volna, ha nem él meg. Azonban napról-napra fejlődött, mint a virág, mely egy pocsolya szélén buv ki, s a harmatok özönében tisztára mosta magát. Egy vesző félben lévő, s megtalált drága kőhöz hasonlitott ő. Ha igy halad folyvást, még szebb leend Marinál, ki szép és kecsteljes gyermek. Egymás mellett fognak állani mint két rózsaszál, az egyik barnapiros, a másik fehérszőke szinében.

Azelőtt, ha én tanulmányaimba merültem, nem szerettem, ha valaki által háborittattam, bárki legyen az. Irén jöhetett bármikor, mindig mosolyogva mentem elébe. Dajkája, egy tapintatos személy, látszott ezt észrevenni, s naponkint többször meglepett, akár voltam legyen a kertben, akár szobámban. De nem is lehetett mosoly nélkül fogadni Irént, minden komoly tekintet sértette volna. Testileg és lelkileg oly gyöngéd, s finom volt ő. Durván sem szólni hozzá, sem illetni őt nem lehetett. Illatból és fényből látszott szövetve lenni egész lénye, melyhez csak bársony puha ujakkal szabad volt nyulni. Nemcsak mi, háziak, mindenki igy bánt vele. Hogy ezt érezze bárki, elég volt rá pillantani. Hangja oly szelid, módja oly finom, teste oly gyöngéd, pillanata oly édes, játéka oly bájos volt, — mint egy himporos friss ibolya, melyhez mindenki csak óvakodva nyul. Őt már Isten igy teremté. Csodálatosan tiszta volt már ösztönileg, kezén vagy képén a leg-

csekélyebb nedvet vagy ételmaradékot nem szenvedte, mintha egy tökéletesb anyagból lett volna formálva, semmi idegent magán nem szenvedett meg. Mint egy himes tojást kimélve tartottuk ölünkben, szerelmünkben sem mertük erősben szoritani, s szemeinkből minden indulatot és borut el kelle távolitanunk ha reá pillantottunk. Őt látván mindig ama kis kolibrik jutottak eszembe, melyeknek vész minden erősb szellő, és a melyeknek halál minden illetés. Keveset evén, ugy látszék az Isten ártatlan levegője táplálja. Nem gyermekünknek nézzük őt, egy angyalnak, kit az Isten közénk küldött le mulatni s boldogitani számüzetésünkben.

Uj évre Dina egy finom csipke-fejkötőt csináltatott neki, gyönyörüen állt, egy testszin rózsabimbó volt mellé szúrva, oly szép volt a rózsa és a fej, mint két bimbó egymás mellett.

A szüléknek jól esik, ha fiok van, ez örökiti meg a nevet, s az ember, hiuságában, örökös névre számit. Habár nem ez okból, én is óhajtottam egy fiut, de nem hiszem, hogy a fiut jobban vagy csak ugy szerettem volna mint Irént. Nekem ugy tetszik, mintha ez nem gyermekem volna, hanem egy varázstünemény, mely jött vigasztalni, mint egy csillag, mely este házunk felett feltünik. Ezért nem tudtam én őt nagynak képzelni, mint némely virág után nem vár az ember gyümölcsöt. Egyébiránt a jelen öröme és kéje szivemet annyira eltölté, hogy a jövendővel keveset foglalkodtam.

Csókoltam piczíny ajkát és csókoltattam magamat vele, a holnappal nem törődtem . . .

Január 22-kén csakugyan bejöttünk Párisba, a Reybaudné szállására, ugyanazon házba, hol majd két évig laktunk, s hol Iréne született. Apródonkint magam is kibékültem vele, — Dina eleget szenvedett, eleget nél-

különözött, megérdemli, hogy valami örömben részesüljön, midőn egészsége engedi. Különben föltettem magamban, hogy szemeit tulfárasztani nem engedem.

Hetenkint kétszer fogadtuk ismerőseinket, kedden és szombaton. Esténként, magunk lévén, olvastam regényeket, napközben dolgoztam munkámon, azaz januárban csak összekötni igyekeztem gondolataim fonalát, mert engem minden hurczolkodás összezavar . . Napokba telik mig magamat ismét összeszedhetem . . .

Február.

A dajka rögtön kezdi tejét veszteni. Bármi keveset eszik Irénke, nem elég neki, kénytelenek vagyunk elválasztani. Különben is már 20-ik hónapban van, ideje hogy az emlőtől elszokjék. Dina aggódik, mert nem akart enni soha, most sem akar, ha étetik, sir, rí, ellenkezik. Más gyermek épen vágyódik más mint tejétek után, Iréne nem, a morzsákkal szeret játszadozni, de enni vonakodik.

Azonban 1—8 közt a választás megtörtént. A baj volt, hogy bár nem vágyott az emlő után, sőt látván a mint az bekenetett, velünk azt mondta: bebe; mégis mindig sirt ha étették. Elvégre megfélemlvén anyja szive, s annyival inkább mivel széke kissé rendetlen volt, meghivta dr. Blache-t, ki mint gyermekorvos a legelsők egyike, vagy épen a legelső. Nekem tetszett ő, modora minden esetre kedves, a székbeli rendetlenséget nem tartotta fontosnak, mi az ételtőli vonakodást illeti, arra nézve azt tanácslá: kissé megbőjtöltetni 24 óráig. Ez utolsó tanács sükeresnek mutatkozott. Az előtt sirt az ételtől, ezután sirt az ételért. Dinám azon kérdést is tevé Blachenak,

nem gondolná-e jónak uj dajkát fogadni, tekintetbe vévén a gyermek finomságát (épen egy szabad volt a háznál), mire Blache nemmel felelt, mondván, 20 hónapig szopni minden esetre elég volt.

Ez egész hónap igy mult el, Irénke evett ugyan, de kissé fogyott is, mit az ételnem változtatásának tulajdonita mindenki, széke gyakoribb volt s higabb mint az előtt, de koránsem olyan mi alapot nyujthatott volna nagy aggodalomra. Azonban Dina igen félénk lévén s tulaggódó, többször elhivta Blache-t, ki apró gyógyszereket rendelt is, mondván, mikép efféle székhigulások a gyermekeknél hetekig eltartanak, a nélkül, hogy veszélyesek volnának.

Dinának elment kedve a városi élettől. Nem járt sem látogatni, sem szinházba, sem sétálni, megvallom, tulzottnak láttam aggódásait, de távol vala tőlem anyai kötelességétől elvonni. Blache nálunk volt febr. 12., 19., 24-én és 28-án, egy párszor mi is valánk nála. Bennem nem volt félelem, mert az elválasztás következésekép róvtam fel mindent, azt, hogy ürülése rendetlen vala, azt, hogy kissé megfogyott, azt, hogy kissé sápadtkább lőn, azt, hogy restebbé lévén, kedvelt inkább feküdni mint ülni az ölben, — különben minden játékait üzte velünk, az ablakból nézte a bon dieut, tánczolt ha zongoráztak neki, kedvelte ha ijesztgettük, kiabált utánam ha elhivtam, felelt ha kérdeztük, énekelt velünk, utánunk mondta az imádságot, tagjártatásainkat mimelte, délben mint csemegét hordoztuk körül, este előttünk fürdött a kandalló melegében, reggel az ágyban velünk játszott a katonákkal és szent képekkel, szóval ő még mindig a szép, engedelmes, jó, szelid Irénke volt.

Ő még mindig öröme volt a háznak, az egész háznak, ő volt azon tengely, mely körül valamennyien fo-

rogtunk, ha kimentünk, tőle bucsuztunk el utolszor, ha megjöttünk, hozzá futottunk először, hiszen napról napra érdekesb és mulatságosb lőn, egész szavakat kimondott, uj akaratokat fejezett ki, nem volt a mi szemét kikerülte, nem volt hang mit meg nem hallott és nem utánzott, hasonló volt a legfinomabb hangszerhez, mely minden hangot visszaád. E lankadás majd el fog mulni, igy vigasztaltuk magunkat, a tejtől átmegy a felnőtt emberek étkére, ha megszokta, annál erősb lesz, mint a csemete, melyet a faiskolából a szabad kertbe kiültetnek. Egyszersmind nekem ugy látszott, Irénke nyulik és nő, és végtelen boldogitott azon gondolat, hogy ha erős, nagy lesz, Marival mint pár fog járni előttünk már e nyáron. Ő gyöngéd az igaz, de beteg soha nem volt, s azt mondják, a gyöngéd gyermekek egy bizonyos idő mulva rögtön kezdenek nőni és erősödni. Egy crisist láttam az elválasztás után, mely az Irénke javára s a mi örömünkre fog válni . . .

És a házon kivül mi történik?

Ugy látszik, a háboru kikerülhetetlen. Mint 1840-ben, a keleti kérdésben, Francziaország isolálva állt, ugy fog most Oroszország isolálva maradni. Az angol ministerek szokatlanul nyers, megbélyegző és becstelenitő kifejezésekkel szólnak Oroszország ellen, ez csak háboruban végződhetik. De a mi az egész ügyben legérdekesb, azon titkos levelezés közlése, mely az angol ministerium és Miklós czár közt folyt, melyben Miklós ajánlja Törökországot felosztani a többi hatalmak mellőzésével. Francziaországot nem is emliti, sem Poroszországot, Austriáról azt mondja: a mit ő akar, azt Austria is akarja. Leirhatatlan, e felfedezés mi hatást csinált Európában! Először, most már tagadhatlan, hogy Miklós Törökországra vágy, ámbár még ez évben is publice tagadta azt

Európa előtt, soha arcz igy nem pirittatott meg; másodszor, kétszinüsége a többi udvarok előtt kimutattatott, megcsalta valamennyi fejedelmi szövetségeseit, végezett Poroszországgal és Austriával, a nélkül, hogy velök a dolgot tudatta volna. Soha diplomatia, diplomatia által, ily gyalázatosan el nem árultatott. Soha egy fejedelemre a kétszinüség és hazugság ily hevenyében rá nem süttetett; még echója hallatszott egyik hazugságának, már a czáfolat közöltetett rá . . . Az angol cabinet jól tudta, hogy Miklós csalni akarta a többi cabineteket, ezért közölte ama titkos levelezéseket; ha valami, ez képes Poroszországot és Ausztriát a nyugoti szövetségbe léptetni . . A politikai literaturára is nagy nyereség. Szükségtelen vitatkozni Russia törekvéseiről, maga bevallotta azokat. Mint tény áll előttünk.

. . . A háboru kikerülhetlen. Oroszország nem engedhet véres harcz nélkül. Ha a népek csendesek, a fejedelmek veszekednek. Azt is hiszem, e háboru csak a fejedelmek közt fog maradni, a legelső háboru azután, az lesz a népek harcza.

Most mi maradunk puszta szemlélők.

Márczius.

Irénke állapota a régi. Nem ugyan képben, de testben fogy, ürülései rendetlenek, mi engem kevésbé nyugtalanit, de anyját igen aggasztja, talán ok nélkül. Ő maga kissé restebb, szeret ölben lenni, állni és járni nincs kedve, azonban elég vidám, minden játékot velünk csinál, sorban csináltatjuk vele apró mulatságait, habár azokban kevésbé active, inkább passive vesz részt. Ha ennie kell, már nem sir, és engem ez igen megnyugtat,

ereje, kedve is majd visszatér, ha az uj éteknem vele magát assimilálja.

Azonban házi életünk harmoniája meg van zavarva. Dinának semmi kedve, nem jár sehova, nem fogad vendéget, nem vágy ki, lelke tele van borúval és aggodalommal. Csak kocsin viszi ki Irénkét néha, miután nyárilag meleg és tiszta idő jár, s az orvos ajánlotta néha-néha a levegőre vinni.

Ime miért jöttünk be, minek költöttünk, miért hurczolkodtunk, betegápolással telnek el napjaink szomorúan. Talán kün a falun Irénke jobban érezte magát, talán! Az igaz, ő november óta mintha nem volna oly eleven, oly fürge, oly erős, az előtt már járt sokat, azóta vonakodik maga járni. Honnan van ez?...

13-án Dina elment Blachehoz, s ez azt mondta neki: én a magam gyermekem diarhéáját sem tudtam megállitani, ilyen bajban a légváltozás gyakran a legjobb, menjen falura, én gyermekemet is oda küldtem.

Dina mint egy hős-anya, ki gyermekeért minden habozás nélkül mindent tenni kész, másnap 14-én Bellevuebe kiment, vele Irén, a dajka, a főzőné. Én nem láttam be e tanács okszerüségét, de ellenezni sem mertem, homályosan elmémben lebegett, hogy hasonló bajban Marinak szinte a falusi lég használt, — de azt kifelejtém gondolataimból, hogy az juniusban volt.

A hetekig gyönyörü idő változni kezdett, hüs szél támadt, az ég borongott.

Kimentem Bellevuebe én is, s Irénkét ott találtam az udvaron, a napon, melegen jól betakarva. 14-kén igen roszul lett. Arczán igen meglátszott a szenvedés. Szemei lankadtak voltak. Folyvást feküdni kivánt. Keveset evett, főleg csak levest. Ha látott nem vágyakozott hozzám mint máskor. Menni egytől a máshoz nem öröm-

ből, de nyugtalanságból akart. Tekintete bánatos volt, mint az ég fejünk felett. Panaszos hangjai keservesek voltak, s Dina napról napra többet sirt, nemcsak félelemből, hanem mivel gyermekét szenvedni és hervadni látta.

Este én a városba visszamentem, mert Jolán és Mari ott voltak. Csötörtökön, 16-án, Boldinyitől levelet kapok, ki irja, hogy ő szerdán késő este kün volt Irénkét meglátogatni (kit ő imádott), s Dinát rávevén a helybeli orvost elhivni, ez neki négyszemközt azt mondá: ha 2—3 nap alatt a betegség nem változik, a gyermek veszve van.

Különben ő allopatha mint Blache, ennek rendeleteit helyesli. De az allopathia ime egy hó óta nem használ semmit! Nincs más mód, mint rendszert változtatni, Irénke ugy is oly gyöngéd lény, hogy az allopathikus erős szereket nem képes megbirni.

Megrémültem e hirre, mintha földrengést érzettem volna. A veszély lelkem előtt fölmerült mint egy sötét mélység. Tüstént felöltöztem, és siettem orvos után. Négynél voltam, mig egyet találtam, ki Bellevuebe kijönni ajánlkozott. Neve: Groserio, homeopatha, öreg, tehát annál több tapasztalással birhat. Én pedig siettem ki előre. Irénke nem volt jobban, erőtetése még gyakoribb, széke apró zöld levelkékhez hasonló, szomja nagy, minduntalan inni kivánt. Jobb kezével mindig arczácskáját simogatta, miből azt következtettük, talán fogai jönnek, s ott érez fájdalmat.

Dinámnak nem tetszett, hogy orvost hivtam, és homeopathát. De az allopathia mit használt 4 hét óta? És a helybeli orvos nem mondta-e, hogy azon utat szándéka követni? S oly gyönge gyermeket nem öli-e meg az allopathiai orvosságok sokasága? Marit nem a

homeopathia mentette-e meg? Blache, midőn falura küldött, nem azt mondta-e ki vele, ő nem tud mint orvos segiteni? Délután Groserio kijött, és mondván, gyuladás van a bélekben, de a melyen a homeopathia képes segiteni, apró porokat rendelt.

17-én Irénke jobban volt, erőtetése ritkább, szomja mulófélben. Néha-néha, bár ritkán, ha játszottam vele, viszonozta, ijesztett fejével, köpött ajkaival, mint coquette szemeit behunyogatta és megcsókolt.

Ime a homeopathia őt is megmenti, mint Marit megmenté. Ó mint megkönyült mellünk, ó mi kimondhatlan kéj, javulni látni egy szeretett beteget. Csaknem diadalt énekeltünk a halál bukása felett, Irénke minden kicsiny kedvében egy egész jövendőt szemlélünk.

18-án szinte semmi szomj, de az erőtetés növekedett. Naponkint változtatta a szereket Groserio. De különben is azt vettem észre, ő kissé decrepitus, kezei reszketnek, alig járhat, és nem vizsgálódik eléggé. 19-kén bementem hozzá, kérvén, hogy consiliumot tartana. Biztosan akartam eljárni a gyógyitásban. Vasárnap reggeltől este 8-ig mindig orvos után szaladoztam, azokhoz a kiket ő kijelelt, egyet sem tudtam megkapni. 20-án szinte háromnál voltam, ő maga jött ki délután. 21-én végre kijött Simon és ő, s consiliumot tartottak. De a modorral és lelkismeretességökkel nem voltam megelégedve, jöttek és mentek azonnal, ezért gyermekemet nem áldozhatván fel semmi tekintetnek, föltettem magamban más orvost hivni meg. 22-én jött ki Perry, szinte homeopatha (egy orvos közbenjárására nyertük meg), ki igen lelkismeretesen vizsgálta meg Irénkét, ki igen kedélyesen viselte magát, és azért Dinának is megtetszett. Ő azt mondta: a betegség nehéz, de van remény, hanem szükség Párisba visszavinni a beteget, először,

mivel a bellevuei lég e bajban igen rosz, éles lévén kivált tavaszkor, másodszor, mert neki lehetetlen volna a városból annyiszor eltávoznia. Midőn Perry nálunk volt, én Párisban pakolóztam, végkép ki akarván hurczolkodni a falura, s ime kapom Dina üzenetét mikép ő is visszatérend. Még az este mentem Perryhez, uj diétát, uj szereket rendelt. Nekem mind az ember, mind a modor tetszett, mind az a mit rendelt. Kérdeztem: szükséges bejönni? Igen, mondá, az az éles falusi lég maga képes a gyógyulást lehetetlenné tenni. Csodálkozni kell Blache tanácsán, egyébiránt ily oktalan tanácsot ő már többször adott.

23-án kocsit fogadtam és kiküldtem érettök. A kocsi bejön üresen. Dina félt a beteget behozni, s voltak nála többen, kik e félelmében megerősitették. Irta mennék Perryhez, és hoznék orvosságot. Elmentem hozzá, de ő azt mondta, ha van bennem bizodalom, kövessék azt a mit kivánok, én, ha a gyermek be nem hozatik, nem vállalom el a gyógyitást, de ép azért nem is küldök gyógyszert. Mennél tovább késünk, annál roszabb, még most 10 esetből 9 hihetőleg van arra, hogy megmenthető, ez minden nappal egygyel fogyand. . . .

Nem vivén ki orvosságot, Dina, ki az orvosokra sokat tart, kétségbe esett, sirt, rítt, panaszkodott, kegyetlenségnek nevezte a fejességet, ugy hogy alig tudtam megnyugtatni. De másrészről azt is mondtam, vagy tennünk kell mindent a mit egy orvos akar, vagy bizzuk a dolgot a természetre. Minden esetre jobb az az orvos, ki határozott, mert annak van meggyőződése, ellenben a mely orvossal alkudni lehet, az nincs magával tisztában.

24-én kellett e szerint Irénkét Párisba visszavinnünk. E nap épen péntekre esik, Dina nem szeret tenni semmit pénteken. Meglásd, halni viszszük be, mondá. Én nem tudom, e babonát hiszi-e ő, vagy csak szokása beszélni róla, de én egyszerüen azt feleltem rá: a halogatásban és nem a napban van a veszély. Kijött hozzánk egy orvos barátunk is, és igy Dina, Irénke a dajkával, Dr. Burg, és én szerencsésen bejöttünk Párisba. Sőt ez jó napja volt Irénnek, kikinézett az ablakon, egy csontot rágott fehér fogaival, midőn a Place de la Concorde-on a szökőkutakat látta, kiáltgatta, bár gyönge szózattal, d'eau d'eau, szóval az utat minden baj nélkül megtettük. Perry még az nap eljött. És eljött azután minden nap kétszer.

25-én nem volt roszabbul, de jobban sem.

26-án ürülése sokkal kevesb, délután elcsendesedett, aludt folyvást, lélekzete alig volt érezhető. Dina szörnyen megijedt, sirt, nyögött folyvást, mig este 8-kor Perry eljöve. Én azt hiszem, hogy megszünvén erőködése, ez nyugalmat és erőt hozand neki, de ugy látszik az anyai ösztön biztosb itélő, mert midőn Perryt kikisértem s mondám: nemde e nyugalom, ez álom jó, mert erőt ád, ő azt felelte: nem, ez nem jó, ez kimerülés, s valószinü, hogy ma éjjel végkép kialszik. „C'est probable qu'elle s'éteindra cette nuit.“

Mintha saját halálos itéletemet hallottam volna. Oda voltam. Fejem zugott, szivem elszorult, inaim összehuzódtak karjaimban. Kellvén még az este Perryhez mennem orvosságért, utközben a sirásnak átengedtem magamat, lesütött fővel mendegéltem az utczán, könynyeim végig pörögtek ruhámon. Alig birtam lélekzetet venni, keblemen egy hegy feküdt, fuldokoltam terhe alatt.

Egész éjjel nem feküdtem le, sem Dina nem feküdt le. Lábujhegyen lépdegéltem az ágyhoz, s hallgattam lélekzetét. De sokszor nem hallhattam. Mint a gyönge szellő, feltámadt néha, és néha elnémult. Él-e vagy nem? Meghalt vagy elgyöngült? Dina nem tudta a rettenetes titkot, a mit én tudtam, de ép ugy szenvedett, az anyai igaz sziv ismeri a dolgokat is, mik neki meg nem mondatnak. Borzasztó éjjel, melyben minden órapettyegés egy életet vihet el, és én igy számitottam végig az egész hosszu éjszakát. S ha Dinám fájdalmára gondoltam, a magamét szinte elfelejtém, e szegény aszszonyt rettenetesen ostorozza az ég. Mi sokat szenved ő hat év óta, egyik szemét csaknem elveszti, kinban szülte e gyermeket, ha nem a fájdalom gyötri, a kúrák által kinóztatik, alig két hava, hogy nem szenved, és ime mi szerencsétlenség fenyegeti!!

... Mivel érdemlette ő ezt? ... Miért e folytonos ostoroztatás? Nemde egy nyilt seb-e az ő élete, mely a sors által folytonos érzékenységben tartatik? ...

Isten van-e? én nem tudom. De hogy igazság nincs az emberi dolgokban, az bizonyos. ...

Elvégre megviradt. 27-én vidámabb volt Irénke. A folytonos álom mintha erőt adott volna neki. Volt egy kis étvágya, de azt két kis kanálka leves betölté. Ime tehát tul élte az éjszakát, az orvosok sem mindentudók, talán nekem volt igazam. Reggel Perry nem jött el, félt, halált jön látni, tudattam vele, hogy nincs Irénke roszul, sőt jobban.

28-án ismét jött egy orvos, egy barátunk hozta, mert Irénkének sok imádói voltak. Az tejételt ajánlt, kecsketejet, vagy uj dajkát. Ez Perrynek is eszméje volt, tehát irtam neki. Ő elfogadta az eszmét és 29-én dajkát hoztunk; ha tejét kifejtük és kanálba adtuk,

Irénke megitta, de az emlőt nem akarta elfogadni, kiabált, sirt....

... Azonban napról napra fogyott testében. Sápadtabb lőn. Azelőtt csendesen szenvedett, most kezdett nyögni, s nem aludt, hacsak nem sétáltak vele. Alig mozgott, a mint bepólázták, ott feküdt mozdulatlanul. Néha fogait csikorgatta. Fejével jobbról balra egy-egy mozdulatot tett, s mindig ugy, mintha egy bábu fejét egy titkos kéz mozgatná.... Ez volt az a mi engem kimondhatlan félelemmel töltött el. Hideg borzadás czikázott ált tagjaimon. Izzadtam jégcsöppeket. E mozdulatokban, e rángatásban én halált láttam, az nem önkénytes, az az inak gépszerű működése. Hiában furtam szemeimet szemeibe, elforditá tőlem, nem volt kedve többé játszani, nem érzett irántam semmit, nem szeretett többé, ki azelőtt annyira szeretett, kezdett megszünni gyermekem lenni, kezdtem megszünni apja lenni. Szemeit még láttam, de azok már más világba tekintettek. Mindinkább magába vonult, mint a virág, mely este ölét bezárja. Hiában mosolygunk felé, hiában öleljük, hiában ápoljuk, hiában szeretjük, ő lelkileg már nincs velünk, nincs köztünk, szerelmünket nem érzi, bánatunkat nem osztja.... És én féltem halálosan, és mégis reményltem: mindig elmémben zengett amaz anya vigasztalása, ki azt mondta: háromszor vetettem gyermekemre a halotti lepelt, és háromszor jött vissza az életre.

30-kán ismét könnyebben volt. Az orvos nem tartván jónak, hogy a dajkával egy, bár széles ágyban feküdjék, vettem neki egy szép uj ágyacskát, bambusnádból. Ringattam magamat azon édes gondolatban, hogy ez ágyban ő öt éves koráig el fog férni. Az ágy hosszu volt, de ő is megnyult, mi nagy és mi szép

lesz ha Isten egészségét visszaadja, két hét alatt ismét felvirágozhatik.

Perry naponkint adott neki orvosságot, bár keveset. Hasát olajjal kenegették. Finom levest és kevés tojássárgát evett. A legnagyobb tisztasággal és lélekismerettel bántak vele, dajkája mint egy hű anya járt körülte, és anyja mint egy angyal őrködött fölötte, felejtve mellette az egész világot.

Szegény anya, te már a halál minden kinait megszenvedted vele előre, és ha meghal, mind azon kinokat ujra szenveded. Ebben szenved az anyai sziv többet másoknál. Már a szerencsétlenség előtt szenvedi mind azt, a mit utána viszont szenvedni fog.

31-én gyönge volt. Fogacskáit csikorgatta, nyögött ha nem hintázták ölben, fejét oldalra rángatta, érzéketlen volt minden iránt, keveset evett, ürülése nem volt sürű, de olyan enyvszerü . . . Perry óhajtotta volna olyan szobába költöztetni, mely délre fekszik, hova a szép tavaszi nap süt. Midőn elment este, azt mondá, van valami javulás, de igen ki van a beteg merülve, ha egypár napot még kitart, akkor lehet majd reményünk. E kevés szó ismét levert. Hogy legyen ereje, ha étket nem kap többet? Mi erősitse, ha az álom is kimeriti? Ha eszik, ez gyuladást okoz, ha nem eszik, kialszik erőtlenségben, de hát igy hol van az élet és remény? . . .

Ó mindenható, ha létezsz, jőjj segedelmünkre. Ha már számüzetésben élünk, ne foszsz meg gyermekeinktől. Egy örökké beteges anyának add meg azon egyetlen boldogságot, mi nélkül elviselhetlen teher volna élete. Nincs olyan bűnünk, miért ez utolsó örömtől is meg kellene fosztatnunk. E nélkül is alig birjuk az élet terhét, meggörbedünk alatta mint egy hegy terhe alatt . . . Ó mindenható, ha létezsz, jőjj segedelmünkre!

. . . Mióta bejöttünk, folyvást virasztunk Dina, én és a dajka. Nem álmunkat áldozzuk fel neki, napjainkból készek vagyunk elengedni, hogy azok az ő életéhez toldassanak. A dajka saját gyermekét kész a halálnak érette átadni!!

April.

April 1-je szépen viradt meg. Tiszta és meleg nap volt mint nyárban. A szép idő reménynyel tölti el a lelket, ugy látszik az a hatalom, mit Istennek neveznek, jó kedvében van, nincs ok félni haragjától.

Egy szobát kaptunk az ötödik emeletben (a szélső szoba a rue Blanche felé), mely délre nyilik, a nap melege neki ott mintegy fürdőül fog szolgálni. Az Isten e lehellete erőt fog önteni Irénke testébe, minden más elem durva neki, ez be fog szivárogni porusain.

Szépen kitisztitván a szobát és kissé befütvén, délután 1-kor felvittük Irénkét. A nap ragyogott s meleg sugáraival beönté a szobácskát, ugy hogy az ablakot kinyitván, a zsalukat félig le kelle hajtanunk. A mint a dajka ölében ott feküdt a napfény záporában, ujjacskáit el kezdte mozgatni, mint egy jeléül annak, hogy az isteni meleg kellemes neki. Különben részvétlenül tekintett maga körül, lankadtan, szomoruan, s fejrángatózásai, mik nekem oly rettenetesek voltak, meg-megújultak . . . Talán Isten e tavaszi tiszta melege visszaadja neki az életet. Ily szép napban nem lehet meghalni . . .

Perry rendelvén egy érczlemezt hasára, magyarázat végett a gyógyszertárba szaladtam, s ott nem nyerhetvén meg azt, haboztam, mit tevő legyek, az orvoshoz menjek-e vagy haza? egy belső nyugtalanság lepett meg . . .

Siettem haza, s fel a szobába. Ez volt két órakor. A nap gyönyörü volt, tiszta mint arany, meleg mint a nyár. Belépvén, Dina sirt, de ő hetek óta mindig sir. De a dajka is sirt. Mutatta az izzadtság csöppeit Irénke nyakán, de hiszen be volt takarva és azonkivül a szoba egy valóságos napfürdő volt. Én kezeit néztem, és ujait Irénke még mindig mozgatta a fényben, szemeivel tekintett egy messze távolba . . .

Azonban miután minden sirt, a félelem engemet is megragadt, s viszont az én félelmem és sirásom nevelte a többiekét . . Dina elkezdte kiabálni: „elle meurt“, s mindnyájan zokogtunk. Ekkor feljött Jolán is, Mari is, ki felvette Boldint, és jajgattunk mindnyájan . . . Irénke valóban szoborrá látszott meredni, tekintete mintegy megkövesedett, . . . erős szert tartottunk orrocskája alá, mire mozgásokat tőn képével, . . . aztán én leszaladtam és hoztam finom bort, s azt egy kanálkával ajkához értettem, és a kedves lény el kezdte nyalni halvány szájszéleit, és azt tette ismét és ismét . . . De félelmünk nőttön nőtt, perczről perczre, és a halál is a szerint látszott közeledni, elvetettem minden szereket magamtól és összevévén minden bátorságomat, szemeimet szemeire meresztém, s láttam, hogy az, a mi addig lankadt, egyszerre kigyult mint egy csillag, leirhatlan fénynyel, s a nélkül hogy pillantott vagy azt forditotta volna, látszék látni valamennyiünket . . . És mihamar kialudt a fény! Ez volt az élet utolsó fellobbanása.

Délután $2^1/_2$-kor már nem volt!!

Első izben most láttam embert meghalni, és ez saját gyermekem volt.

A hányan voltunk annyi felé dőltünk. Könnyeink omlottak, mintha egy-egy vizoszlop voltunk volna . . Ó mi rettenetes fájdalom egy szeretett lényt meghalni látni, az

egekkel szembeszállnánk ilyenkor, megvivnánk a villámokkal és örömmel a sirba lépnénk azzal a kit elvesztettünk . . .

Első gyermekemet temettem én el most, mert a más kettőt nem is láthattam, előbb haltak el semmint őket ismerhettem volna ... Jobb nem szeretni, mint igy lakolni meg érte . . . Fejem egy nehéz chaos, mellem alig bir lélekzeni, ökleim összecsapódnak, idegeimet rángatózni érzem, akarnék megtámadni valakit, de kit? A változhatlanság ellenében a tehetetlenség érzete a legborzasztóbb kin . . .

Dinám már harmadik gyermekét temeti el. Chlotild halva született, Teréz hat hétig élt. De Irénke már 21 hónapos volt, nem volt okunk őt félteni, napról napra fejlődött, elménkben soha sem fordult meg őt elveszteni, ugy néztük mint az ég áldását életünkben, ő volt a számüzöttek csillaga s öröme, birt minden bájjal, hogy a bolondulásig beleszerelmesedjünk, nemcsak mi, de mind azok, a kik ismerték.

Bizony nincs igazság a földön, bármily tökéletlenek legyünk, e büntetést mi ketten nem érdemlettük. Miért adatott nekünk ő, ha el kellett vesztenünk? Miért ismertük ha tovább nem birhattuk? Sok az öröm, mit ő nekünk szerzett, az igaz, de ennyi fájdalommal drágán van megvásárolva . . .

. . . April nevezetes hónap ránk nézve. Jónak és rosznak hónapja. De ugy látszik benne keresztekkel kell ezután a napokat megjelelnünk. 16-án született Dina, 20-án keltünk össze, de anyja 15-én halt meg, és ime 1-jén Irénke hagyott itt minket . . .

Ott fekszik szegényke az uj ágyban, ez előtt pár nappal vettem, nem hittem hogy halotti ágya leend.

Fel van öltöztetve örökös ruhájába, azon drága csipke szép fejkötőbe, mely neki oly jól állt, de a melyet oly ritkán viselt. Uj évre vettük neki, az uj életbe lép be vele. Emlékül csak a rózsabimbócskát fejtettük le róla.

Kezeit az öltöztetők keresztbe tették; ujjai közt, a gyönyörük közt, fehér olvasót tart.

Fejét fehér koszoru ékesiti, mint mellét és oldalait is, egy virágágyban látszik feküdni.

. . . Bár nem néztem halottat soha, nem borzadtam őt nézni, oly szép, oly fehér, oly szelid mint egy fehér márványból kifaragott gyermek. Teste fonnyadását a lepel elfödi, arcza eléggé megtartotta teljességét, a szenvedés kifejezése, miután kimult, mintegy elröppent képéről, helyét eredeti jelleme, egy kimondhatlan szelidség és jóság, foglalta el, azon jellem, melyben át fog menni a jövő életre. Mint szenvedt még egy óra előtt, s most mi más alak! Mint a milyen egészséges korában volt, csakhogy az az élő, ez a holt szelidség. Ó mint fognak örülni az elfogadó angyalok, ha van közöttük különbség, kevesen hasonlitanak hozzá jóságban. Nem az ő érdeme, azé a ki teremté ilyennek; a rózsa sem saját érdeme által királynéja a virágoknak, azzá teremtetett.

És mint megnőtt betegsége alatt! Majd egészen végig nyulik az ágyban. Csaknem egyenlő párja lett volna Marinak. Igen, ő megnőtt, de nem nekünk, az égnek nőtt meg . . .

Az egész nap sirásban tölt el. A mint jött uj látogató, a könnyözön ujra megindult, hol veszi magát az emberben a fájdalomnak e bő forrása! Éjjel a legcsodálatosb álmok serege ostromlott, — de nem Irénkével álmodtam, sem az egészségessel, sem a beteggel nem . . .

2-án a mairiere kellett mennem, hol mint halott (II. mairie, rue Drouot) iratott be ő, ki mint ujszülött iraték be 21 hó előtt. Tanuképen megjelent Boldin és Meszentin.

Azután intézkedtünk a szükségesek iránt. Meudonba vitetjük ki, ott leend az isteni tisztelet is. Ott egész nyáron közel leszünk hozzá, hetenkint meglátogatjuk, virágait a siron ápolni fogjuk, mi hozzá közel leszünk, ő közel lesz hozzánk, a hol legtöbb idejét élte, ott fog nyugodni. Én borzadok a párisi temetőktől. Az mint egy oczeán, a ki belemerül, örökre elveszett. Megretten a sziv, midőn ama halottak városába belép; egy idegen gyülekezetben érzi magát. De a kis temetőkben mienk marad a halott, kevesen vannak ott, nem háborgat sem a sokaság, sem a drága emlékek fénye, sem a sétálók serege, a sziv csendesen kisirhatja magát a szeretett sirhalmán, valóban, kis temetőben a halott is, az élő is jobban érezheti magát . . .

Ó mi megfoghatlan a halál. Előttünk fekszik Irénke, és saját szemeinknek nem hiszünk. Oda kell mennünk ágyához és megtapogatnunk, hogy a valóságról meggyőződjünk. Mintha az élő lény egy kőszoborrá változott volna át. Az nem fog többé ránk tekinteni, nem fog szólani hozzánk, nem fog játszani velünk, nem fogja vállainkra fejét fektetni, nem simogat parányi ujjaival, nem fog csókolni rózsaajkaival, mely édesb minden más érzésnél, nem fog kiáltozni este és reggel utánunk mint egy pacsirta, mely a lombok közül párjával incselkedik . .

Én nem gondoltam soha, hogy e kezdetében csekély betegség halállal végződik. Sőt sokszor ábrándoztam a jövendőről, midőn Mari és Irénke nagyok lesznek, két különböző szépség, két különböző jellemmel . . Ime Mari maga maradt. És megmarad-e ő is nekünk? De ha

megmarad is, egyik szemünk megmaradása felejtetheti-e velünk a másik elvesztését? Én sirok folyvást és szakadatlanul, sokat sirok ha barátaink jőnek, de még többet ha egyedül vagyunk.

Dina és én, mi nem vagyunk képesek egymást vigasztalni. Ő ép oly vigasztalhatlan mint én, én oly vigasztalhatlan vagyok mint ő. A menny elborult fejünk felett, egy végtelen ősz közelit felénk. Kiállhatlan a fájdalom a mit érezek, de másrészről felejteni sem akarok, minden kis enyhülés utálatossá tenne magamat magam előtt.

3-án. Hétfőn, Dina reggel 9-kor bucsut vett Irénkétől, örökre bucsut vett. Hiában szülted, hiában szenvedtél értte, hiában ápoltad éjjel és nappal, mint igen kevés anya a világon, hiába volt életed kéje és csaknem egyetlen gyönyöre, a sors ime elszakitá tőled, neked mindened volt, de a földnek semmi, egy marok por! Alig tudtam tőle Dinát elszakitani, de kellett, — a halott a földé, a fájdalom az élőké.

. . . Tölgyfa-koporsóba tették. Ez belől fehér selyemmel ékesen ki vala bélelve, feje alá egy fehér selyem-párna tétetett, mind ez gyapottal szépen ki volt tömve, Irénke ez örök ágyában puhán fog feküdni. S minthogy a városból elvitetett, camphoros faport kellett bele hinteni, mi az egész koporsót betölté, — szivesen tettem, kedves azt hinnünk, hogy a test, bár holt, mennél tovább épségben marad. A koporsót három helyen vasabroncscsal keritették be, megerősitvén csavarokkal, és igy vitték ki ahhoz készitett kocsin, 12¼-kor délben.

Almássy és Meszentin kisérték ki.

Én Dinával maradtam; Irénkének már nem kell ápolás, különben ő biztos kezekben van, ápolás az anyának kell.

Isten veled édes Irénkénk, utolszor láttunk ma, legalább e földön utolszor, ezután nem fogunk veled többé játszani, csak azon virágokkal, melyek sirod felett lengenek. Gyökereik közel lenyulnak hozzád, szirmaikba könnyeink hullanak, igy fogunk veled érintkezni. Ó ha tudnád, mi fájdalmat okoztál te nekünk haláloddal: talán nem nyugodnál békével a sirban, s nem lennél boldog a mennyországban sem.

Avagy azoknak, kik ott fenn vannak, nem oly komoly az a mit mi itt életnek és fájdalomnak nevezünk? Meglehet, s kivánjuk ugy legyen az valóban; rettenetes volna, hogy velünk sem volnál és azon kivül szenvednél is.

... Délután visszajöttek, kik a temetésen voltak. A temetés $2^1/_2$-kor történt meg. Párisból sokan kimentek, Dembinszki, Vetter, Lugo, Goltara, Hajnik, Adler, Podhorszki stb., és igen sokan Bellevueből és Meudonból, ugy hogy a számüzött gyermekét nagy és szokatlan kiséret követte a sirba. Boldinra biztam az intézkedést, és ő fényes szertartást rendelt, talán nagyon is fényest. Dinám ugy kivánta, én nem akartam ellenezni. Nem mernék semmit sajnálni Irénkémtől, — e gyermektől, kiben, rövid időre, egy magasb angyal jelent meg életünkben.

Örökös sirt vétettünk neki. Mig mi élünk, senki ne nyulhasson csontjaihoz. Ha mi elhaltunk, akkor megszünt a mi testünk is, e földön az örökség eszméje az ember életétől méretik . . .

Mi ma elhurczolkodtunk Meszentinhoz, a Champs Elyséesbe, 101., ki kibeszélhetlenül ragaszkodik hozzánk. Ő német eredetü, zongora-gyárnok, valaha emigrált. Érdemetlenül szeret minket, szereti gyermekeinket, szerette Irénkét, kiért mindent kész volt elkövetni, s aján-

lotta szállását Dinának, és Dina elfogadta. Nem akart maradni ott, hol minden Irén szenvedéseire emlékeztette.... Én engedtem tenni a mi neki tetszett, nekem sincs most akaratom. Össze vagyok törve, szét vagyok zúzva, képtelen mindenre, élek mivel meg nem haltam, vegetálok mint a plánta, tele undorral lelkemben az egész világ iránt.

8-án szombaton, halálának napján, Meudonba mentünk, Jolán is, Mari is, ezenkivül Boldin, Almássy, Meszentin és neje, mindenikünk egy-egy virágot vitt, rózsákat, árvákat (pensée), és margueritot — e fejér virágot szerette ő legjobban. Midőn vele a mezőn sétáltunk, mindig azokat kérte, mindig azokat kellett neki leszakitani, azután orrunkhoz tartotta és prüszenteni kellett. Ime e virágokkal áldoztunk neki, sirján, a halottak ez oltárán....

Ma láttuk először a temetőt, melyben sirja van, és a sirt, melyben ő van. Ó mi szörnyü tekintet látni a temető kapuját, midőn azon temetőben kedvesünk alusza örök álmát. Azonban száraz szemmel léptem át küszöbét, de midőn a sirt megpillantám, könnyeim záporkint megindultak. Dina térdre borult a sir mellett, sirt és imádkozott, szegény anya, mi kevély volt ő gyermekében, és mi boldog, ime a földben lábaink alatt fekszik a szép gyermek, fejem elszédül ha rá gondolok....

Ki hitte volna, hogy Meudonban mi egy sirt hagyunk! Midőn fenn a bástyáról e vén templomra letekintték, nem hittem, hogy mellette a temetőbe sirni fogok járni, karjaimban tartva Irénkét boldogan futtatám szemeimet a pompás vidék határain, ime most az ég mint egy kripta sötét boltozata emelkedik fejem felett. A völgy oly hideg most nekem, erdőinek zugása oly panasz-

teljes, az egészen egy szomoru fátyol fekszik, gyötrelem kinozza szivemet, el-elfojtódik keblem, s fogaimat összeszoritom keservemben mint az, ki egy legyőzhetlen hatalom ellen küzd....

... Azonban itt járnom és magamat kisirhatni még is jól esett. Édes gyermekem, ime először látogattalak meg halotti ágyadban, sirok fölötted, de te azt nem tudod, hogy szenvedek éretted, te semmit sem érzesz, engedsz jőni és menni, mint egy idegent, ki téged nem érdekel. Avagy csakugyan vége van közttünk minden viszonynak? Te nem tudsz rólunk többé semmit, s nekünk belőled csak a bánat maradt hátra? Elmultál örökre mint egy virág, mely elhervadt s a föld porában többé fel nem ismerhető?

Isten, Isten, miért kellett e csapást is ránk mérned, te láthattad: e gyermek mindnyájunkat mi boldoggá tőn, s ime a földben senkinek, de senkinek nem használ. E sir, mi ő neki helyet ád, többet használna mind az embereknek, mind az ég madarainak, ha buzát vagy gyümölcsöt teremne!

... Beszéltünk a kőről is mit sirjára tétetni fogunk. Most egy fakeriték van rá téve, melyre egy üveg-födeléket srófoltak, vele a koszoruk sorát megvédeni a naptól és esőtől, maga a föld virágokkal van elboritva. De az iránt csak őszkor végezünk, midőn uj temetőt fognak nyitni, s őt mi is oda át fogjuk tétetni.... Egyébiránt legszebb emlék Dinám, a szeretetteljes anya, ki egész életét sirjára borulva ohajtaná eltölteni. Én e képet vésem szivembe. Az apának ez kell, idegeneknek a sirok hideg földhalmazok. A bánat minden családnak saját kincse, mely becscsel másra nézve nem bir, ezért most is Dinámmal magam szeretnék itt Iréne felett sirni, tanuk nélkül, ámbár e tanuk jó barátok.

Egész hónapban itt maradunk a városban, Dina nem mer Bellevuebe kimenni, ott, hol tavaly ama boldog nyarat töltöttük el, boldogat a mennyiben Irénkét birtuk. Jőnek látogatni sokan, azt tartják, a buslakodókat vigasztalja a szórakoztatás. Mint fogadjam őket? Bús arczczal? Idegeneknek a sziv bánata érthetlen. Mosolyogjak feléjök? Ez szentségtelenitése azon hűségnek, melylyel iránta tartozom.

Valóban, én nem hittem, hogy őt ennyire szánjam. A fájdalom elválhatlanúl belém vágta éles körmeit. Igaz, az én természetem a nagy ragaszkodás, — midőn Mari testvérem megholt, Pesten három hónapig éltem elzárkozva, egy valódi remete elvonultságában.

Félek a jó kedvtől, üldözöm azt, mintha a halott ellen vétkezném vele. Kérdem magamtól, vajjon szabad-e nekem még örülni? Szabad-e nekem vigadni? Szabad-e élvezni? Igaz az, hogy a ki élve marad, az kénytelen az élet követeléseinek magát alávetni, de mégis az valami undoritó: vigadni, mintha a koporsó felett lakomáznánk, mintha ünnepet ülnénk a sir felett, s a halottnak fájna örömünk.

Bár mit teszek, bár hova tekintek, bár hol járok, minduntalan reá emlékezem, s minden a mi tetszik, a mi jól esik, a mi mosolyt von ajkamra, egy-egy szemrehányáskint ülepedik lelkemre mi hamar.

Pedig ez igy nem tarthat örökre, ez igy nem fog tartani hónapokig sem talán, évekig bizonyosan sem, a lélek kifárad szenvedni, mint örülni kifárad. . . . Az ember emlékezete egy ember életének végéig alig terjed, minek keressük hát az örökkévalóságot!!

. . . . 13-án Dinával ismét kimentünk Meudonba, ő gyónt, aztán ismét a temetőbe mentünk kisirni magunkat. A „penséek", kék és fehér, mint a margueritok is

buján kivirultak, ime a szép gyermek fölött szép virágok nőttek.... Rábámultam a sir-kertben s képzeltem, mintha ő kibuvnék levelei közül, és elkiáltaná magát, mintha mind ez csak játék volna.... És miért nem lehetne ez? Mi lehetetlen e világon? Mi lehetetlen Istennek, ha ő mindenható?... És belemerültem ez őrült képzeletbe, és mi hamar fölébredtem, és midőn fölébredtem, csaknem megbolondultam. Ah most tudom, most értem, hogy fájdalmában és szerelmében az ember miként őrülhet meg!

Nem örülend ő többet a földi virágoknak, nem keresi ki apró ujaival a füvek közt a fehér margueritokat, nem fog többé kék szemeivel, mint egy nefelejts, ott ülni a magasan habzó füvek zöldében, meg-megijedve a körülte repkedő pillangók tarka seregétől, a virágok, méltó társai s barátai, nem mérkőznek többé vele, azok már csak sirját ékesitik, ő alszik örökre, néma végképen, soha nem látjuk őt többé, ő sem lát többé illatozó virágokat.

.... Mulnak a napok, már három hete ma, hogy meghalt. Nap mulik nap után, kelünk, fekszünk, tápláljuk testünket, nézzük mint hemzseg körültünk hiuságában a világ, de sötét minden a mit látunk, az életnek szine és fénye mult el. Hasonló egy órához a mi életünk, mint az ha felhuzatik megy, forog, üt, ilyen gépszerü a mi életünk. Nem gondolkodom, nem tervezek, nem vágyok semmi után, kedvem nincs semmihez, hasonló vagyok az állathoz, mely ösztönileg az étetés és altatás idejét várja, esze azon tul nem jár....

Ha valaki hozzánk jön és nevet, szinte sértve érzem magamat, boszus vagyok lelkemben ha a látogatót mosolygó arczczal kell fogadnom, s ha kifáradva az önkinzásban a pillanat benyomása képes is néha elra-

gadni, lelkem egy szögletében mindig ott van Irénkém képe, mint mikor az ajtó mellől kukucskált felém, — és ilyenkor szivembe belenyilal a bánat, hogy szinte feljajdulok bele.

Valahol láttam egy képet, a függöny mellől egy kedves gyermekarcz leselgett ki, — lelkemben igy ül ott Irénkém arcza, nemcsak enyhülni nem mer bánatom, de szemeimet sem merem róla leforditani, azt hinné elfelejtettem őt, ha másra gondolok.

Nem nem, nem felejtettelek el, még egy szempillanatig sem, akár mit teszek, akár hol vagyok, akár kivel szólok, te is mindig velem vagy, nálam vagy, lelkemben vagy édes Irénkém, emlékezeted azon atmosphaera, mely körülboltozza létemet. Te halott, én élő, mind ketten egy sirban, a te sirodban vagyunk. Meglehet, boldogabb a ki felejt, de én nem cserélnék vele, fájdalmamat ha elveszteném, nem tudnám magamat becsülni.

Ó hiszen irtózatos a gondolat: téged örökre, viszszahozhatlanul elveszteni, folyvást gondolkodom és még mindig hihetetlen, megfoghatatlan az. . . . Csaknem egész aprilban szép napok voltak. A mult év szép napjait juttatják eszembe. Azokat, miket vele töltöttünk. Két nyarat tölténk vele, kedves főleg a második nyárban volt, midőn már csacsogott, midőn már eszmélt, midőn már járt, evett, mosolygott, játszott, ismert minket, örült ha látott, ezért a tavaszi szép napok nekem csak jobban fájnak. A meleg nap rá emlékeztet. Mindig mintha őt várnám. Keresem a fényben, a rezgő napfényben, de hiába keresem. . . . Dajkája, ki nálunk maradt, valahányszor elémbe jön, üres karral, mindig azt gondolom csak kün hagyta őt, — mint örültem másszor

ha ez asszonyt láttam, most nem nézhetek rá, elfordul róla tekintetem.

Dina nem akarta őt megtartani, mondván, szörnyen fog tekintete fájni. Én az ellenkezőt hittem. Imádta ő is a gyermeket, legalább majd beszélhetünk róla.... Csalatkoztam. Nekem fáj ha őt látom. Sötéten nézek rá, mintha gyűlölném. Nem szólok hozzá, nem mosolygok rá, mint midőn karján tartva jövögete hozzám százszor egy nap, és mindig, legsürgetőbb dolgaim közepette is mosolyogva fogadtam. Most üresen jár.... Mintha hiányoznék egy része.... Üresen menve és jöve a halottat hordja karjain. Nem felejtettem semmit, és mégis fáj ez emlékeztetés,...

Május.

...April vége borus és esős lőn, és május eleje is az. Azonban szállásunkat Párisban felmondván, s ott a hol vagyunk, tovább nem maradhatván, 8-án, bus, szomoru, esős időben, — Irénke nélkül, — Bellevuebe kiköltöztünk.

Ó igen, ez szomoru hely ő nélküle, midőn reá emlékeztet, szivünk még sokszor el fog fogódni, akármerre pillantunk, képe szemünk előtt fog villogni, minden a mit teszünk keserűséggel leend tele; de más részről, közel leszünk hozzá, és emlékezetével fogunk társalkodni.

Este felé jöttünk ki. Mostani lakunkhoz közel van azon kert, hol tavaly nyárban dolgoztam, hol őt minduntalan utánam hozták, hol ő kiáltozott felém, hivni reggelire, ebédre, s midőn aztán terjeszté felém karjait a dajka öléből, én őt, s ő engemet vivén. . . . Ma

alkonyatkor oda lopóztam e boldog kerthez, s ama fasürűbe pillantottam, hol legtöbbször ültem s hol vele leggyakrabban játszottam. A csoport legmagasb fájának tetői rezegtek a hold fényében, talán a szellőben az ő lelke van ott, a lombok közt egy csalogány zengett tiszta hangokkal, talán ő az, a ki belőle hozzám átszól ... A mint e fák közé képzeltem magamat s lélekben végig gondoltam ama szép órákon, melyeket véle ott éltem, könynyeim megindultak csendesen, hasonlóan a langy esőhöz, mely egy vész elvonulását jelenti.

Szinte remegve közelitettem azon kerthez, remegve néztem bele át, örültem és szenvedtem, vágytam és irtóztam, egy elátkozott paradicsom volt az nekem, ugy éreztem magam mint az első emberpár az édenen kivül. Mindent a világon széppé a boldogság tesz, szentté annak emlékezete, s ruttá tesz a veszteség a hol azt szenvedtük.

Ime órákig ott tudnék e pompátlan, e közönséges kert körül ábrándozni, s képzeletemben előhivnám mind azon apró jeleneteket, mik köztem és Irénkém közt történtek. Midőn jött a dajka karján, s a gesztenyeágak levelei közül ki-kileskelődött, mint egy virágbimbó, midőn messze a fák közül kiáltozott felém mint egy madárka, midőn hátul megkerült és vállaimra ülvén, kezével ütögélt, mint egy galamb a szárnyaival csapdosni szokott, midőn szagolni adogatta a virágszálat és nekem arra prüsszenteni kellett és ő nevetett jó izüen, hogy örömemben könnyeim megindultak, midőn fehér ragyogó ruháiban a fák mögött bujdosott mint egy bolyongó csillag, — ó mi szép napok voltak azok, szivem repdes örömében ha rájok emlékezem, és összeszorul ha arra gondolok, hogy mind ezek elmultak visszahozhatlanul.

Csak énekelj tovább is kedves fülemile e kert fái közt, nekem jól esik azt hinnem, hogy benned az ő lelke él, eljövén meglátogatni a helyet, hol ő második s utolsó nyarát, életének legvidámabb napjait élte, minket is a legteljesb boldogsággal ajándékozván meg.

Ó mi csodálatos mező az élet. Örömet vetsz és bút aratsz, bút vetsz és örömet aratsz, innen van hogy néha félsz a jótól, és másszor örvendsz a rosznak, tekintvén nem a jelent, de azt mit a jövő hoz . . .

Alig merünk sétálni itt Bellevueben. Minden reá emlékeztet. A vasutnál reánk várakozott, midőn a városból érkeztünk, az avenueben előnkbe jött, midőn mi, mig ő aludt, künn járánk; ama padon üldögélt ölében ama 80 éves charpentiernek, ki most mint egy atya sir utána s kertjeinek legszebb virágait küldi sirjára, a terrasseon órákat töltének vele, a meudoni erdőben sok délutánokat elmulatánk a fák árnyékaiban, magas füvek zöldében, akárhova tekintünk, mindenütt történt vele valami, minden hely emlékeztet egy szép napra, ha nem másra, legalább arra, a hol először jelent meg egyik vagy másik uj ruhájában. Azon utczába, hol tavaly laktunk, még nem mertünk lépni, sem azon házhoz közeliteni, melyben a tavalyi nyárt eltöltöttük. Mint aranyos nyilak lövődnek szivünkbe a szép emlékezetek minden felől. Minden tárgytól mintegy visszaijedünk, — oly kinos és oly édes a szép napok emlékezete.

Azonban mind ezen át kell esni. Sorsa az embernek meglakolni a boldogságért a mit élvezett. Sőt ez nem minden. Meg kell érnie azon kint is, hogy fájdalma elenyészik, midőn a bú édessé kezd válni, elröppen az, hiában nyujtjuk utána karjainkat. Nincs állandóság az embernek sem örömében, sem bánatában. A bölcső körül sir, a sirdomb körül tánczol és mulat. Épits aztán

valamit azok kegyeletére, kit magad után az élők közt hagysz.

. . . Mari egy szép, érdekes és szellemteljes leány, tele élettel s elevenséggel, szóval azzal a mi egy gyermeket kedvessé tehet. Egy darab tűz ő, egy futó láng, játszva éget, egy kis tátos . . . És mégis mi ugy meghidegültünk iránta Irénke halála óta, nem látszunk érteni, mit birunk benne. Valahányszor rá tekintek, nem ő jut eszembe, ki megvan, de Iréne, a ki hiányzik, mindig mintha valamit keresnék őt látván, ő egy emlékkő, mely azt jelenti a ki mellette fekszik. Ugy vagyunk vele mint a rózsaággal, melyen két bimbó van, ha egyik letörik, a másik magában becsét veszti, legalább egy időre. Elfelejtjük azt mi szép ez magában is, arra emlékezünk mi szép volt a kettő együtt . . .

Néha-néha elmegyünk sirjához a meudoni temetőbe. Ha ott kisirjuk magunkat, mert mindig sirunk még, mintha csak tegnap halt volna meg, megkönnyülve térünk vissza. Ez a mi kedvesb zarándoklatunk. Mint a nemzeteknek, nagyban, megvan a maga bánatutja, a keresztyénségnek Jerusáleme, a mohamedánoknak Mekkája, kicsinyben bir azzal minden család. Mi gyermekünk sirjához járunk bucsuban, a hazán kivül lévén, az egész világon csak e négyszeg ölnyi hely az, mely a mienk, mienk mindenképen, főkép azon boldogság által, melynek hamvait tettük bele.

. . . Hiában rendeztük a szobákat máskép,hiában hordoztuk át a butorokat egyikből a másikba, hogy a visszaemlékezés folytonosan öldöklő ne legyen, a hova pillantunk mindenütt ott látjuk, képe szemünk sugárain jár, nem kell keresniök, velök jár. A könny a lélekben azt eszközli, mit a meleg eső a mezőben eszközöl. Mely földet megöntöz ott a magvak kizöldelnek, — igy mi is

a hova tekintünk mindenütt egy emlékezettel találkozunk. Ott az udvaron, az ut hajlásánál a napfényben fürdött, márczius napjaiban, midőn néhány napra ide kijöttünk, már akkor sokat szenvedett, itt fenn azon szobában, melyben most én lakom, melyben az előtt ő lakott, a kandalló előtt, ingben játszadozott mint egy kövér angyal, s oda ment a tükörhöz megcsókolni benne magát, de mint egy idegent, mielőtt lefeküdt volna; len az étteremben a falpapiron van festve egy vár, előtte egy hid egy folyamon, egy asszony ki gyalog, egy férfi ki lovon megy, — esténkint ez alakokat sorba kellett neki mutogatnom, mindeniket nevén nevezvén . . . Mind kicsinységek ezek, ilyen emlékezetek száma végtelen, azonban ha egy-egy ilyennek átadom magamat, szivem elfogódik s könnyeimet szememből megindulni érezem.

Dina még többféleképkinozza magát. Én halálát siratom, azt hogy nincs, azt hogy elment visszahozhatlanul, egy angyalnak képzelem, mely vig arczczal röppent el, de Dina szenvedéseit is siratja, nemcsak az gyötri, hogy megholt, de az is, hogy annyit szenvedett, ő Irénkét nem képzeli magának szép egészségben mint én, lelke előtt a sápadt és szenvedő gyermek lebeg. Az asszonyok minden fájdalmat meg tudnak finomitani, egyesből kettőst csinálnak; a halálon tul annak nemével kinozzák magokat. Ők a fájdalom méhei, melyek e szomoru, e sötét virág kelyhét fenekig kiszörpölik.

. . . Május hava esős és hideg, alig mulik el nap, melyen nem esnék. Igaz, sirja annál frissebb, a virágok annál bokrosabbak, de nemde hideg ágy ilyenkor a nedves föld? Valahányszor esik mindig rá emlékezem. Keblünk, midőn rajta feküdt, bizonyosan melegebb volt. Ó drága lény, most nem vagy födél alatt sem, a szél szabadon zug feletted, néhány maroknyi por takar és

véd, a csillagok hidegen tekintenek le reád, a sötétben egyedül vagy a szabadban, — szüleid elhagytak, nincsenek veled, nem aggódnak vajjon fogsz-e fölébredni és megijedni. Ah ez valami borzasztó! A kit ugy ápoltunk azt magánosan itt hagyni a szeles mezőben, — a ki körül ugy őrködénk mind, azt bizni a temetőőrre, ki a kapukat bezárván, éjjel saját házába tér, — a kit selyembe és bársonyba öltöztettünk, s a kit szalaggal és virággal felékesitve ölben hordtuk, az most a földbe van rejtve, ebbe az örökös piszokba. . . s kövesse-e képzeletem addig a mivé már eddig vált?!

Nem, eddig még ritkán merek menni, képzeletem csak pillanatra állapodik meg az enyészet küszöbénél, — elforditom szemeimet e rettenetes képtől, s nézek Irénkém daguerrotypirozott gyönyörü alakjára: alszik mint egy teljes rózsabimbó a dajka ölében.

Tudja Isten, én őt itt naponkint szebbnek találom. Egy valóságos galamb-arcz, oly fehér, oly finom, oly szelid és jóságteljes.

Ó valóban megtarthatta volna őt nekünk Isten tovább is, mert benne ő is gyönyörködhetett maga. Sok szép dolgot teremtett Isten, de szépség nincs, mely a gyermekéhez hasonlittathatnék.

. . . Ime két hónapja lesz mióta Irénke nincs velünk, s még nem birtam dajkájára, ki mint szobaleány maradt nálunk, egy nyájas tekintetet vetni. Nem mintha haragudnám rá, hisz ő imádta és fáradhatlan volt ápolásában, de nekem ő mint egy haláljelentő jelen meg, mintha mondaná: ne légy vidám, hiszen nincs gyermeked, — mindig elkomorodom, valahányszor belép a szobába a hol vagyok. Szegény asszony talán nem is tudja mit gondoljon rólam, ki, mig Irénkét hozogatta, őt mindig nyájasan fogadtam, néha már tettem magamnak szemre-

hányást, de más részről nem birok magammal, a mint jőni látom őt, homlokom összeredőzik és arczom elborul mintha egy felleg közeledném felém.

30-án. Ma ismét a meudoni temetőben voltunk. Vittünk neki bokrétát, virágot és koszorut, az ő sirja a mi oltárunk, melyen neki áldozunk.

Igaza van Dinának, én is megkönnyülök ha nála voltam és sirtam, bár csak néhány könnyet. Az emberi sziv a fájdalommal hasonló a virághoz, melynek keble a nap forróságától ég, ezt a harmat, azt a könny frissiti fel és enyhiti meg.

Itt a sirnál, a temetőben érzi az ember, mikép az élet egy nagy számadás, melynek végén mint quantitas incognita áll a halál. Élet, ember, világ mind más volna, ha ismernők. Valóban különös, hogy csak az ut, melyen haladunk, világittatott meg, de a czél, az öböl, melybe igyekszünk, sötétség által van beboritva. Mint egy sugár a napból a földet megvilágitja, ugy világitná meg az erkölcsi életet egy sugár a siron tulról. Természetes, ha egy sötét barlang torkánál, melybe sokan bementek, vissza senki nem jött, kételkedünk. Hitet önteni az emberek lelkébe s igy uj alakot adni a földi életnek, attól függ, a kitől függött világ helyett sötétséget állitani a sir kapujához . . .

Az Iréne melletti egyik vén sirdombon rózsa és csalán vegyest nő. A rózsát reá ültették bizonyosan, a csalán önkényt nőtt. Engem meghatott e két sirató tekintete, de sokkal inkább a csaláné mint a rózsáé, mert ez meg van vásárolva, de amaz ingyen szolgál emlékül . .

Egész nap terhes borulatok kerengtek az égen. Most is miglen mi itt a temetőben vagyunk, az ég felére mint egy vastag kárpit lóg a sötét borulat. Az eső csaknem elcsöppen. A szél fú, az egész levegőben valami

keserves sirás és nyögés és sohaj hallatszik. Körül tekintvén magamat a keresztek, sirfák, halotti koszoruk e kertében, valóban mintha a temető sirt és sohajtott volna. De kit szánnak e halottak? Magok felett siránkoznak, sajnálván az élet kellemeit, vagy minket sajnálnak, kik itt küzdünk a szenvedés e völgyében?

Egy más sir felett pompás cyprus-fák emelkednek, s ágaikon nagy rakás rózsa virágzik. Gyönyörü tekintet. A rózsafa ismét és ismét átölelvén derekát, egész tetejéig felfutott. Azt gondolnók: e rózsák magának a fának virágai. Képe az igazi szeretetnek, mely a halottat a sirig elkiséri, s ott még gazdagabban önti rá kincseit mint tette az életben. . . .

Annak ki nem vesztett, a temető semmi, egy üres telek. De mi kinos élvet nyujt annak, a kinek van kit siratni. Valóban üdvös az embernek néha néha időzni a temetőben, mint üdvös nagy vészben a sajkát a révparthoz kikötni. Kevesbet követelünk mind az élettől, mind az emberektől, látván előttünk a végczélt, melynél minden törekvés végződik.

Ilyenkor látja az ember, hogy hasonló a büszke tölgyhöz, mely századokig nőtt, de bár mi hatalmas volt, a roppant alak alig hágy hamut a tűzhelyen.

Én eddig csak Irénkémet sirattam a temetőben, most már egyéb gondolatok is foglalkodtatják lelkemet, a halál eddig egy fájdalom volt, most egy birodalom, melynek ismerkedem vidékeivel!

Junius.

E napokban Párisban járván, Meudonba szálltam ki, s ott a temetőbe mentem. Tudtam, hogy Dina, Jolán

és Mimi is eljőnek, de én előbb akartam ott lenni. Én egyedül szeretem meglátogatni a halottat, egyedül szeretek ábrándozni a sir felett, átengedvén lelkemet világosb és sötétebb gondolatoknak.

Sokat sirtam ma is, többet mint másszor. Nem látott senki, nem nézett senki, lelkem tele-tele gyült fájdalommal és meg-megfakadt mint egy megtelt hólyag. Kivált pillanatokban, melyekben elégedetlenek vagyunk az élettel, kétszeresen szánjuk a halottat. Némileg irigyeljük sorsát, azt, hogy jón és roszon tul van, óhajtanók vagy hogy ő is velünk volna, vagy mi volnánk vele.

Hiszen én alkalmasint Irénkével fogok együtt feküdni a földben. Nem hiában szeretett ő engemet annyira. Épen mivel elváltunk, ez sietteti a viszonegyesülést. Én alkalmasint számüzetésben fogok meghalni, igy természetesen mellé tétetem, és csak magam, mert a többiek miért ne mennének akkor haza? Elég, hogy velem szenvedtek, s megszépiték életemet, a halottnak majd nem használhatnának, s minek szenvednék tovább a franczia szivtelenség hideg lehelletét? Ők majd haza fognak menni, s menjenek is haza, magam is azt ohajtom, én itt maradok Irénkémmel, vagy inkább Irénkém tudta, hogy apja soha nem fog haza térhetni, s igy vele akart maradni, sőt az idegen földben fekvés kínját megédesiteni az által, hogy megelőzött. De e szerint már nem sokára fognám követni? Mert ha nem, miért nem maradt tovább velünk? Én nem kivántam ez áldozatot, én inkább feküdtem volna egyedül a sirban, csak mig élek vele élhettem volna. Ugy sem tudom mi az a halál, de azt hiszem, vagy semmi, egyszerü enyészet, vagy ott nincs vigasztalóra szükség.

Esős idő járt nem napok de egypár hét óta. Sirja egy virágos kert, de a homokos föld itt ott megnyiladozott. Kiegyengettem ujra. Ha már ölemben nem melegithettem, sirjával foglalkoztam. Nézem a két angyal-szobrot, mely a levelek közül fehérlik ki, s gondolom, ha ő most ugy ülne saját sirján! Lemetszem a száraz lombokat és fonnyadt bimbókat. Uj bokrétákat hozunk neki, mintha ő mind ennek még örülni tudna. Nyughelyét azon virágokkal ékesitjük fel, melyeket ő, a gyönyörü teremtés, leginkább szeretett. De néha elmém elfurja magát a földön, leszáll koporsójáig, azonban midőn a fehér lepelt teteméről le kellene emelni, e ponton megállapodom, — én őt mindig csak szépen szeretem látni és képzelni. Testi mint lelki világban az ember csak a szépet szereti, az Isten a szépség eszméje. Azonban midőn ma a virágokat és göröngyöket megmozgatám, a hasadékokból hangyák buvtak elő, s én elmerülve néztem utánok, e lények után, melyek a sir titkából jöttek fel. Hol is keresselek én téged édes Irénkém, ott hol e férgek buvdosnak, vagy fen az égben a csillagok fényében? Óh én nem tudom, de érzi szivem, hogy a földön nem vagy.

18-án volt születés-napja. Ó boldog nap, ó szerencsétlen nap! Mennyi örömet adtál, és mennyi but, mi széppé és mi sötétté tetted életünket. Kérdezem magamtól, vajjon tudva, hogy Irén meghal, kivántam volna-e birni legalább oly rövid ideig? Igen, igen, jobb szerettem, hogy ismertem őt, mintha soha sem láttam, soha nem öleltem, és reá soha sem emlékeztem volna. Legalább szép az, a mire visszaemlékezem, ha sirok is utána, vannak rövid pillanatok, mikben kéjt is érezek, midőn ártatlan képe lelkem előtt ellebben.

Szomoru nap volt ez mindenkép, az eső folyvást esett. Azonban Dina, én és volt dajkája elmentünk Meudonba, és születés napján felékesitettük a halottat. Uj szép keresztet vittem neki, egy szép képet, zink rámába foglalva, hol a Jézus gyermek anyja ölében fekszik, lábainál egy bárányka áll, vittem neki egy koszorut kék és fehér üveggyöngyből, azon kivül vittünk friss virágokat, a karfákat befestettük ujra, négy nagy rózsafát ültettünk dombjára, zöld mohával beszegélyeztük széleit, — ó egészen ünnepileg néz ki a sir, semmi nem hiányzik, mint az élet!

Igy fekszik fölékesitve a halott mennyasszony. Nászágy helyett a koporsóba tétetik. Koszoru, jegygyürü, fátyol, fehér bokréta, mind az meg van, a vőlegény is ott áll, várja mennyasszonyát, de az föl nem ébred.

Megünnepeljük születés napodat, édes Irénkém, mi is, bár az nekünk rövid örömet adott, és végtelen bánatot hozott. Sirodat nézzük, mint az oltárt, áldozunk rajta virággal, koszorukkal, ajándékokkal és könnyeinkkel. Ha nincs élet tul a siron, mind ez hiábanvalóság, de ha van, akkor te örülsz a mi figyelmünknek irántad, s igy mi neked örömet szerezünk a sirban is. Ó bár csak ez igy volna, hogy te látnál mindent midőn poraidnál meg-megjelenünk!

Az én képzeletem egyébiránt a sirba behatni nem mer, nem akarom tudni, mi az a feloszlás, maradok a sirt elboritó virágok közt, meg kell szépiteni a halottat. Elábrándozván néha ugy tetszik nekem, mintha e kis tér nem sirja volna, hanem egy kis kert, melyben a kis teremtmény lakik. Ez eszme oly rokon egymással ott, hol gyermek a halott, — nagy emberre nézve a sir egy foghely.

28-án Irénke névnapja volt. Én nem mehettem el, csak Dinám volt nála, üdvezelni névnapján a halottat. Oly jól esik kisirni magunkat a temetőben, keblünk, oda menvén, egy meggyült seb, a sirással az mintegy megfakad, s utána egy édes könnyebbülést érezünk.

Ime elmult, halála óta, a harmadik hónap is, apródonkint hozzá szokunk ahhoz, hogy ő nincs, nem keressük őt mindig, mint eddig kerestük, annyiszor csalatkoztunk 90 nap óta naponkint, hogy a vágy kifáradt, — de mennél hosszabb-hosszabb kezd lenni a megpihenés, annál kinosabb aztán, ha vele foglalkozunk. Az én elmém egyébiránt még mindig hasonló az éjjelhez, melyen a hold sápadt képe, mint az emlékezet, szomoruan halad a futó fellegek alatt.

Julius.

Semmit nem tudok dolgozni, csak tengek, engedem mulni a napokat, várva azt, mely erőmet meghozza, de eddig egyik sem hozta meg. Még Irénke emlékezetét sem vagyok képes megirni, pedig hétről hétre akartam hozzá fogni, s lelkemet rokon munkák olvasásával táplálom. Ezért hozatta el Dinám Bécsből a „Stunden der Andacht“ hat kötetét, melyet azonban most nem találtunk oly szépnek, oly vigasztalónak mint máskor. . . . Átnéztem régibb munkáimból, László, Mária, Kölcsey emlékezetét, s némi változtatással, a mennyiben itt ott homályosnak, máshol tulterheltnek találtam, lemásoltam őket, utána jöend Hunyadi, aztán Theresia emlékezete, azután Iréneé fog jőni, és még egy-kettő,

s ez egy jó kötetet fog képezni, mit Magyarországon kiadatni szándékozom.

... A szerencsétlenség, a bánat kimeriti az ember élet- és tetterejét, tudja Isten, de én ugy érezem, bár mit dolgoznám, azzal mintegy megsérteném az ő emlékezetét. Merengek, ábrándozom, emlékezem, olvasok is sokat de czél és kedv nélkül, én a sirdomb vagyok, az idő röpül el fölöttem.

Nem érdekel nagyon még a keleti kérdés sem, ámbár mind diplomatikai csavargásainál, mind a szemközt álló hadierők nagyságánál fogva érdeket méltán gerjeszthet, s ránk nézve annál inkább, mivel ez összeütközés mind Európának, mind különösen a Dunamelléki országoknak uj arczot kölcsönözhet. Igaz, én a többiek vérmes reményeiben soha nem osztoztam, annak néztem a csatát a mi, t. i. a fejedelmek közti csatának, meglehet a népek is szerepre hivatvák, meglehet, de ez idő még nem következett be....

Minden esetre ez európai háboru szörnyen nyomja az ipar és kereskedelmi viszonyokat, s ha ehhez még szükség és éhség járul, mi nem lehetetlen, a mennyiben april közepe óta, mondhatni, szakadatlanul esik, akkor igen valószinü, hogy Európában minden ingadozni fog, a trónok legjobban, csak mindig az a kérdés: a népek vezérei bölcsebbek és bátrabbak lesznek-e?

Dinám jobban van, fejbajában keveset szenved, szeme, a bal, nem gyógyul, de a jobbnak világa erősbödött. Ismét folytatja a hidegvizkurát. Mimi gyakran náthás, este izzad, már egyszer nehezen hallott, az orvosok azt javaslák: „huile de foie de morue"-t igyék, mi ily bajban csodákat művel, és most hideg vizesőt is vesz, e végre egy uj találmányu eszközt vásároltunk. Magam is alá állok naponkint, mert néha meg-megkap

egy fejszédülés, s a mit eddig nem tapasztaltam, jobb szemem néha könyez. Hiszen van oka sirni! —

Látogatóink gyakran vannak, néha únom is őket, néha az igaz, jól esik nem boronganom egyedül s magamban. Ámbár már nem látom mindenütt Irénkét mint láttam eddig, kezdetben ide Bellevuebe nem mertünk jőni, most pedig a városban félünk a Boursault utczába lépni, mindig ott van a kisértet, a hova az ember nem mer menni, az üldözi a mitől szalad.

5-kén Batthyány Kázmér és neje jöttek ki (ez utóbbi első férjétőli leányát s kis leányát vesztette el) s nálunk reggelizvén, az erdőben egy sétát tevénk. Jól néz ki, érdekes, szép férfiu, 46 éves, de alig mondanák 36-nak. Vig kedvvel bucsúztak el, s igérték, hogy mihamar ebédre jőnek ki, vagy menni fogunk Fontainebleauba együtt; még 9-én a Champs Elyséesben sétált, és 12-én délután veszszük a hirt, hogy az nap reggel $6^3/_4$-kor meghalálozott. Mint a villám sujtott ránk e hir. Mert hiszen ugy tetszett, mintha azelőtt való nap láttuk volna. Még mintegy köztünk volt, velünk beszélt, nálunk evett, és soha megelégedettebb nem volt mint ekkor. Dinától eltitkoltam a hirt, mivel choleráról beszéltek, s bementem Párisba a grófnéhoz, kit hármas gyászban találtam, a mennyiben egymásután két gyermekét és most férjét vesztette el. Az eset bizonyos, ő megholt, étranglement de hernie (bél-sérvés). Vasárnap este lőn rosszul, próbálta maga helyre nyomni az int, később egy orvos is hasztalan próbálta, hétfőn fürdőket rendeltek neki, kedden operálni voltak kénytelenek, azt hitték jól sükerült, azonban szerdán reggel véletlen, hirtelen kimult, a nélkül, hogy berohanó nejének szót mondhatott volna, puszta pillanattal bucsúzott el és kimult. Nem félt a haláltól, mivel nem várta, de ép azért

semmi intézkedést nem hagyott hátra. Alkalmasint orvosi ügyetlenség áldozata, roszul operáltatott, nemhogy valami hires műtevőhöz fordultak volna, de saját könnyelmüségeé is, pár év óta van azon baja, és nem tudott róla régi inasa sem, sem köteléket nem hordott, talán férfiui álbüszkeségből, s meglehet ekképen lett a baj gyógyithatlan és halálos. Sokat hányt s sokszor ürült a végső napon, meglehet e szerint cholera is járult hozzá. Az orvosoknak nem szabad ezt mondani, minthogy járványos kezd lenni, de a grófné nekem igy mondta, s ő is hajlandó hinni, hogy cholera is járult hozzá. Jele az is, hogy a test egyszerre nagy feloszlásnak indult, felpuffadt és tarthatlan lett . . .

Másnap, 13-án délután a Montmartre temetőben eltemettetett. Magyarok, olaszok, lengyelek voltak jelen, franczia alig kettő-három, pedig sógora franczia, és ő a legmagasb szalonokban volt járatos, azonban ilyen a franczia, mosolyog az érkezőnek, a távozót elfelejti. Ez tehát valóban számüzötti temetés volt, mint idegen temettetett el, s ő, egy herczeg öcscse, ő 20—25 millió fr. vagyonnak ura, egy bérlett sirboltba tétetett le, mely mély mint egy kut; a vállalkozó még sok koporsót fog rakni fölibe. Még csak sirja sincs magának, zsellér, lakos ott is. Senkinek sem jutott eszébe egy koszorut hozni neki, csak én tettem egy immortellt koporsójára „à mon ami“, mely vele együtt a földbe leeresztetett. Talán jobb meghalni a vérpadon mint számüzetésben. Nem a dicsőség miatt, de jól esik tudni az embernek, hogy róla megemlékeznek, és ezt a vérhalál biztositja.

Pályáját szomoruan végezte be. A magyar főnemességben alig volt ember, kinek nagyobb jövendője lett volna. Több ambitio, több erély, valamennyi fölébe emelte volna; e kettő hiányzott neki. És mit nem tehetett volna

20—25 milliónyi értékkel! Azzal egy-egy téren, egy nemzet életében, egy ország sorsában epochát teremthet. S ő nemcsak anyagi eszközzel birt, szellemivel is, nem volt kebel képesb hozni nagy áldozatokat. Ebbeli készsége határos volt a könnyelmüséggel. Ezért nem tudtam én föltétel nélkül roszallani folyamodását az amnestiáért. A békés, a nemzeti haladásban az ország vezérembere lehetett volna, föltéve, hogy akarata nem hiányzott. Ime azt nem kapta meg. Visszautasittatott Austria, félreismertetett az emigratió által. Senkinek sem jutott eszébe, a hirlapok utján tudatni halálát; kénytelen voltam én elküldeni az angol, franczia, német lapokba a következő értesitést:

„A magyar emigratiót és nemzetet egy nagy csapás érte. Egyik legkitünőbb tagja, gróf Batthyány Kázmér, Párisban julius 12-kén, élete 46-ik évében, hirtelen és váratlanul meghálálozott. Nem szándékom élete rajzát adni, mert az tettekben és áldozatokban dusabb, semhogy néhány sorokba beférne. Mint egyén jeles volt nemcsak testi szépsége által, de lelki magas tulajdonainál fogva is, az elismerést és csodálást tőle, a tetteiben bátor, az érzelmeiben nemes, a gondolatokban gazdag, a század szellemével együtt haladó férfiutól ellenei sem tagadhatták meg. Részvéte a magyar szabadságháboruban annál nagyobb méltánylást érdemel, mert az ment volt minden személyes ambitiótól és önzéstől, használni kivánt és nem fényleni, — mert abban teljes odaadással részt vőn mind a mellett is, hogy politikai meggyőződése a többi vezérférfiakétól tetemesen különbözött; de ő a haza függetlenségét és az alkotmányt látván veszedelemben, nem késett határozottan fellépni, a csatatéren mint katona, a tanácsban mint minister. Hazája javáért sem vérét, sem vagyonát nem sajnálta, 20 millió francra megy

javainak értéke, mit tőle Austria elconfiscált. Ebből ő egyet-mást megmenthetett volna, de semmit nem mentett meg, talán hogy áldozata teljes legyen. Meglehet ezzel magára, övéire s a hazára nézve nem bölcsen cselekedett, de a nagy lelkek sajátja a nagy események következményei alól mellékutakon nem huzni ki magát. Igy ő szegényül halt meg és számkivetésben, s nemcsak idegen földben, de idegen család sirboltjában fekszik. Azóta, ott túlnan, bizonyosan találkozott rokona, Batthyány Lajos véres árnyékával, most ők együtt tekintenek le onnan, mindketten mint Austriának áldozatai s Magyarországnak martyrjai.

Béke hamvaikra s örök dicsőség emlékezetöknek.

Páris, jul. 14-én 1854."

Valóban nagy veszteség a magyar jövendőre nézve, akár visszament, akár künn maradt volna. Mint családtag hű magyar volt, habár a nyelvet késő tanulta is meg, s ha nem mondhatni is demokratának, a szabad intézvényeknek igaz barátja volt. Ez utóbbi időben reménye elcsüggedt ugyan, de nem kétlem, az első kedvező alkalom föllelkesitette volna, bátorsága s nagylelküsége mindig mindenre készen volt. A nevet, melyet viselt, ismerte egész Európa, őt a párisi legelső salonokban szivesen elfogadták. Ha az itteni kormány valaha Ausztria ellen menend vala, bizonyosan hozzá fordult volna legelsőben. Magában az emigratióban az egységet ő volt volna legképesb helyreállitani, ha tevékenyebb, ha tettvágyóbb lett volna, s általában ha fontosnak találta volna arra dolgozni. Benne tehát, magyar szempontból, igen fontos, némileg kipótolhatlan egyén dőlt ki, nagyobb csapás az emigratiót és a magyar fajt nem érhette.

Ő magára nézve is szomoru ily rögtön, ily ifjan, annyi nélkülözés közben tünni el. Gazdagságból szegény-

ségbe, kényelemből szükségbe, főrangból számkivetésbe sülyedni, elveszteni mindent, őseinek emlékeit, hagyományait, elveszteni a hazát, elveszteni még a reményt is, s igy halni meg, az bizony keserves. A magyar faj kora valóban végkép lehanyatlik. Embereit, kiket Austria meghágy, a gondviselés irtogatja ki. Ime ő előment az uton, mely reánk is vár, ó pedig szomoru feküdni idegen földben!!

Nem hittük volna, sem ő, sem mi, hogy Irénkét, ő keresztatyja, oly hamar fogja követni. Ott tul jobb lesz hozzá mint itt volt, mert itt szegény Kázmér nem szépen viselte magát iránta, — a családi élet bajait nem ismerte, — betegsége alatt nem látogatta meg és temetésén sem jelent meg. Bár nekünk se kellett volna a tieden még sok évekig megjelennünk!

Én őszintén megsirattam, mintha testvére voltam volna. Szinte resteltem a körülállók miatt, kik száraz szemmel maradtak. Sajnáltam benne őt magát, sajnáltam benne a magyart, tökéletesen elfeledtem némelykori bizalmatlanságait irántam. Ugy látszik, mások nem feledték el, kiknek rájok emlékezni sokkal kevesb okuk volt.

Napról napra jobban szánom.

Az én lelkem nem olyan mint a viz, melyet minden tárgy, mi bele esik, megzavar, de csak rövid időre, az én lelkem a kőhöz hasonlit, melyre sokszor kell hullani a csöppnek, mig az maga után nyomot hágy, de az aztán örökös.

Addig bolygatom a sebet, mig az ki nem mérgesedik.

Semmi befolyással nincs rám, bánatomra nézve az a mit mondok, de a Batthyány halálában látom a nyilat ellenem is. Minden a mi történik, ellenem történik, nézetem, számitásaim, meggyőződéseim diadalmára nézve

neki, leginkább neki kellett volna élni, és ime ő halt meg, ellenségeim megélnek; barátaim, támogatóim meghalnak. De én őt nem magamért, hanem ő magáért és a hazáért sajnálom! Gondolataim közben természetes, ha magamra is emlékezem.

Üljünk a földre, és hintsünk fejünkre hamvat, mint Jób, ez illeti meg a magyart. Isten vagy elfeledkezik róla, vagy kegyetlenül emlékezik meg rá.

A mit irtam, megjelent több lapokban, némi kihagyással, mint a Siécle, németül a Köln. Zeit., angolul a Times, Daily News, Morn. Advertiser stb. lapokban. A Journal des Débats nem adta, bár a beigtatási dijt is megigértem, ha szükséges. Az angol fordításhoz Szabó sokat toldott, azon okát adván, hogy az angol közönség előtt czimekkel is kell ragyogni.

Temetésén kevés franczia volt, alig három, oka az-e, hogy falun vannak, vagy nem akartak a számüzött temetésére jőni? nem tudom. Alkalmasint mindkét oknak van benne része. A számüzött maradjon számüzött, különben azon tiszteletet, mely ez állásához van kötve, elvesztheti a nélkül, hogy egyébben kárpótlást reménylhetne.

Nem roszul vettem észre, hogy hazánkfiai őt nem szánták, hallom, némelyik elég szivtelen volt, a temetés alkalmával emlegetni, bár az amnestia kérése előtt halt volna meg. És ezt nem valami nagy hazafiság mondatja velök, egyikök sem birt volna annyit áldozni, belőlük a pártoskodás szelleme szól, az a szűkkeblüség, mely maga nagy tettekre nem képes, s melynek szive nincs szánni a halottat. Teleki is igen hidegnek mutat-

kozik, ő, ki oly meleg barátjának mondogatá magát, másnap Vukovicscsal meglátogatott, alig szólt róla, épen nem sajnálkozó hangon, engem e hidegség megdöbbentett és mélyen elszomoritott, tehát a számüzöttnek sorsa ez: nem sajnáltatni társai által sem? Nem is irt Teleki, haláláról, egy lapba sem, pedig ő annyi lappal van öszszeköttetésben, pedig ő oly igen kap minden alkalmon szavát hallatni.

És ime Beőthytől, Jerseyből, levelet kapok, válaszul azon tudósitásomra, melyben Batthyány haláláról értesitem, s benne ezeket olvasom: „saját érdekében sajnálom, ha már csakugyan meg volt irva a sors könyvében, hogy az élet teljes korában szólittatik ki, miért nem történt ez mielőtt amnestiáért folyamodott. Teljesen hiszem, ha vég perczeiben ép elmével birt, e lépés, mely saját énjével ellenzésbe hozá, kinosabban marczongolá lelkét mint a halállali küzdelem. Reánk nézve nagy tanuság merül fel ez eszméméből, az t. i., ne előzzük meg az időt, várjuk nyugodtan, bár mit hozzon az idő, mert ha ezt teszszük, soha se lesz okunk tettünkért elpirulni. Nyugodjanak békével a békétlen hamvai!"

Valóban ugy látszik, a magyarok nemcsak eszöket, de szivöket is elvesztették. Minden velő kiszáradt belőlük, egy könycsepp sem maradt, melyet barátjuk sirhalmára ejtsenek. És Beőthy beszél igy, ki a forradalomban mindig mint lógó ló járt, ki határozottan soha sem lépett fel, ki mindig fentartott egy hátulsó ajtót magának, ki mindig javait féltette annyira, hogy e miatt ő a forradalomban teljesen haszonvehetlenné lőn, Beőthy szól igy, ki indirecte lépéseket tőn, vagy javait visszakapni, vagy épen haza mehetni. Nem állhattam meg, hogy ne feleljek neki. Irtam a többek közt: „Engedj meg, de valóban szűk szempontból itéled meg az embert

és hazafit. Subjective tekintve a dolgot valóban szebb, ha a politikus renditlietlenül következetes marad magához, de az objectiv hazafiság más kötelességeket szab némelyekre. Bámulásra méltó II. Rákóczy F. önmegtagadása, melylyel a szathmári békekötésnek kedvezményeiből magát személyesen kizárta, de hogy a hazafipártot s a nemzeti irányt egy oly hatalmas tűzponttól, támasztól másfél századra megfosztá, az a legnagyobb politikai hiba, mit ő elkövethetett. Kisebb mértékben ez illik Batthyányra. 20—30 milliónyi vagyon sokkal sulyosb érték a magyar nemzet mostani helyzetében, semhogy azt az osztrák kezében szabad legyen hagyni. Mindenki ki ennyivel bir, az csaknem köteles személyes reputatióját a nemzet anyagi eszközeinek megmentésére feláldozni. Annyi vagyonnal ben egy országot boldogithatni, annyi jövedelemmel kün egy tábort fegyverezhetni fel. Az olaszok is belátták ezt, ime a két Lissa haza ment. Ilyen embereknek amnestiát kérni, ha hazafiui számitásból teszik, csaknem kötelesség, más czélból kérni azt, igaz, árulás, de ép ezért tetteikről itélni csak utólagosan szabad. Ezért megvallom, a te leveled hangja engem igen meglepett, annyival inkább, mivel én téged a praktikus és nem a doctrinair emberek közé soroztalak. Azonban te egész multját elfelejted. Ki áldozott annyit, és pedig minden utógondolat nélkül? Ő nem számitgatott, nem oldalgott, midőn tenni kellett, és midőn amnestiát kért, ő nem kérette mint sok más, ő nyiltan járt el, ő maga kérte. Én hamarlottam e lépését, de csalatkozol ha azt hitted, hogy e lépés kinosan marczangolá lelkét az utolsó pillanatban. A ki egyszer oly teljes odaadással teljesité hazafiui kötelességét mint ő, annak nincs oka pirulni, legfölebb az fájhat neki, hogy még barátai, társai is mint te, a realis áldozatot oly

hajlandók elfelejteni egy képzelt botlásért. Legyetek barátom, türelmesek és igazságosak, ki szánjon minket ha egymást mi magunk nem szánjuk? Az osztrák bizonyosan nem fog sirni fölöttünk. Ez itéletet, ha valakitől, nem vártam volna tőled, sok okból, s hidd el, a számüzött sorsa kétszer szomoru, ha hinnie kell, hogy saját felei által nem sajnáltatik. Képzeld magad e helyzetben, és ugy itélj. Kinek nem lehetne hibát vetni szemére, és a sir körül is azt emlegessük, és ne az érdemet? Az ilyen türelmetlen véleményt az ész nem helyesli, a sziv még kevésbé *).

Valóban, a mihez a magyar tud, az abból áll, birálni másokat, nagy tetteket követelni másoktól, a mit elfelejtenek az, hogy magokra nem alkalmazzák azon mértéket, melylyel másokat mérnek. . . .

Vettek Batthyánynak örökös sirt, ez van rá irva a kőre: „Le Comte Casimir Batthyány, né à Pressburg en Hongrie, mort à Paris.“ Kimentem, virágokat rakgattam rá, koszorukat vettem, ne maradjon kietlen és puszta a számüzött sirja sem. Ő megérdemli ezt, nekünk pedig kötelességünk. . . . Neje faluról bejövén, akart velünk, velem és nőmmel a sirhoz kimenni. Mi be is mentünk. De szándékát megváltoztatta. . . . Majd másszor. . . . Az idő rosz. . . . Meg kellett igérnie sógorának, hogy még nem megy ki. . . . Merő ürügyek. A könnyelmüség és a szivtelenség vesz már erőt a bú fölött? Szegény Kázmér, szegény számüzött!!

*) Lehetetlen, hogy az olvasó előtt föl ne tünjék az ellenmondás a közt, a mint Szemere itt szól Batthyányról, s csak nem rég a korona föladása s az amnestia-kérés tárgyában szólt. Bár lehetetlen a következetlenségben is szép jellemvonásnak nem vallani, hogy barátja koporsója mellett megszünik a vád és gyanusitás, s őt — halála után — csak menteni tudja.

Augustus.

Eddigelé a nyár kellemetlen volt, negyven napig, sőt azon tul is esett, ezen felül hideg volt, a legkellemetlenebb nyarak egyike. Julius vége felé lőn az idő szebb, és kivált 8—12 napig olvasztó hőség uralkodott. A szőlő beteg mindenfelé, az aratás elég jó, ámbár a folytonos esőzés az embereket csaknem kétségbe ejtette. Féltek az éhségtől. Éhezni talán nem fognak, szomjazni nem árt. Hogy a pohár teljes legyen keserrel, a háboru még mindig tart keleten, a despotismus nyugoton, a cholera mindenütt dühöng, Isten a megmondhatója mind ez mikép végződik?!

Bellevuebe jött lakni Simonyi (Ernő), egy magyar számüzött, ki 1849 óta Angliában tartózkodik, s ott egy angol quaker-család gyermekeit oktatja. A vele lévő gyermekkel (Pain Martin), ennek egészsége miatt, s a mi társaságunk kedvéért, néhány hétre ide huzódott. Mindennap velünk van. Nyitrából való, hol szolgabiró volt. A komáromi capitulansok közül egy, hon tehát maradhatott volna, de nem maradt. Sokat olvas, sokat tanul, a botanikával szeret foglalkozni, nagy emlékező tehetsége van, becsületes egyszerü ember, kötelességét mindenütt be fogja tölteni, nagy dolgokra nem termett.

Velünk kirándult Fontainebleauba, hol az erdőt és várlakot megnéztük. Az ut és nap fáradságos volt, de kellemes, a nagy hőség daczára is, Dina örült valami ujat látni, és Fontainebleau bir érdekes látnivalókkal. Szóval e kirándulás jól sikerült, a nap, a hely, az idő mind szép volt, drágába sem került, baj sem ért,

— kivéve hogy egyik társunk vasutjegyét elvesztvén, árát kénytelen volt ujra megfizetni.

Vettünk egy hideg vizroham-gépet, Mimit hozzá szoktatni a hideg vizhez, mert éjjel nagyon izzad, és kissé sovány, gyakran náthás. Ez őt erősiteni fogja, edzeni. Jolán is gyakran veszi, én is naponként kétszer, miután meg van. Az emberi test mint a növény, meg kell azt öntözni. Mimi egyébiránt julius 20-ik óta a Dr. Fleury intézetébe jár, eleinte sirt, most vágy oda, mint a szarvas a friss patakhoz, ha lehetne háromszor venné naponkint. Izzadása éjenkint nem jelen meg, sőt testben hizik.

Dina nem mentt fejfájdalmaitól e nyáron annyira, mint tavaly, de eddig nem is szenved sokat, s Irénkéje ha meg volna, daczára szenvedéseinek és a számüzetésnek a legboldogabb anya volna. Nem szólok róla, de mélyen elszomorodom ha rátekintek, s meggondolom miért kellett e jó, e szeretetteljes szivü asszonyt igy sujtani. A gond Irénkével az ő egész napját, napjainak minden pillanatát betölté, bele nem unt, bele nem fáradt, semmi más mulatságot és gyönyört nem ohajtott, körülte mindig volt dolga, benne mindig volt öröme, minden érzése és gondolata ő volt, — és ime mind ez elmult mint álom, üresség van körülte; keresi őt és sirjára esik pillanata. Én még mindig megborzadok, ha a mélységbe tekintek, melyet az ő helyének üressége hagyott. Nem szólunk egymásnak sem, de mindig róla gondolkodunk. Még mindig eljárunk sirjához, Meudonba, uj meg uj koszorukat viszünk, uj meg uj bokrétákat, a virágok folyvást virulnak és illatoznak sirhalmán, olyan az mint egy szép kert, a legszebb sirhalom az egész temetőben. E napokban irtam reá a következő ver-

set, egy szép reggel járván az erdőben, s gondolkodván róla:

Irénke sirhalmà.

Ily késő télben mi kies kert az, mi virágzik
Ott, kinek e szép hely, e tavasz, hó közepén?
„Lyányom sirja e kert, e kertben apolgatom híven
Mind a virágokat én melyeket ő szeretett.
A havi rózsát, a szegfűt, a kék nefelejtset,
S a kicsi margueritot, mely koszoruzta fejét.
Mert én őt várom, s ha fölérz, akarom hogy a kert is
Készen várja, s legott játszani helyje legyen.“

E napokban szinte Meudonba menvén, őt meglátogatni, utközben az egyházba betértem. Épen vasárnap s isteni tisztelet volt, ének és zene. Eszembe jutott, hogy közel azon helyhez, hol ültem, vala koporsója felállitva, körülrakva égő gyertyákkal, imádkozván körülte a papok. Elérzékenyültem és sirtam sokat és keservesen. Mint egy galambka volt ő, mely közülünk elröppent. Miért hagytál itt szép madárka? Tul ott melegebb fészek vár? Bánnak ott veled jobban, szeretnek hivebben? Siratott volna ott valaki, mint mi itt siratunk? Hiszen te ugy örültél az életnek, mint mi neked; miért nem halnak meg egyszerre azok, a kik egymást szeretik. . . . Másfél óránál tovább ültem és sirtam az egyházban, mig végre nem tűrhettem tovább a papi komédiát, s hogy semmi ne háboritson, kimentem, és oda ültem Irénkém sirja mellé a temetőben.

Hetenként, naponként akarok Irénke emléke megirásához fogni, és mind hiában. Még mindig félek belekezdeni. . . .

September.

E hó szebb mint volt a nyár. Az örökös esőzés megszünt, legalább néha lehet kimenni az erdőbe is, s hallgatván a madarak zengését s a szél zugását, lehet magamat mindenféle ábrándoknak átadnom.

A hó második felében reggelenként, 7-kor kimentem a meudoni erdőbe, a lég friss, hűs volt, a nap sugárai itt-ott törtek át a sürü lombokon, fénypontokat képezvén a pásiton, a finom hálózat a földet mint egy tündérfátyol boritotta be, fenn az ágak közt a madarak csevegtek, messze a sürüben egy-egy vadászkürt hangzott, összevegyülve a tehenek és juhok csengőivel, a bogárvilág sürgött-forgott lábaimnál, a pillangók virágról virágra röpkedtek, szóval minden szép volt körültem, a nap, a természet, a fény és az árnyék, a zaj és a csend, ó mi szép az élet, ily szép reggelen az ártatlan természet ölén.... És aztán sirni kezdtem egyszerre, Irénkém jutott eszembe, mint mosolygott ő itt tavaly ilyenkor, mint futkározna most itt, mint egy élő virág, és ime a nap sirjára süt, nem élvezi ő többé soha e szép világot, élt rövid ideig és örökre vége van.... Hol elborultam, hol kividultam ha a természet szépségeinek átengedtem magamat, elborultam midőn eszembe jutott, hogy e pompának Irénkém többé nem örülhet....

Végre el kezdtem emlékét irni.... De a seb még uj.... Ha sokáig gondolkodom róla, elfojtódom. Eszem s lelkem, mint az akaratos ló, nem akar menni e pályán, irtózva, félve minduntalan mellékösvényre tör.... Nem birom eszemet rákényszeriteni, hogy Irénkémről irjon.... Egy reggel a helyett, hogy munkámat foly-

tattam volna, makacs eszem Gr. Batthyány Kázmérra irta e sirverset:

Nyugszol, számkivetett, idegen föld hűs kebelében.
Messze a szép hontól, martyra melynek esél.
Hű magyar, erre ha jársz, ne siess, hanem állj meg e kőnél,
S tedd rá a koszorut, mit neki a haza küld.
Ugy folytasd utadat, s otthon mondd meg rokoninknak:
Könnyü a sir, ha reá a haza tesz koszorút.

Néhány napig hiában jártam ki, az emlékirásban nem haladtam. Minduntalan versek jöttek eszembe, minduntalan mások emlékét kivántam megirni, ez által kerülve el Irénkémnek nem sirját, de a fájdalmat, mit szült bennem az, hogy szépségein, szenvedésein, halálán végig jártattam gondolataimat.

Igy egy reggel Görgeiről irtam verseket, jambusokban, melyek igy kezdődnek:

„Ki vagy te ember, a sötét romon
Mely kél az egykor szép Hunnia lapályin?
stb. stb.

Más reggel ismét Kossuthról, hol őt hasonlitom a kormányoshoz, ki, midőn a vész fő fokra hág, hajót s népet ott hágy, és maga megmenekszik. Aztán Beőthyről irtam néhány sort, aztán Deákról, Damjanicsról, Batthyány Lajosról, s igy ért meg bennem az eszme, követni eszem sodrát, és a forradalom nevesb embereiről politikai epigrammokat s arczképeket irni, vegyitve némelyiknél fényt és árnyékot, magasztalást és birálatot, szóval megkoronázni őket tövis-koszorukkal.

Igy átengedvén magamat a haboknak, mik magokkal ragadtak, reggelenkint bele vetettem magam az erdő sürüjébe, s mint a méh rakodva tér meg mézzel, én is egy-két epigrammal tértem vissza. Napközben is dolgoztam, és este ebéd után, szivarozván és sétálván az

udvaron, mielőtt Dinámnak esteli felolvasásimat elkezdtem volna.

Igy készitettem el részint rimes versekben, részint distichonokban a következőkről még e hóban:

Aulich, Almássy, Beőthy, Batthyány Lajos, Kázmér, Bónis, Damianich, Deák, Duschek, Görgey, Horváth M., Jeszenák, Jósika, Klapka, Klauzál, Madarász, Nyáry, Nép, Perczel, Pulszky, Szacsvay, Széchenyi, Wesselényi.

Néha-néha, főkép midőn Irénkém sirját meglátogattam, róla is irtam verseket, fájdalmamnak ezek megannyi szálai, a férfi ir, nem merem magamról mondani hogy a költő ir, mint a nő sir, s kinai megkönnyülnek.

Számüzött sirja.

Meghalván, vajon én hol nyugszom, hol pihenek majd?
Hol vágyom, hogy a föld hantja borulna reám?
Nincs, mely tetszene hely, mert ámbár tágas a földgömb,
Zárva van, a hova vágy lelkem, a drága haza.
E bús gondolat elmémet gyötrötte sokáig,
Mert hisz a számkivetett élni se halni se tud.
Ó jaj, hogy többé nem kínoz e gyötrelem engem;
Hol kicsinyem nyugszik — sirja az én sirom is.

A festőhöz.

Gyermekem elhalt; arcza a szép nincs meg, csak e képben,
Melyet a vászonra hű ecseted lekapott.
Vissza az angyalt híven adád. Azt gondolom olykor
Ő aluszik csak tán, s szómra fog élni megint.
Várom hasztalan! Eljő és elmúlik az éjjel,
S szendereg ő folyvást, végtelen álma neki.
Műved ah szép! de mit ér, olyan az mint festve a bimbó.
Ebből a jó illat, abból az élet hiányz.

October.

E hónap is szép, kevés eső esik, a nyár szerepét látszik az ősz felölteni, mint a nyár az őszét viselte. A levelek a fákon mind zöldek, a levegő enyhe, a szél nem bus mint az őszi, s én járok kelek az erdőben, merengve bánatommal és gondolatimmal. Dolgozni még sem tudok, tengek mint a növény, kelek és fekszem, fekszem és kelek, várom hadd muljék az idő, mely elvégre is meghozza az enyhülést; bár én annak nem örülök, sőt irtózom. Ugy tekintem ezt, mint vétket az elholt ellen, mint hűtlenséget, mint háládatlanságot, azonban az is igaz, e gyötrelmet a lélek képtelen volna örökké viselni.

Különben a gondolat mi megragadt, visz magával ellenállhatlanul, mint a leszakitott lombot a vész viszi, s tekintvén ezt mint egy menedéket fájdalmim elől, irom verseimet, ugy hogy e hó közepe előtt még a következő arczképeket foglaltam versekbe:

Aradi akasztófa, Boczkó, Bem, Csányi, Dembinski, Dessewffy, Eötvös, herczeg Eszterházy Pál, a két Földváry, Guyon, István főherczeg, Kiss Ernő, Kmetty, Kossuth, Leiningen és külföldi társai, Lukács S., Makk, Mészáros, Nagy Sándor, Perényi, Petőfi, Szemere B., Teleki L., Taylor amerikai elnök, Ujházy L., Vécsey, Vetter, Vukovics, összesen 52 epigrammi arczkép.

Költői becsök ezeknek van-e? nem én itélhetem meg, de ugy érzem, hű arczképek, sem kedvezni nem akartam, sem bántani, mindenkit ugy itéltem meg, a mint kivánnék magam megitéltetni. Óvakodtam

a satyrai hangba esni, ép ugy, mint óriás mértékkel mérni embereinket, ama szerep ellenségeinket illeti, emilyen alatt mindnyája törpének tünt volna fel, én őket ugy itéltem meg, a mint kell nekik a nemzet által, melynek ügyét vezették s védték, megitéltetniök.

Talán ide kellene e verseket beirni, szándékoztam ezt tenni napról napra, de hiszen szándékozom kiadni, s ha lehet az országba bejuttatni. Rest is vagyok lemásolni ide mind.

Néha-néha más apróságokat is irok, t. i. követem az ihletet, mely megszáll, nem teremteni akarok, csak elmémet akarom foglalkodtatni. Ide irok két ilyen költeménykét, csak azért, hogy el ne veszszen, mert mind, sétaközben, ónnal apró papirszeletekre szoktam feljegyezni.

Ifjuság.

Használd éltedet, oh ifjú, a szerencse veled jár,
Mint jár a hímes lepke virági körül.
Majd ha az ősz eljő és lombjaid hullani fognak,
Társad a bus szél lesz, mely temetőbe viszen.

A számkivetett.

Isten hozzátok szép halmok, és te kies táj,
Hol bölcsőm rengett, ősi fa árnya alatt.
Isten hozzátok ligetek, s ti folyók is örökre,
Árnyat, italt, idegen föld nekem ád, mikor ád.
Messze bolyong a számkivetett már, s vissza felétek
Lenge sóhajja is oh, félve, titokba röpül.
Hamvaimat soha nem föditek ti, — de lelkem el-eljár
Esti fuvalmakban, nyögni hazám romain.

A nyár, egészség tekintetében, Lipoldámra nézve nem roszul folyt le. Ha voltak is napjai, melyeken nem szenvedett, sőt volt egyes egész hét is, folyvást vévén a hidegviz-fürdőt az itten divatos alakokban, ment a bajtól soha nem volt, azonban ő megelégszik azzal, ha legalább szabad napjai, sőt órái vannak. Az emberi természet olyan, előbb jó egészséget kiván, aztán megalkuszik tűrni kisebb szenvedéseket a nagyobbak s folytonosak helyett. Ő május 15-től a hidegvizrendszer szerint élt egész octob. 18-ig, ez már a 3-ik nyár, melyen ekkép gyógyittatik, enyhitett fájdalmain, de nem gyógyult ki. A mint az ősz jön, visszatérnek szenvedései, talán most kevésbé mint évek előtt, de visszatérnek, miből az következik, a hidegviz vagy legalább a mint az itt alkalmaztatik, őt meggyógyitani nem fogja.

Mióta Irénke meghalt, minden kigondolható ápolás daczára, azóta Lipoldám félti Mimit, ki egészséges ugyan, de nem kövér, éjjel feje izzad, és egy idő óta valami folytonos náthásságban szenved. Ezért vettük a douchegépet, melyhez Mimi nehezen szokott, de később megkedvelte, s augustus óta a Fleury-intézetbe járt, s ott anyjával hideg esőt napjában kétszer vett. Azóta nem izzad, kevésbé náthás, hizik is. És oly bátor, hogy már reggel maga sürgeti menni a fürdőbe, ámbár már hideg van, a dér fedi a házak tetejét, ugy hogy Dina maga kedvetlenül megy a fürdőbe, de Mimi veszi örömest, mintha az valami kedves dolog volna. Visszajövén onnan, én futkározom vele, hogy megmelegedjék, mi neki egyszersmind mulatság.

Egyébiránt ő tanul, olvas, ir, számol és több darabot játszik a zongorán, élénk mint egy örök mozgony, éles s átható eszü, korántul az, s nekünk benne, nemcsak mivel egyetlen, nagy örömünk van. Ő életben, kedv-

ben tartja az egész házat, leleményes, vig örökké, csacska, mimelő, egy kis angyal-ördög, kedvencze mind azoknak, a kik házunkhoz járnak.

E nyáron sokan meglátogattak, mind magyarok, mind idegenek, néha Dinámnak terhére is voltak, mert ebédre is ott maradván, — bár a francziáknál a vendégszeretet Páris vidékén annyira nem megy, — egész nap mulattatni másokat végre unalmassá válik, s terhessé vált Dinának, kinek egészsége nem erős. Volt hét, midőn 4 nap volt vendégünk, kettő, három, öt egyszerre. Elvégre, de csak az utolsó négy hétben, ugy intéztük, hogy azokat, kiket meg nem hivtunk, csak csütörtökön fogadtuk. Különben egészen mások mulatozásának lettünk volna rabjaivá.

Leggyakrabban kijárt hozzánk Boldin*), kinek dolga jól megy, New-Orleansban egy francziával házat alapitott, tavaly mint speculans és commissionaire en coton 30—40,000 franc haszna volt. — Simonyi, növendékével, egy eredeti angol quaker-fiuval hat hétig lakott Bellevueben, naponként nálunk voltak, sokszor vendégeink; elutazván, az asszony emlékekkel boritotta el, — és Angliába visszamenvén hat hétig, egy istenhozzádot sem mondtak. — Kászonyi, ki tavaly ok nélkül neheztelt, s azóta jobb barátunk lett mint volt azelőtt. — Zgliniczki, lengyel eredetü, de franczia kapitány, azelőtt Jerome herczeg segéde, most kilépett a hadseregből. — Lugo, ki 1848-ban Lombardia követe volt a franczia kormánynál, igen eszes ember, de fösvény és félénk. — Bezana, egy milanói bankár fia, jeles énekes-dilettans, szereti honát, de évek óta Páris salonjaiban élvezi az

*) A forradalom előtt hazulról megszökött hirhedt ifjabb Szabó Pál.

életet gond nélkül. — Goltara, szinte olasz, nem emigrans ugyan, de haza sem megy, gazdag mint sok olasz, de fukar mint valamennyi, különben becsületes s részvevő sziv. — Türr, magyar, Bajáról, 1848-ban Milanóból elment, s a piemonti hadseregben mint kapitány, Badenben mint őrnagy, sőt mint alezredes szolgált, s ugy látszik, most is ismeri a titkos szálak menetelét. Jó katona, tett embere, nem a politikáé. — Tinelné, özvegyasszony, két kellemes leányával; Jollivetné, fiatal leányával. Burg, orvos, nagy gascogne, a metallothérapie jövedelmetlen feltalálója, pompás bon-vivant, a kinek arra szüksége van, — nálunk szivesen látott némely szivességei miatt Irénkénk betegsége alkalmával. — Meszentin, kitől alkalmasint szóltam már, s ki ujabb időben igen követelő, hiu, neheztelő kezd lenni, ugy hogy csak multja miatt vagyunk képesek bánásmódját elszenvedni. Mintha azon szivesség, melyet irántunk mutatott, őt feljogositaná impertinensségekre. Sajnálom, mivel én benne a jó, kedélyes embert, bár nyerset néztem, ha ez érdemből kivetkezik, benne semmi élvezni való nem marad. — Batthyánymé és férje Kázmér mig élt. — Teleki a mikor itt volt, mint Vukovics, Almássy is, Duka, ki mint orvos Keletindiába utazott . . . Nagy Károly, ki Batthyány jószágigazgatója volt hajdan, tudós ember, kivált jeles astronom. Ő volt 3—4 grófi család igazgatója egyszerre, a két Batthyányé, gr. Károlyi Lajosé, herczeg Kaunitzé, a Metternich sógoráé. Egyszerü jó emberkének látszik, azért mondom emberke, mivel igen alacsony, de ügyes lehet, részint mivel Batthyány Kázmér javait pompás rendben tartotta, és a mellett magának is szép vagyont szerzett. Már 1848. év előtt jóval visszavonult, s Bicskén egy nagy épületet és csillagtornyot építtetett, hol magyar astronomokat akart nevelni. Csillagvizsgáló

gépei sokba kerültek, maga mondá, 50,000 pftba, drága növényei, mit az osztrák hadsereg feldult vagy elvitt, 16,000 pftot megértek, könyvtárának kötéseire 10,000 pftot adott ki, és ezen felül az épület ára, s azon tőkepénze, mi a Batthyány-testvérek javaiban fekszik. E szerint az öreg ur (magát 54 évesnek mondja) bizonyosan összeszerzett legalább 250—300,000 pftot.

Osztrák utlevéllel jött ki, nem állhatván tovább ki az osztrák rendszert otthon. S hogy a kormánytól, mely Batthyány Kázmér javait elkobzá, tőkéjét visszakaphassa, az astronomiai épületet, a szerszámokkal együtt a kormánynak felajánlotta, azon feltétellel, hogy az mint nemzeti intézet tartassék fenn. De a kormány nem felelt ajánlatára, s a tőkét sem fizeti vissza, hanem kamatait fizeti.

Ő nagy republikánusnak mutatja magát, sőt socialistának, minden esetre tudós lélek, gondolkodó fej. A mit meg nem foghatok, az, hogy oly elvekkel Bécsben, kevély aristrokraták és excellentiás urak közt élt, s a forradalomban nem vőn részt, arra nem áldozott, hanem élt elvonulva. Mire valók az elvek, ha azok tettekben nem mutatkoznak?

Különben finom, udvari ember, nyájas, édes, alkalmazkodó, sziv emberének látszik, ragaszkodik hozzánk, minden héten kétszer jön hozzánk, az asszonynak kedvében járván, mint egy katuska, ki a konyha minden részleteiről mint egy Brillant-Savarin tudván szólani, alig lát Dinám valakit szivesben. Ilyen ismeretség a számkivetésben nyereség. Neki is tetszik családi életünk, alig várja, hogy Párisba bemenjünk. Szeret theázni, szereti a kártyát, a patiencet, szeret csevegni mint egy vén asszony, szóval ő örömest élne egy családban, meleg kandalló mellett, jó barátok körében, hol mulatva, hol plety-

kázva, néha szivarfüstben, néha teritett asztal s veres bor mellett, minek a kis ur nagy kedvelője.

Batthyányt igen szerette. Talán miatta is jöve ki. Kázmér meghalván, atyafiai czudarul bánnak vele. Például: ő Kázmérnak kölcsönzött 2—3000 francot itten, természetesen nem vett el nyugtatványt. Inasa, a Kázméré, tudja, be is van irva könyvébe, és még sem fizetik ki, mondván: keresse a törvény utján. Sőt többet tőn értte. Nagynak herczeg Kaunitz, kinek az jeles szolgálatokat tett, kinek utitársa, barátja volt, s kitől ő jutalmat s dijat elfogadni nem akart, egy szép képet ajándékoza, mely Lédát ábrázolja, s Leonardo da Vincitől mondatik lenni. A Firmian család Florenceből ered, s ettől vette herczeg Kaunitz, ki nagy képkedvelő és ismerő volt. Ő alapitotta a családi képgyüjteményt. Azonban midőn az udvar által sequestrum alá vételék, s gyüjteményeinek egy része eladás alá került, látván, hogy rokonai, péld. Metternich maga, olcsón akarnak képeihez jutni, e képet, mint kedvenczét, félre tette jó eleve, s hű szolgálatai fejében Nagynak adta azon föltétel alatt, hogy mig Kaunitz él, el ne adhassa. Nagy tudván, hogy Batthyány Kázmér néha-néha pénzszükségben van, e képet küldte ki neki, hogy azt eladván, árával magán segitsen, s irtak is róla egy programmot, melyben kimutattatik, hogy ez a valódi Léda Leonardo da Vincitől. Batthyány 200,000 francról ábrándozott, — mivel akkor adaték el Soult marschal gyüjteményéből Murillo madonnája 600,000 francon, — sok nem akarja a képet eredetinek elismerni, de mindenki jelesnek és réginek találja. Londonból eljött Grünner, Albert herczeg festője, ő 3000 ℔ sterlingre becsülte. Különös, hogy Lajos bajor király egy Adamovics nevü tanácsost Nagyhoz külde még Bécsben, a képet megnézni és megvenni, ha

méltónak találja. Az is ép annyit, 30,000 pftot igért értte, — de akkor a kép nem volt eladó.

A Batthyány halálakor még meg volt a kép, természetes, hogy Nagynak kellett visszaadatnia. A grófné, neje, sógora Lutroth, testvére Batthyány Gusztáv mind tudták, hogy a kép kié. De mivel a vagyon itt 20—28,000 francra ment, s az adósság is 22—30,000 francra, Gusztáv mint örökös azt mondta neki, keresse törvény utján, a grófné azt mondta, ő nem tehet semmit, Lutroth előbb elismerte az ő tulajdonának, később, levélben hivatván fel, eltagadta gyalázatosan. Tőlük függe az összeirás előtt visszaadni a képet, ők magoknak mindent kiválogattak, s ime, e nemes adománynyal a megholt pár ezer franc adósságát fizetik ki, — ők, az asszony, kinek 20,000 franc jövedelme van, Lutroth, ki pár millióval bir, Gusztáv, ki ha vissza nem kapná is az elkobzott jószágokat, minden esetre megkapja a croatiait, mi egy részre 100,000 francot jövedelmez. Ime, ilyen az aristokratia, ilyen a pénzes faj, nincs sem szive, sem becsületérzése . . .

Eleinte Nagy tűrte a méltatlanságot, talán mivel reménylt is, de mindinkább nyugtalan lőn, panaszkodott, közbenjárásra kért, szóval végre kitört belőle, hogy mind az igazságtalanságot, mind a veszteséget mélyen érzi. Mi, mert Dinát is igen érdekelte a dolog, tanácsoltuk. Igy irt ő Gusztávnak Londonba, ki elismerte, hogy a kép övé, de mondá egyszersmind, nem tehet semmit, — igy irt Lutrothnak, ki egy diplomatikus levéllel felelt. Birom mind a kettőt. Én az özvegynek irtam, ki sajnálta Nagyot, de értte mitsem tett, sőt végre neheztelni kezdett ránk is.

Hogy mentsük meg az öregnek e képet?! Dinám, ki Nagyot igen megszerette, aludni sem tudott. Már baj,

ha árverésre megy, mert ha olcsón kél el, becséből veszt, ha drágán, vissza nem vehetjük. Egyrészről Nagy mindig a képről beszélt, másrészről ha kölcsönt ajánlottunk visszavehetésére, nem fogadta el. Mi Dinámmal elhatároztuk a képet neki visszavenni, 3000 francig fogok menni, sőt rá birtam Boldint, hogy 8000-ig megyünk, de az első esetben a képet Nagynak átengedem, az utolsóban a kiadást hárman viseljük, s ha lesz kár vagy haszon, azt is elosztjuk magunk közt három felé. Én 8000 francot nem birtam volna sem adni, sem veszélyeztetni, igy is papirokat olcsó áron kelle elvesztegetnem.

Végre octob. 23-án az árverés megtartatott. Én több holmit vásároltam magunknak, miután butorozzuk szállásunkat, de nyugtalan voltam a kép miatt, melynek eladása d. u. 3 órára nagy betükkel volt hirdetve. Végre eljött az óra, a ház birtokosa 1500 fr., egy más 1800, én 2000-et igérek, és, az árverési biztos tudván a dolgot, nekem itélte ide. Kászonyi velem volt, kértem, menne Nagyhoz, és jelentse neki, hogy a képet számára megvettem. Valóban ugy örültem, mintha egy nagy sorsjegyet magamnak nyertem volna.

Másnap vártam Bellevuebe Nagyot, nem jött. Harmadnap se. Negyednap irtam egy levelkét neki, melyben ünnepélyesen kijelentém, mikép a képet olcsó áron megvévén, azt ime az ő tulajdonának nyilvánitom, elismerem, ő pedig nekem csak a 2000 franccal (plus 5% az árverési dij) tartozik, mit akkor ád meg mikor módjában leend.

Erre Nagy azt válaszolja, ő engem nem akart terhelni e kiadással, s igen el van érzékenyülve, s ohajtaná a nemes (ő mondja) ajánlatot visszautasitani, de ez egy uj visszautasitást idézne elő. Tehát, hogy véget érjünk, ő elfogadja a képet, árával magát tartozónak elismeri,

azonban megkérdezvén a csillagokat, azok azt mondják, a kép az övé többé nem lehet. Hanem én adjam el a képet, s árának felét oszszam ki az emigratió szegényei közt, felét tartsam magamnak meg, ki ugy is annyi jót teszek sokkal. Különben ő kéri barátságomat, e lesz jutalma.

E levél igen finoman, nyájasan volt irva, de Dinámat és engem igen bántott tartalma. Mintha az égből hulltunk volna le. Mintha Nagy egyszerre alakot változtatott volna. 3—4 hét óta mindig panaszkodik képe miatt, tanácsot kér, leveleket ir, leveleket irat velünk, közlöm vele a visszavehetés módját, 2—3000 francig részére magam mehetek, 8000-ig ha megy, akkor csak mint három tulajdonát szerezhetjük meg Boldinnal, ő mind ezt formailag elutasitja, mint a mi nagy barátság, de valóban jól esik neki, szóval, mi neki egy szives, valóban baráti szolgálatot teszünk, mert megkedveltük őt, és ime egyszerre a nagylelküt játszsza, és ajánlja, hogy ő a pénzt is visszafizetendi, a képet is tartsam meg, s árának felét az emigratió szegényei közt oszszam ki, felét tartsam magamnak. Megirtam neki, hogy ez nem őszinte bánásmód velünk. Hiszen ő panaszkodott, ő sajnálta a veszteséget, és igy neki kellett a kép, mi a pénzt csak kölcsönöztük neki reá. És ha még azt mondaná: nekem nem kell se pénz, se kép, az érthető volna, de azt mondani: a pénzt visszafizetem, a képet is tartsa meg, s árát oszsza meg a szegények és maga közt, ezt bizony nem értem, s ha egy próba az egész ajánlat, biz az nem szép, őszintén kimondom . . .

Erre levélben nem felelt Nagy, szóval is keveset hebegett zavartan, de minket e csodálatos fogása meghökkentett; mi mint természetes, egyszerü, házi embert fogadtuk őt, szivből kedveltük, szivből tettünk érte min-

dent, s helyzetünkben nem kicsiny volt az áldozat, s ime, ő valóban mint egy diplomata tün fel, s önzetlenségünket próbára teszi. Mintegy fölébredtünk, — s kezdtünk látni a bon homme-ban egy homme d'état-féle alakot. Szóval a mi jámbor jó szándékunkért magunkat bizalmatlansággal láttuk jutalmazva.

November.

Párisba e hó 7-én hurczolkodánk be. Elbucsuztunk Bellevuetől, hova a jövő évben aligha jövünk, elbucsuztunk Meudonban Irénkénktől, kit eddig hetenkint, ezután havonkint fogunk meglátogatni. A rózsák, margueritok, s mind a virágok még zöldelnek és viritnak felette, mintha ő közepettök mosolyogva ülne, de majd nem sokára a hó leple boritja be a kedves halottat, — szinte félek erre gondolni, most nekem ugy tetszik mintha ő kertben laknék, akkor pedig fázni és félni fog!.

Párisban lakunk 42, rue des petites Écuries, 4-ik emelet, van 5 szobánk, 1 előszoba, 1 konyha, 1 cselédszoba, ára 1200 franc.

Most már a magunk butoraiban vagyunk. Egész nyáron jártam az árveréseket, és sokat azokon vettem. Még augusztusban vettem Narinszki herczegné butoraiból a salon butorait, hat szék, hat karszék, 2 causeuse, 1 canapé, 4 zsámoly, függönyök stb. Szőnyeget, 2 buffet, s más apróságot Batthyány árverésén vettem. De újakat is vettem. Dinának egy iró asztal (bonheur de jour) rózsafa és palissandre, porcellainképekkel, 250 fr., játszóasztal fa-mosaikkal 260, magamnak egy bureau-ministre 330, egy könyvtár 440 fr. Mind ez nekem sok időmet elvette, részint mivel sok árverésen hiában töltém az

időt, részint mivel mig valami darabot, ujat, megvettem, 6—10 gyárosnál is jártam. Igaz, az ilyen fáradság magát ki is fizeti. Az iróasztalt, mit én 250 francért vettem, láttam 350, 320, 300, 280 francért. Az én bureaumat nem tudtam árverésen 350 francon megvenni, kivántak 450, 400, 380-at, végre ujat, valamennyinél szebbet, 330 fr.-ért kaptam.

Van butorozva 1 ebédlő: 12 szék, 1 asztal, 2 buffet, mind csinos, szép; 1 salon: 2 canapé, 6 karszék, 4 szék, 4 zsámoly, 2 asztal, 1 iróasztal, ajtón és ablakon selyemkárpit, hasonló a butorok kelméjéhez, arany galeriákkal, a kandallóban bronz tűzeszközök (óra, de még nincs a salonban). 1 szoba, az enyim: 1 canapé, 2 szék, 2 karszék, bureau, könyvtár, mosdó asztal. 1 hálószoba: két ágy, bársony szék és hosszu szék, tűkörszekrény, mosdószekrény, étagérek, mindkét szobában réz és bronz kandalló-eszközök . . . Előszobában székek, leányoknak ágy, szekrény. Mind ez került 4845 francba, ha ehhez adom árát annak a mi megvolt: egy nagy ágy, chaise longue, armoire à glace stb., mi 600 fr., és az uj zongora árát, mi 700 fr., összesen rá megy kiadásunk a butorra = 6145 — 6300 francra, mely összeget belőle, ha el akarnók adni, csaknem bekapnók, mert Párisban minden jó, bár nem uj butornak megvan ára. Ezért okosabb jót bár drágábban venni, mint hitványt bár olcsón.

E szerint e tőkét számitva 5% kamattal, és mint kopást véve hozzá 1%, kerül a butor évenkint à 5% 315 fr., à 6% 378 francba. Hozzá járul az adó egy évre 64, összesen = 442 francba.

Minden esetre szállásunk elég csinos, sőt csaknem ékes, Dinám mint gyermek örvend neki, hogy elvégre a magáéban van, természetes, ő megszokta a csendes, szép, kényelmes otthont, és ime öt év óta idegen butorokból

idegen butorokba mentünk. Tehát Dinámnak öröme van, egész nap azt mondogatja, „je suis enfin chez moi“, (végre itthon vagyok!), akár ki sem menne, ül vagy fekszik vagy dolgozik, mint a méh a virág kelyhében, mint a madár fészkében, körül-körül tekint és otthon érzi magát.

Talán e télen kevesbet fog szenvedni! Talán elvégre egy télen fogja a párisi életet élvezhetni. E remény is táplálja, azért is sietett behurczolóskodni. 1851-ben egész télen feküdt, 1852-ben is ritkán kelt föl, 1853-ban szelidebb volt, de nem oly szenvedéstelen, hogy élvezhetett volna, 1854-ben a telet Irénke betegsége szomoritotta meg, s ha ez nem tartotta volna erőben Dinát, talán betegsége tört volna ki. Igy mult el év év, tél tél után, mindig jobbat jobbat reménylt, és mindig csalódott. Elvégre csak ki fog a sors fáradni, — minden esetre az ember szenvedéseinek vannak határai, ha a sors nem szün meg sujtani, elveszti tárgyát, meghalván az üldözött. Minden esetre reményl, az embernek ez a legnagyobb jóltevője, a remény soha nem csal meg, ő biztat mindig.

December.

Lelkileg megtörve lévén Irénkém halála óta, hogy tétlen még se legyek, még a mult tavaszkor ajánlottam Dinának, hogy ékszereit, miket eddig Batthyány Kázmérné használt, sőt rontott, kérjük vissza és beadva a zálogházba, a kapandó pénzért papirokat vegyünk és eladjunk. Világba ugy sem járván, legalább a benne heverő tőkének egy része jövedelmez, mire annál nagyobb szükségünk van, mivel az orvosok igen sokba kerülnek, mivel az agió az osztrák papirpénzen 28—35%, mivel

otthon sem háza, sem jószága, sem tőkéje nem hajt hasznot, vagy nem fizetnek, vagy a kiadás elemészti a bevételt. Dina rá állt, és vévén 10,000 francot a zálogházban, s azon összegen papirokat vévén mikor az érték leszáll, és eladván mikor az felhág, ime mostan a nyereség majd 8000 francra megy. Igaz, azon tizezer francon felül még volt 12,000 francunk, de igy is szép haszon 22,000 fr. után 8 hó alatt 8000 fr., s ebből a zálogházi $9^1/_2$% kamatot meg lehet fizetni.

Azóta a pénzpiacz mozgalmait figyelemmel kisérem, az előtt a lapok e részét soha nem olvastam. Ha itt volna az asszony tőkéje francban, de az agión 30% kell veszitni, mind azt itt vasutrészvényekben lehetne megkettőzni. Valóban a szellemi munkásság teréről le lévén szoritva, részint a politikai viszonyok, részint a családi körülmények, mint például Dinám folytonos szenvedése által, kedvem volna a spekulatióra vagy kereskedésre adni magamat, mert én munka nélkül nem tudok élni, és olvasni s gondolkodni: nekem nem elég, nekem tennem kell.

Mult években a látogatók mindennap jöttek, kinek mikor eszébe jutott, és igy szabadok soha sem voltunk, mi annál kellemetlenebb volt, mivel Dinám beteges volt, s némelyek este jövén, az egész estét ott tölték. Ez évben tehát mi is a párisi szokást hoztuk be, t. i. egyszer csütörtökön fogadunk, nappal ugy mint este, ez nem gátolja, hogy azokat az ember máskor is meghivja, kikkel örömestebb van.

Nagy mindennapos nálunk, alig mulik el nap, hogy meg ne látogasson, s az asszony legalább háromszor hetenkint ebédre letartóztatja. Ismét a jó öreg katuskának mutatkozik, az asszonynyal arról beszél, mi a jó étel, hogy kell ezt és amazt főzni, hol kell a jó sajtot stb.

venni; ezen felül kész elkártyázni 24 óráig, a patience-okon éjfélig eltöri fejét . . . Szóval az asszonynál ismét kegyben áll, ámbár ama levelét nem igen magyarázta meg. Egyébiránt én magam is ohajtanám, hogy ő valóban ragaszkodjék hozzánk, barátokra a nőnek, a családnak, a számüzöttnek nagy szüksége van. Mi mindent tettünk érte, kártól megóvtuk, pénzzel segitettük (ámbár ő otthon tehetős, de nem kaphatja ki), valóban szivesen látjuk, asztalunknak leggyakoribb vendége, s ő sem titkolja mi jól érzi magát családunkban, sőt ő kivánná, ha falusi házat vennénk, mint Bellevueben arról szó volt, szomszédunkban, sőt velünk megtelepedni. Nekem mindig ohajtásom volt magyar telepet alapitani valahol, néhány hason módu s érzelmü számüzött családból, tehát ő benne egy jeles tagot nyernénk, — de azt, vele egy házat s családot képezni, azt tenni nem merném, valaki kedves vendég lehet mint ő az, de abból nem következik, hogy mint családtag kiállhatlan nem lenne . . .

Még eddig Dina jól érzi magát, azonban csak párszor voltunk szinházban és kün ebéden, mert bár bánata mult, enyhült, feje fájdalmai nem kinosak, de gyönge még nagyon. Nem is tudtuk minek tulajdonitani gyöngélkedését; azonban 23-dikán egyszerre roszul lett, le kelle feküdnie, szülési fájdalmakat érzett. Orvost hivattunk. Az mindjárt fölismerte a bajt: ez fausse couche.

Ugy volt.

Csak ekkor busultunk mi igazán. Akkor győződtünk meg a remény valóságáról, midőn az elveszett. Dina sirt és sirt, méltán folytak könnyei, Irénkének talán alakja s lelke jelent volna meg az uj szülöttben, ime nemcsak elhal a megszületett gyermek, de elhal az mielőtt megszületett volna. Én fenhangon nem panaszkodtam, nincs természetemben, s nem akarom Dina gyötrel-

meit öregbiteni, de magamban dultam fultam magunk s az orvosok ellen és Isten ellen, ha tudnám hol van ő, mint a titánok, megtámadnám őt. Ez már mégis sok! Egy évben két gyermeket elveszteni, mert bár nem élő, de a mienk volt ő, s betemettettük a sirhant alá, mely alatt Irénke nyugszik . . . Ime 7 hó mulva ismét gyermekünk leendett volna! Ennek most vége van. És különben is Dina egész tele elromlott. Most 5—6 hétig feküdni fog . . . E meggyöngülés uj tért fog nyitni fejbajainak . . . Sem gyermeke, sem öröme, sem mulatsága, sem egészsége . . . Oh ez rosz tél lesz, a förgeteg nem oszló, de kezdődő félben van, előérzetem azt mondja, hiában reményltünk ezuttal is!

Ó szomoru év ez 1854-ik év. Az év elején elment szép gyermekünk, a kit birtunk, az év végén nem jött meg gyermekünk, a kit vártunk. Elejét és végét ez évnek két kereszt jelöli, mely két halált és két sirt jelent!! Ó ez szomoru év volt!!!

1855.

Január. — Páris.

Az év szomoruan kezdődik. Nem is szólok a politikai kilátásról, az borult, a nagy harcz, mely foly, kizárólag a fejedelmek harcza, abban a szabadság nincs érdekelve, a népelemet oda nem engedik becsúszni. Roppant nehézségnek kellene támadnia, hogy a népek segedelméhez folyamodnék akár az orosz, akár a nyugoti szövetség, és akkor is főleg Italiának van a felszabadulásra kilátása, kevesb Lengyelországnak, és még kevesb Magyarországnak. Nem szólok tehát a politikai kilátásról, elég baj, bánat, szerencsétlenség van házunkban: azt tűrni, azt megbirni.

A karácsony-fa, ékesitve lámpáktól s ajándékoktól, melynek felkészitése Dinának oly sok örömet okozott mindig, elmaradt. Elmaradt az uj évi est öröme is, melyet jó barátok körében szoktunk tölteni. Dina ágyban feküdt, én mellette ültem, lelkünkben bánat ült, — bár románt olvastam neki, hogy igy teljék az idő. Két

év óta mindig olvasok neki, soha nem olvastam annyi románt, — mert, hogy Isten még jobban sujtsa, ő szemeire is szenved, igy sokat nem olvashat, fejbaja szemeire is folyvást hatván.

E szerint ünnep nélkül kapta, Mimi, ajándékait, Jolán is, én is, Dina is, barátaink is, egyiknek uti-toilettet, másiknak himzett kosarat, a szegény emigransnak pénzt adtunk. Nagynak szivar-tartót, mely egyszersmind pénzzsacskó és levéltáska, Mimi egy ékes papucsot vett neki, mit ott hagyott készakarva, másszor Mimi emlékeztette, és ismét ott hagyta, és igy három hétig, mi Mimit bántotta, sőt Dinát is. Ez német szokás, kapni kell minden házi barátnak, s mindenik örült az emléknek, csak az öreg ur viselte magát különösen tapintatlanul, hogy ne mondjam neveletlenül és szivtelenül.

Azonban jön mindig, de a mi különös, mindig d. u. $5^1/_2$-kor, 6-kor ebédelni szokásunk, s ő eltávozik mikor a leves fel van téve. Néhányszor, magyar szokás szerint, Dina marasztotta; s mindig rögtön elfogadta. Ez kissé baj, Boldini azt állitja: azért jön késő, hogy marasztassék. Vele is azt tette, s eleinte ő is marasztotta, s marad mindig, de miután e servitust nem akarta elvállalni, feltette magában nem marasztani, s azóta soha sem jön. Ő az öreg urat „schmarozernek" hiszi, mert nyalánk, mód nélkül. Én ezt nem hiszem, de másrészről, ha szeret velünk lenni, miért jön $5^1/_2$-kor, midőn szükségkép csak félóráig lehet nálunk? Máskor soha nem jön hivás nélkül, arra mindig. Az igaz, az öreg ur nem tartja szavát igéreteire nézve sem. Bellevueben emlegette, Dinával sétálni menend, a gyermekkel ezt és amazt megnézi, ha vendéglőbe, ha szinházba megyünk, társul szegődik, — mind ezt elfelejtette, sőt nem

teszi, bár adandó alkalommal emlékeztetve volt. S csütörtökön este nem jön, midőn mások jőnek, pedig az asszony mondá, neki könnyebbség ha többen vannak és beteges fejével nem kell vendégeit sorba mulattatni, ez oly könnyités, mit jobb ismerőseitől megvár. Aztán Mimikének mindenki hozott ujévi ajándékot, mint a gyermekeknek adni szokás Párisban, ez egy kosárt, amaz egy domino-játékot, egy thea-servicet stb., ára ezeknek 50 c., 1—2 franc, csak az öreg ur nem volt iránta ennyi figyelemmel, és ezt Mimike, mint eszes gyermek érezte, mert ő 15 frankért vette neki a papucsot. Szóval a milyen nyájas, megelőző, gyermekszerető, házibarát volt, mig falun voltunk, most ép oly önző és figyelmetlen.

Sőt történt, hogy január 10-én két magyar ügyvéd, Batthyány G. ügyvédei, Nagy alárendeltei, egykor megjelenvén itt, a Kázmér öröksége iránt, egyszerre csak elmaradt, s most február 15-ke van, de 5 hét óta egyszer láttuk csak, a mint mások mondják, de ő is mondta, mindig velök jár szinházakba, ebédekre, sőt bálokba; — magam is hajlandó vagyok hinni, hogy a grófi család költségén foly a vigalom. Ez elhanyagolás fájt Dinának, mert ő hitt az édes öreg urnak, nekem is kezd szememről a hályog lehullni, ugy látszik az még sem oly nagy barátságra mutat, addig mig nincs más mulatság, jőni naponkint, és midőn máshol nyilik a lakodalom, itt hágy, és még csak a beteg asszony után sem tudakozódik.

Néha kis fillentésen is kaptuk az öreg urat. Meszentinnel a mi viszonyunk meghidegedett, ő becsületes ember, de müveletlen, s igen követelő kezdett lenni, s nem ismerős, nem is barát, de az akart lenni, házunknál. Dina megunta a nyers modort, s azóta ritkábban

látjuk Meszentint. Nagy nálunk ismerkedett meg vele. Megvetőleg szólt róla mindig, min csodálkoztam, mert republikanus ember nézze a jellemet az emberben, és ne a tudományt. Azonban Meszentintől hallók, hogy Nagy néha-néha meglátogatja, ebédeit elfogadja, sőt gyakran ép 5 után megy hozzá, s ebédre marasztatván, azzal a mit talál megelégszik. Meszentinnek mint népembernek ez tetszett, ő ezt természetesnek találta, mi ebben Nagy részéről számitást láttunk. Miért szól róla mint durva, szegény póremberről, ha mégis jár hozzá? Egyszer Dina kérdezni találta tőle: mikor látta Meszentint? Feleli: bizony már van 10 napja, én őt ritkán látom, legfölebb a kávéházban. Történetesen M. az nap jöve el hozzánk, a zongorát accordirozni, s még akkor nem tudván semmit Nagy titkolózásairól, az aszszony kérdvén M.-től: mikkor látta Nagyot, felelé: tennapelőtt ebédelt nálam, igaz nem is vártuk, 6 óra felé jövén, marasztottuk és szivesen elfogadta. Dina őszinte asszony lévén, nem állhatta meg Nagynak, első alkalommal, nem mondani meg, hogy mit mondott *ő*, és mit hallott M.-től, mire N. azt válaszolá: igaz, de hát mi ember az a M., itt elbeszéli, és engem kér, ne szólnék itt. No ez már nem igaz. M. egy örs, becsületes munkás, ki nem hazudik. Az öreg ur a diplomata, — róka az öreg.

De minek irtam én ezt mind ide? Mert unom a világot, s a magas elmélkedéseket, engem nem a világ sorsának rosz menetele bánt, hanem az, hogy barátokat sem jótéteménynyel, sem szivességgel nem lehet szerezni, alig kezd az ember hinni, s már ott áll a csalódás határán.

Dinámnak kivált fáj ez, és méltán. Az élet a nőre nézve a családi viszony édes kapcsolatiban áll. Pár év

óta nem tettünk ismeretséget, melytől annyit várt ő mint a Nagygyal való ismeretségtől; nyájasnak, finomnak, műveltnek, a házi élet, a gyermekek kedvelőjének mutatta magát, ő is házikört keresett magának, s azt nálunk látszott feltalálni; kora által is a családi életre van utasitva, az emigratióban minden művelt, becsületes magyar ritka, az ilyen drágább a gyémántnál, — s ime félünk ez is hamis kő volt.

Erről szóltunk Dinámmal, és ime e leirás igy kerül naplómba.

Dina az egész hónapot ágyban töltötte, csak a hó végén kelt fel néha-néha, de ki nem ment. Nemcsak reményt temetett el, fájdalmakat is aratott, tartok tőle, az egész telet kinosan fogja átélni, ő is érzi már eleve, sokszor sir, és biz én nem tudom vigasztalni sem, igazsága, oka van sirni, zugolódni a sors ellen, mely vak mint a vakandok és kegyetlen mint a tigris.

Február.

Én olvasok és irok, de czél és kitartás nélkül, annak, ki örökös betegápoló, nem lehet egy vállalatba összepontositani erejét; — mindig az után hallgatózom: nem nyög-e ujra Dina a szomszéd szobában, mindig uj bajtól félek, mindig történik valami a mi megrémit, szóval eszem soha nincs teljesen hatalmamban, irok és olvasok töredékesen és csak azért, hogy gondolatom ne foglalkodjék mindig a búval és fájdalommal.

Ha 1850 óta házam nem volna állandó kórház, azóta én sokat kezdtem és sokat bevégeztem volna, de igy hónapokig nem dolgozhatom komolyan, s a mindennapi bajok, nyugtalanságok, aggodalmak egész lelki

erőmet elkoptatják. Nem is akarok erről gondolkodni, mert ez elkeserit, sőt képes volna dühbe hozni; minek élünk, ha az élet igy mul el? semmit nem csinálhatva a mivel a haza vagy az emberiség iránti kötelességünket leróvhattuk volna. E szempontot én mindig igyekszem elkerülni, csak az évek végével borulok el-el, midőn azokat látom mulni a nélkül, hogy valamit mutathatnék fel.

De hát miként segitsek rajta? Az Isten sujt bennünket, gyermekeink halálával; — avagy nézzem hidegen sirjaikat és menjek utamon? Ah én ily kőszivvel, vagy ha ugy teszik, nagy lélekkel nem birok. Dinám 1847 óta beteg, csaknem folyvást, kivált ősztől tavaszig, mindent megkisértének, évenként ezreket adánk ki orvoslására, minden uj évbe uj reménynyel megyünk, s mindenikben a betegség fogadja ölébe. Avagy ne törődjem vele, ha nem segithetek rajta, ő szenvedje a változhatlant, s én teljesitsem kötelességemet a közügy iránt? Ugyde erre szinte nincs erőm; ő elvesztette honát, vagyona egy részét, ismerőseit, a csendes életet honn, melyet ugy tudott élvezni, s másoknak oly kellemessé tudott tenni, ő áldozata politikai eseményeknek, miknek ő nem szerzője s nem is pártolója, ő hiven és szivesen követett engem számkivetésbe, e nyájas, de szivtelen, e hiu és dicsekvő, ez ékes, de tudatlan franczia nép közé, mely közt idegennek élni kétszeres kin és meghalni kétszeres halál. És én hagyjam őt szenvedni, busulni, emésztődni, s vegyek magamnak lelket, mely reá hidegen tekintsen, mint egy kőbálvány? De hol vegyem azt? Szeretheti az emberiséget az, ki szeretetet az egyes szenvedései iránt nem érez? Ha ez törpeség és gyöngeség, bevallom azt szégyen nélkül, és igy élünk mi, ő többnyire betegen, kinlódva, és én minden vál-

lalatra tehetlenné téve az aggodalom által szenvedései miatt.

De más részről azt sem tagadom, néha-néha mélyen elborul lelkem, meggondolván és **kérdezvén** az égtől, miért épen én reám mérte e szomoru sorsot, mi szerint sem a jelent nem élvezhetem örömeiben, sem a jövendőért nem dolgozhatom, erőm és tehetségem mértéke szerint?

Szóval, életem apródonkint elmorzsolódik a házi bajok és búk közt, — pedig ha Dinám egészséges volna, vele a legboldogabb lehetnék, mert ő nemcsak szép és deli asszony, de a legszerencsésb természettel is van megáldva, derült, elmés, beszédes, szives, jó, önzetlen, minden helyzetben feltalálja magát, szeret élni s élvezni, minden kis jónak tud örülni, szivesen tesz jót, vidor örökké, mint a nyári kék ég, s mihelyt fájdalmai engednek, vidorságát azonnal visszanyeri, elfelejti a roszat ha elmult, s a jóval, hacsak remény is, megelégszik. Adott nekünk az ég sok jót, de nem engedi, hogy azt élvezhessük, és igy mint ha nem adta volna.

E hó végén Dina fölkelt, és csötörtökön fogadtunk ismét. Ismerőseink el-eljöttek néha ebédelni, e szerint Dina egyhangu életébe ujolag jött némi változatosság.

Kimennie ugy sem lehet, a tél kemény és havas lévén, milyen itt egy tized óta nem volt.

Jolán és Mimi zongoráznak szorgalmasan, és rajzolni is tanulnak. . . .

Konstantinápolyból ide jött Dudás, ki otthon tábori pap volt. Bémer püspököt mint titoknok a fogságba kisérvén, tőle utóbb elvált, külföldre menekedett, Amerikába ment, s ott protestans vallásra tére ált. Onnan mint missionarius keletre utazott, s az ottani magyarokból egy protestáns gyülekezetet alkota. Most ez által

megbizatva, utazik, hogy egy magyar iskola és egyház épitésére pénzt gyűjtsön. Voltam vele egypár itteni protestáns papnál, — de a protestáns franczia pap, az idegen országokat illetőleg, tudatlan és szivtelen. Semmi felebaráti szeretet nincs bennök. Kénytelen őket az ember megutálni. Különben én e tapasztalást már 1837-ki utazásom alkalmával tettem. Mint eleve tudtam, eljárásunknak nem lőn semmi sükere.

Az igaz, mélyen a dologba beavatkozni nem akartam, bár 100 francot aláirtam. Dudás maga nyers, betyár, szabad modoru és nyelvü ember. Mindennek inkább való, mint papnak és missionáriusnak. Más részről tud nyájas, alázatos lenni, sok tekintetben valóságos ügyes jésuita, — megtetszik, hogy pápista növeldéből került ki. Innen Belgiumba, onnan Angliába, innen Amerikába megy, a Konstantinápolyban lévő amerikai követ ajánlásával.

E télen kezd járni hozzánk Jámbor is, ki Hiador név alatt, mint költő ismeretes. 1851-ben menekedett ki. Pap (kath.) volt ő is. A pesti napló levelezője. Becsületes, naiv ember, kissé nagyon is megfelel nevének.

Márczius.

Kemény, hideg, havas tél van, milyen Párisban évek óta nem volt. Minden tekintet a Krim felé fordult, hol az erős tél a muszkának kedvez, mint annak kedvezett az 1812-ki. Én ugy sejtem, a szerencse e században a szlávnak fog kedvezni, az igazság kivánja, hogy a mely népfaj eddig utolsó és teherhordó volt, jusson az elsők sorába. A nemzetek sorsában uralkodik bizo-

nyos fátum; eljő minden nagy nemzetnek az ideje, midőn emelkedik minden ellenállás daczára, s midőn sülyed fentarthatlanul. Hajlandó vagyok hinni, miként a szláv faj amaz elsőbb stadiumában van, és ép ezért kivánatosnak találnám, hogy a magyar a szlávok triomphalis szekeréhez csatlakozzék, ha ugyan csak a sükert akarjuk és nem tekintjük az elveket. Az ügyességet és értelmiséget tekintve az egyesülteknek kellene győzniök, de másrészről a szlávok csillaga emelkedésben, a nyugotiaké sülyedésben van, s a csatákat nem a seregek vitézsége, egy magasb sors dönti el.

Minden esetre ez harcz a fejedelmek, s ugynevezett egyensúlyok közt, minek nincs értelme, a seregek vesznek részt benne, a népek nem, legfölebb csak a mennyiben anyagi érdekeik vannak a játékban, de a lelket az egész nagy tusa nem érdekli, mind addig mig a csata az elvek csatájává is nem válik, s körébe a népeket tényezőül fel nem veszi. Eddig azonban erre nincs semmi kilátás.

Történetesen kezembe jutottak Lachambaudie meséi, kit az akademia kétszer koronázott meg, mi magában ugyan nem ajánlvány, s kezdtem azokat olvasni. Én eddig kevés mesét olvastam, Phaedrusból mint gyermek, néhányat, mikor a latin nyelvet tanultam iskolában, —Lafontaineből egypárt ismertem, mint Le corbeau et le renard, melyet az egész világ ismer, birtam a könyvet, de soha nem olvastam, igen gyermekes olvasmánynak tartván azt. A német, angol, keleti meseirókat csak neveikből ismertem.

Azonban Lachambaudieban, mely munkát rám egy olasz Goltara nevü tolt, néhány szép lapot s néhány szép mesét találván, eszembe jutott, miként én mint tanuló sok verset irogattam, dalokat, balladákat, epi-

grammokat, regéket, egy kis eposzt, két rövid szindarabot, sőt két mesét is versben, s az egyiknek tárgya volt a tintavonás, melyen egy kis bogár nem tudott átmenni (ez velem, este irásközben történt), s midőn porzót hinték körüle, mindenik szemben gátokat talált. Ezen eszmét dolgoztam én fel 17—18 éves koromban, s most eszembe jött azt ujra feldolgozni. Mióta a forradalmi epigrammokkal foglalkozám e nyáron, azóta a költői olyan milyen ér folytonos csörgedezésben van. Azonban nem ezt irtam meg először, hanem, márczius 10-én, első volt a „Ganéjdomb és a rózsa". „Az apa és fiu (boldogság és vágy)." „Istók és az ut." „A csikó és a macska." Az ötödik volt „A kis bogár és az akadályok: Éji mécsem csöndes fénye mellett, Ábrándozva gondolkodtam etc." Ezután ezeket irtam ily sorban:

Az ép s nyomorék gyermekek.
A kőszál és a folyam.
A kukuk-anya.
Az oroszlán és a méh.
A vándor és a fa.
A kancza és fiai.
A forrás és a csillag.
Miska, a tolvaj.
A toronymécs és a toronyőr.
A czigány és a veres nadrág.
Arany gyűrű és a bokréta.
A szőlő és a bor.

E szerint 10-dikétől kezdve 30-káig tizenhét mesét irtam, s elhatároztam magamat, irni mind addig, mig az egy kötetet teend, és akkor őket, álnév alatt, vagy név nélkül, ki fogom nyomatni. A magyar irodalomban csak egy meseiró van, Fáy, de ő prózában irt. Más-

részről meg fogok ismerkedni a legfőbb meseirókkal, átolvasandom Lafontainet, Phaedrust, Aesopot, Lessinget, Gellertet, Floriant, mert én mind ezeket nem olvastam.

Némely napon hármat is irtam. Ebéd után egy szivar kiszivás közben egyet megirok, valóban néha ugy foly, hogy csak irnom kellene. Könyüségem magamat is megdöbbent, mert én mindent rosznak hiszek mi munkába fáradságba nem kerül. S kivált könnyen találom a rimeket, pedig megválogatom, jobban mint a legtöbb magyar költő. A mit irok, Dinámnak mindig felolvasom, neki az eddigiek mind tetszettek, pedig ő megmondja a mi neki nem izlik, és észrevételeinek mindig hasznát vettem. Ő itél nem mint biráló, de mint olvasó, ki azt mondja a mit érez.

Ime tehát öreg koromban csakugyan költő, legalább versiró leszek. Dolgot keresek és nem halhatlanságot, ez az egész.

April.

Ime eljött a búnak s örömnek e hava, örömnek a mennyiben Dina e hóban, 16-án született, a mennyiben e hó 20-án keltünk össze, de búnak is, mert napam e hó 15-én lőn áldozata a cholerának, és most egy éve 1-jén halt meg a mi felejthetlen Irénkénk. Épen oly szépen sütött a nap most egy éve, mint süt mikor irom e sorokat, s végig menvén az órákon keresztül, szivem szenved, mint akkor szenvedett, bár könnyeim most nem hullanak. Nem mult egy hónap sem, hogy mi sirját többször meg nem látogattuk volna, tele van fehér koszorúkkal aggatva és virágokkal ültetve; ha a fáj-

dalomnak jele a gond, melylyel a sirt ápolják, a meudoni sirkertben ő sajnáltatik legjobban, mivel sirja a legékesebb.

Ó mi szép volnál édes angyalkám most már! Már járnál, futnál, szólnál, már játszanál a többi gyermekekkel, már elbujdosnál a magas füvekben, már örülnél az életnek, a szép napnak, a futó fellegeknek, a süvöltő szélnek, a bájos holdnak, — ó ezt te ugy is ismerted már, valahányszor kérdők tőle: où est le bon dieu, mindig a holdra mutatott. Ezt és a csillagokat szerette legjobban, lehetetlen volt estenden az ablaktól elvinni, ha van jövő élet, ott van valahol, egyikben vagy másikban, ha nincs — hát nincs, elmult mint az álom, mint mi is el fogunk mulni.

Ritkán merem magamat átadni azon ábrándnak, mi boldogok volnánk mi vele, ha ő élne, ha Miminknek társa és testvére volna, ha egyiket anyja, másikat én vezetném sétálni, mint láttunk másokat sétálni 2, 3, 4, viruló gyermekekkel, ritkán adom magamat ez ábrándnak át, mert fáj szivemnek arra emlékezni, mi boldogok lehettünk volna és mint nem vagyunk az. A mindennapi kenyerünk van meg, semmi egyéb, — gyermekeinket elvette az ég, Dinámnak egészségét évek óta, barátaink nagy részében megcsalatkozánk, hazánkat elvesztettük talán örökre, ime ez a mi életünk kerte, egyetlen virágszálat ohajtánk benne felnevelni, Irénkénk volt az, és azt nem hagyta nekünk a sors.

Kimentünk Meudonba mindnyájan, Irénke sirjára, Dina is kijött, ámbár még gyönge, s uj koszorúkkal felékesitvén sirját, megsirattuk őt, ki rólunk talán semmit sem tud ott a hol van, és megsirattuk magunkat, kiknek lelkünkön emlékezete mint egy éjszaka ül. A számkivetés nem elég csapás, az Isten kiüzött a hazából, és

most családi kört sem enged képezni, minden gyermekünknek helyén, egyet kivéve, egy sirkő áll.

Mindig Irénkéről gondolkozván, april 1. és 3-ka közt, e sorok mintegy kifolytak belőlem.

Irénke sirján.

April 3-án, eltemettetésének első évnapján.

Már régóta nem láttalak
Édes gyermekem,
Mit csinálsz a föld ölében?
Mondd meg ó nekem.

Emlékezel-e reánk még,
A miként mi rád?
Vágysz-e hozzánk, mint mi vágyunk
Untalan hozzád?

Álmodol-e életedről
A mely volt rövid?
S álmaidban feltünnek-e
Kedves szüleid?

Lelkiképen ott lebegsz-e
Napjaink felett,
Mint mi szünt'len ott virasztunk
Sirköved mellett?

Avagy csak te vagy nekünk, mi
Neked nem vagyunk?
Szüléje nincs holtnak, csak van
Nékünk halottunk?

Szánandó nem a ki elhal!
Inkább a ki él,
Boldogabb ki nem szenved már,
Mint ki csak remél.

Ó régóta nem láttalak
Édes gyermekem,
Mit csinálsz a föld ölében?
Mondd meg ó nekem.

Szánsz-e minket ott a hol vagy,
Lég vagy égben tán?
Sohajtsz-é felénk, miként mi
Szép orczád után?

Te jelensz meg a virágban,
Dombodon mely nő?
Az illat, mely kél belőle
A te lelked ő?

Ó hiában kérdlek téged'
Édes gyermekem.
Hallgatsz régen, hallgatsz mélyen,
Nem felelsz nekem.

Fú a szellő s küpriszednek
Lombja közt nyögel,
Hallgat a sir, gyermek alszik,
Szómra nem felel.

Dina asszonyi bajai nehezülvén, Dubois professort kértük tanácsul, ki a császárné accoucheurje. Ő nem irja magát bárónak, de neje igen. Jó, szerény ember, kopasz feje a Kölcseyére emlékeztet, de alig hiszem mély embernek.

Véleményét kértem Mimire nézve is, ki eleven, friss, gyors, de szikár, testben száraz, mindig náthás és néha nagyot hall. Nem orvosságra, hanem bizonyos szabályos életmódra van szüksége, vérét kellene módositani. Egyszer volt láza is, mi 4—5 napig tartott, utána soká köhögött, Dubois gyógyitá.

S minthogy Dina megijedt nagyon, nem kimélte magát, és ő is roszul lett, szörnyü oldalszurásokat éreze és égéseket, ugy hogy második napon Dubois okvetlen szükségesnek tartá 12 pióczát rendelni, mi a fájdalmakat mindjárt nem szüntette. Bélgyuladás volt. Nem elég hogy állandó betegséggel gyötri őt az Isten, még ujakkal is meglátogatja.

Ez uj vérvesztés Dinát meggyöngitvén ujolag, midőn a betegség megszünt, fejbaja tért vissza erősben mint valaha. E névralgie olyan mint a reservsereg, ha más baj jön közbe, csendesen tartja magát, ha az elvonul, ő tesz támadást. Dinát néhányszor ín-reszketés szállja meg, mi vele régóta nem történt, — az igaz, hideg, változó, nedves az időjárás, mint télben, mindenütt fűtenek, s a betegek száma nagy, kivált a bélgyuladás, typhus és a grippe uralkodik.

Igy mult el e tél is ránk nézve, szomorun és szerencsétlenül. Reményltünk és megcsalatkoztunk mindenben, eseményekben és emberekben. Egészsége Dinának némi állandóságot igért, — s többnyire ágyban húzta ki a telet. Reménylt gyermeket, ki Irénkét kipótolja, — meghiusult e remény is. Sőt ennek következménye egész telünket elrontotta, a veszteséget szenvedés követte. Elmult a tél örömtelen, mulatságtalan s kétszeres volt a szenvedés, mert volt okunk reménylení. Baráti érzelmeink is szomoru tapasztalást tőnek, Nagy czudarul viselte magát, sőt több más, s szivet és lelket nem érhet nagyobb csapás, mintha emberekbe vetett bizodalma kezd megcsökkenni. És egypár ily esemény Dina lelkületét is igen meghatotta. Angélique is, Irénke dajkája, ki őt igen szerette s nálunk maradt mint szobaleány, elment e harmadik évben, mi mondtunk neki fel, mert épen midőn Dina és Mimi egyszerre beteg volt, engedelem nélkül több

napra eltávozott. Jó cseléd volt, de önző és szivtelen. Batthyányné is szivtelen asszony, férjét Kázmért tökéletesen elfelejtette. Almássyval sem igen levelezünk, Telekivel épen nem. Pénzbeli ügyeink sem mennek jól, otthon nem fizetnek, az itteni vállalatok megakadtak, itt a kamatot nem fizetik, ott a tőke is veszedelemben forog. Politikailag semmi remény, a fejedelmek csatáznak, a népeknek semmi kilátásuk a szabadságra. Quidquid delirant reges, plectuntur achivei.

Meséimet irogatom. Ismét 18-at irtam e hónapban. Czimei a következők:

1. Az óra és a mutató. 2. Az üres kendertörő.
3. Ferencz ur gazdálkodik. 4. János a röst.
5. A basilisk és a tükör. 6. A szarka.
7. Isten s a kecske, tehén, ló és juhfaj mint panaszkodik.
8. Az ur és a koldus. 9. A tücsök és hangya.
10. A nap és hold. 11. Csillag és gyémánt.
12. Az óriás és a törpe. 13. A komondor és éhes eb.
14. A két rózsatő. 15. A nagy és magas szónok.
16. A varga mint ács. 17. A hold és az ebek.
18. A mogyorófa és mogyorópálcza.

Ha igy haladok, mihamar összeállitok 100-at és ez egy kötetet fog tenni, mit miképen s mi név alatt fogok kiadhatni, még nem tudom, de kiadni szándékozom. Szándékom a literatura terén használni a hazának, ha a szabadságért mitsem tehetek, müvelem a nemzetiséget, s ekképen teljesitem egyik kötelességemet.

Május.

Az időjárás kedvezőtlen, többnyire esik s a lég hideg, mintha a tél el sem mult volna. Pár év óta mintegy meg-

fordult az idő rende, megváltozott járása, az évszakok helyeikből kimozdultak, nyárban ősz, őszszel nyár van. Avagy mindig igy volt ez? De minden kor a magáét ismervén, azt hitte, e rendetlenségek máskor nem léteztek. A jelenkor emberei közül hajlandó sok ezt a gőzgépek kigőzölgésének tulajdonitani, mások belőle egy közelgő cataclysmusra huznak következtetést. Ez is oly alapos ok lesz, mint a: horror vacui.

E hóban sem enyhültek Dina szenvedései. Ez annál busitóbb rá és ránk nézve, mert más évek e szakában állapota mindig javult, és mert e telet csaknem folyvást ágyban töltvén, a mit szenvedett az elég volna egy évre bőven. Reggel fölkelése után darab ideig ment a fájdalomtól, de az dél felé mutatkozik és nem enyhül mindaddig, mig este ágyba nem megy. Néha, bár ritkán, reszketegség jön rá, fogai vaczognak, — oly jelenet, mi a mult években nem mutatkozott.

Hallván, hogy egy olasz magnetisáló, Regazzoni, rendkivüli erővel bir, s magam tanuja lévén egy ülésben kisérleteinek, mik a nézőt bámulatra ragadták, p. o. magnetikus vonatai által (illetés nélkül) a nők melleit lelohasztá és felduzzasztá kőkeménynyé, — az álomjárókat, kik a szobában voltak, adott jelre, kün az utczáról össze s halomra döntötte, — a sarktűt irányából elmozditotta, — a vérlüktetést gyorsitotta vagy megállitotta, — az öt érzéket, együtt vagy külön, paralysálta, . . . s különben ő főleg gyógyitásokkal foglalkozván, mire, egy orvos jelenlétében, engedelmet kapott, őt elhatároztam meghivni s Dinát keze alá adni. Mindig azt hiszem Dina fogékony a magnetikus befolyásra. El is jött Regazzoni s magnetizálta 20—22-szer (junius közepéig), s kezdetben mint egy electrikus gép hatott reá, meg-megrázván őt, — de elaltatni nem birta, igaz, nem is akarta, elveivel e gyógy-

mód ellenkezvén. Az egész gyógymód eredménye annyiban állt: nem orvosolta meg Dinát, épen nem, de fájdalmait néhány órára megszüntette, mi minden esetre nyereség volt.

Birt nagy erővel Regazzoni, de inkább alkalmas volt mutatványokat adni mint gyógyitani. Mint eszköz hatalmas, páratlan, mint értelem csekély. Empiricus volt, semmi egyéb. Az orvos, Mr. Loyet, egy bon-homme, kinek volt volna belátása, de erélye nem, és az olasz csinált a mi tetszett, mást minden nap. Ő is emigrans volt, s borzasztóan játszotta a patriotát, az önzéstelent, a philantropot, midőn jött az idő legnagyobb részét olaszos hetvenkedéssel és szóvillámokkal huzta ki, — de mindazon patriotikus sympathia nem gátolta 500 fr. dijt követelni, — mennyit Páris legelső orvosa nem kivánt volna.

Annyi haszna volt e kisérletnek, a pillanatnyi enyhitésen kivül, hogy magam is kezdtem a magnetismust tanulni, mind könyvekből mind gyakorlatilag, s napközben ha a fájdalmak jelentkeztek, azokat ép ugy megszüntettem mint Regazzoni. Annak már három éve, sőt négy (1851. octob.), hogy Dina ohajtá kezemnek fejére tevését, ha igen szenvedett, s ez mindig használt, és ép ez az, miből azt következtetém, hogy ő a magnetismusra fogékony. De most megtanultam, hogy a hatásra nem elég egyszerüen ott tartani a kezet, hanem szükség akarni a hatást, s hogy ez eljárásnak vannak bizonyos szabályai, mik szerint a hatást vagy előmozditani vagy elrontani lehet.

Azonban más bajai is vannak Dinának, mik miatt a hires Dubois-val értekezénk, ki azt tanácslá, hogy e miatt a nyár egy részét Párisban kell töltenünk. A baj nem nagy, de mivel nem fordittatott rá gond, az ápolás időt kiván, az idétlen szülés egyik oka a bajnak, de ha

eleje a bajnak nem vétetik, következése ismét az lesz. Egyébiránt ez egy tisztes ember, ama hires báró Duboisnak fia, ki I. Napoleon császár nejének orvosa volt, mint ez is accoucheurje a mostani császárnénak. Ámbár a legnagyobb házakba szokott járni csak, nagy finomsággal s sok gyöngédséggel bán velünk, szegény menekültekkel, — igaz, Dinát mindenki, a ki ismeri, megkedveli, férfi és asszony, e részben ő talizmánnal bir, a merre megy és jár, hódolókat és kedvelőket talál, másrészről Dubois, minket látván, talán az Orleans számüzöttekre emlékezik, s ez szivesbbé teszi, — mert, különös, Francziaországban a középrend s a nép vagy orleanista vagy republikanus. Hiában rostálgatja a mostani kormány a hivatalosok fél millióját, pártolóit megszámolni könnyü, — meg tudom okát fogni azoknál, kik elvből indulnak ki, de a kiknek kenyér, pénz és hivatal kell, azokat nem értem.

E hónapban is irogattam meséket, kevesbet mint a multban, de gyüjteményem néhánynyal szaporodott. Ide irom czimeiket.

1. A két pupos. 2. A kakas és a nap költe.
3. A két versenyző juhász. 4. A fecske és a pacsirta.
5. Az utas és a kondás. 6. Az ifju és a kőrösfa.
7. A hársfa és a vadrózsa. 8. A fiu és a kovakő.
9. A három kutya. 10. A láng és a füst.
11. A parasztház, a kastély, az egyház.

E szerint van már 46 mese.

Mit érnek? mások dolga megitélni. Az mindenesetre különös, hogyan jut az ember némely pályára. Egy véletlentől függ minden. Igaz, előérzetem volt, hogy nem halok meg a nélkül, hogy a költészet mezején kisérletet nem tettem volna. De kedvem mindig a drámára volt.

Junius.

E hó is csaknem végéig esős, nedves volt, mi kormányokat és népeket érdekelt, s aggasztott illetőleg. Azok is, ezek is az éhségtől rettegnek, de azoktól elvehetné e crisis a koronát, ezeket szabadságra juttathatná. De a hó vége szép, meleg napokkal örvendeztetett meg.

E hóban Hébertnek, ki a magnetismusról szóló hetilapnak szerkesztője, magnetismusról tartott leczkéit jártam. Hetenkint két leczkét adott, s adta nyilvánosan, dij mellett. Kisérleteket is tett s hallgatóival is tétetett. Mindenesetre érdekes volt; hiában, gyakorlat nélkül sok dolgot nem lehet megérteni. Előadása folyó, kellemes, szabatos, tanári, s érdeme annál nagyobb, mivel nem pártot, nem felekezetet képvisel, hanem a tudományt annak mostani állapotában adja elő, előadván az eltérő véleményeket s megtévén észrevételeit azokra. Mintegy 20—28 minden rendü hallgatója volt. Okos, gondolkodó fejnek látszik; nem orvos, hanem, gondolom, officier de santé, valaha gyógyszerész volt. Ő alapita egy magnetikus gyógy-hivatalt, hol a betegeknek nyilvánosan adatik tanács s hol azok magnetizáltatnak. Szándékom, ha szükség lesz reá, Dinához inkább őt mint dr. Loyet-t hivni. Loyet is hallgatói közt volt, és jegyzett szorgalmasan mint egy iskolás gyermek.

Dinát én még e hónapban is magnetizáltam, midőn szenvedett. Én csaknem álmosabbá tevém mint Regazzoni, s fájdalmait sikerül enyhitenem.

Dina egy uj orvos keze alá is adta magát. Sokan ajánlták neki dr. Ducommun-t, ki a szembajokat nagy sükerrel, magnetico-electrikus géppel gyógyitja. Tereme

mindig tele van, s pár ismerősünkön jeles kúrát tőn. Bánásmódja tetszik Dinának, s ő is Dinával kitüntetőleg bán. Amerikában utazván, megkedvelte a republikánus intézményeket, e szerint a mostani kormányforma ellensége, ellenben az emigransok iránt rokonszenvet érez. A villanytól jót reményl Dina balszemére nézve is, a jobbnak megerősitésére pedig szükségesnek tartja. Sőt azt hiszi az enyhitendi fejfájdalmait is. Véleménye szerint augustusig nem lehet a gyógyitást bevégezni, de azért ekkor ám menjünk tengerfürdőbe, onnét azonban visszatérvén, a gyógyitást kell folytatni, minek sükere a tengeri fürdők után csak biztosabb leend.

E szerint körül vagyunk véve orvosoktól. Richard a fogorvos, Dubois az accoucheur, Regazzoni a magnetizáló, Ducommun a szemorvos. És ha valaki meglátja Dinát, elég kövér testtel s örökké piros arczczal, azt mondaná, ez maga a viritó egészség. Ő olyan mint a nád, melyet a jövő szél lenyom, de mihelyt ez elmegy, azonnal fölegyenesedik. Midőn szenved, meglátni rajta, de mihelyt nem szenved, eleven, vig, pajzán lesz, a multra nem gondol, élvezi a szabad jelent, a jövőtől nem félve, inkább reménylve attól.

S valóban csodálni kell a mint magát azon mindenféle gyógymódoknak aláveti. Pedig biz az kellemetlen, sőt kinos némelyik, például az electricitas. De ő megy vonakodás nélkül, sőt kedvvel, mint a szarvas a patakra, kivált ha az orvos szépen bán vele, vagy valami körülmény érdekli, péld. Ducommunnál néhány érdekes beteg nő jelen meg, kiknek különössége őt mulattatja. A sors olyan, némelynek egészséget ád, és azzal is türelmetlen, másnak szenvedést, s ez ezzel is boldogabb. Ne azt kérdezzük az emberektől: ki mivel bir, hanem ki azt a mije van, mikép élvezi, mikép fogja fel,

mikép használja. Minden dolog, minden állapot, minden lét sem jó, sem rosz, vagy alig jó s alig rosz, jóvá s roszszá az ember által válik. Némelynek a sok is kevés, másnak a kevés is elég.

... A párisi expositió, mely május 15-én nyittaték meg, elvégre rendbe jön. Azt meglátni sok idegenek érkeznek, de nem annyi, mennyit a nyerekedők szomja várt. Magyarok is érkeznek, itt volt Batthyány Lajosné is, ki Dinát meglátogatta, s ő viszont.

Itt volt Németh Lajos, volt udvari agens, ki sokáig nem mert hozzánk jönni. Apponyi, Wirkner teremtménye, udvaronczok kegye gazdaggá tette pár év alatt, elv s bátorság nélküli ember, a forradalom alatt elbujt, s most ellene van az udvarnak és ellene a forradalmiaknak. Ilyen ember nekem nem nagy öröm volt.

Többet tudtam Dapsytól, Gömörből, ki cseles, eszélyes, óvakodó ember, ki szirt és örvény közt átuszott ügyesen, de ki azért gyűlöli a zsarnokot és rokonszenvet érez azok iránt, kik a szabadság áldozatai lőnek. Tőle sokat tudok, annyival inkább, mivel azon vidékről való, honnan én is vagyok.

Vele volt Juhoss, emigrans néhány év előtt, ki megjárta Californiát, s utóbb amnestiát kérvén, hazatért. Ő tehetős bányabirtokos, s mint a szomolnoki bányatársulat képviselője jött ki, bár francziául szót sem ért. Jó ember, finom, udvarias, de kissé zavaros.

Itt volt Bém is, fiatal müvész, ki mint ilyen utazik.

És Zsedényi Eduárd, az udv. tanácsos, szónoka 1843-ban a kormánypártnak, s most elégedetlen mint mi, mint, szerinte, az összes aristokratia, mint a nép, inkább sem mint 1848-ban. Mondja, a császár az oroszhoz hajlik, de nem a miniszterium, s e két ellenkező akarat egymást paralysálván, következése azon kétes politika,

melynek szemlélői vagyunk. Az aristokratia is inkább az oroszszal tart Austriában. A conservativok felett a kormány ép ugy őrködik mint a szabadelvüek felett. De mit tesz e párt? Mit tesz az aristokratia, kérdém? Nincs-e nyitva a nemzetiség s literatura tere, és annyi millió jövedelemből mivel segiti? A válaszszal, természetesen, adós maradt. A magyar aristokratia csak ellenkezni, csak vesztegleni, csak neheztelni tud, tenni soha és sehol. El kell hogy azt zúzza akár a kormány, akár a forradalom, mindeniknek akadály, annak a roszban, ennek a jóban.

Közöltem vele brochuremet, s Kossuth catastrophá-ját, — mindezt nem ismerte, s örvendett ezekkel s a bennök foglalt tényekkel megismerkedhetni.

Julius.

Az idő a mult hó vége óta megváltozék teljesen, állandóan tiszta és forró napok járnak, minek ránk nézve azon kedves következménye volt, hogy Dina fejfájdalmai teljesen megszüntek, e szerint, elvégre, ő egészen jól érzi magát. Sétálunk, néhányszor a szinházban is valánk, szóval élvezi az életet s sorsával megelégedett. Különben Dubois gyógyitja, mint Ducommun is szemeit, s mindenik tanácsolja tengeri fürdőbe menni, csak azt nem tudjuk hova menjünk. A középtengert ajánlják, vagy amaz főkép Biarrizot, ez Sable d'Olonne-t, vagy La Testet, — csak a Manche környékét nem. Mindenkitől utasitást kérünk, de oly kevesen ismerik a tengeri fürdőket, még az orvosok sem ismerik.

Mimire nézve, ki april óta egy pensionatba jár, hol 10-től 4-ig marad, s nagy szenvedélylyel tanul, ámbár a

franczia tanmód felületes, száraz, egyoldalu, unalmas, — Mimire nézve aggodalmunk van. Ő kissé szikár, kivált testben, havak óta náthás, ezért száját ébren és alva nyitva tartja, orrából beszél, s ha baja van, nehezen hall, s ezt közöltük Duboisval, Ducommunnal, Vidallal, Miniérrel (ki a siketnémák intézetének főorvosa), s mindnek az a véleménye, hogy torkában az amigdálok tulnagyok levén, azokat megmetszeni kellene. Lehet, nem ez oka a nehéz hallásnak, de minden esetre e műtétel szükséges, mert torokfájása veszélyessé válhatik. Ez mindkettőnket igen aggasztott, s elvégre is abban állapodánk meg, bevárni a tengeri fördő hatását, s ha elkerülhetetlen, csak akkor alkalmazni a műtételt.

Mimi nem oly kedves és bánható gyermek, mióta az intézetbe jár, mint azelőtt volt, talán a társalgás az oka, talán mert nővén a gyermek, ilyenkor akarata fejlik, s azt nem követi páros lépéssel az értelem. Anyja ezt nervozitásnak tulajdonitja, s lehet physicumát inkább anyjától öröklötte, — ámbár a nervozitás nem gátolja anyját, hogy a legjobb jellemmel, legszelidebb természettel, legengedelmesb akarattal birjon.

Mimi igen szemes, átlátó, észrevevő eszes gyermek. Mindent meglát, mindent észrevesz, és mindent megtart. Mely házban vagy utczában egyszer volt, azt mindig megismeri. A hasonlatosságokra mindenben emlékezik. Az öltözeteket legkisebb részletéig meglátja, s képes elmondani. Semmi, bár mi finom czélzás nem kerüli el figyelmét. A mit mondani hallott, mit előtte olvastak, azt soha sem felejti el, és pontosan, meglepőleg alkalmazza. Szóval, kora 8 év, esze 15-re mutat, — de mégis gyermek, játékban mindent elhisz, s ha mondom, orromba fel fogom szippantani, elfut és sikolt. Nem hiszi, — de játéknak elfogadja.

Örökké derült és vidám, e részben képe anyjának. Éjjel bár mikor költsék fel, mosolyogva tekint rád. Örülni zajosan tud mindennek, szinte reszket bele, s mindennek igy örül, nagy és csekély dolognak. Élénk, friss, beszédes, szája soha nem áll meg, mindig van mondani valója, ha nincs kivel beszélni, magával beszél, s egész órákig. Mindig kell valamit tennie, egy perczig sem vesztegel. Lénye egy láng, mely mindig lobog.

Néha furcsákat mond, kár, hogy nem jegyeztem fel, talán fogná ő maga valaha itt olvashatni. S kedves dolog tudni valamit gyermekkorunkról.

Egy képet látott 1853-ban, melyen egy leányka egy kigyót, jó állatnak vélvén, kezében tart és simogat. Alá volt irva: L'innocence. (Ártatlanság.) Megmagyaráztatván magának, mondá: mais ce n'est pas innocence, c'est bétise. (Ez nem ártatlanság, ez ostobaság).

Ugyan akkor, anyja beszélvén neki, hogy roszat nem kell cselekedni, mert az Isten mindent lát, ő mondá: de hát mikor köd van, lát akkor is?

Olvasván egy könyvben, hogy ez, s az volt egy nagy zsarnok, kérdé: mit jelent az? Anyja mondá; zsarnok az, a ki másnak parancsol, a kinek minden engedelmeskedik, a ki mindent tehet, kénye szerint. S ő megjegyzé: de hát akkor Isten a legnagyobb zsarnok, mert az minden embernek parancsol.

Házi körben, természetesen, sokszor szó van az ismerősökről, s azoknak jó mint rosz tulajdonairól. Dina kivált szeret beszélni mások gyöngéiről, epe nélkül csak élczczel, nem hogy megszóljon másokat, de a mennyiben az mulattat. Mimi mindig köztünk lévén, — mert óh nincs testvére! — néha bele kottyant. Egyszer anyja megdorgálván, mikép nem illik másokról roszat mondani, felelte: hát ti nem szóltok szinte igy másokról?..

Különben ő fejes, akaratos, hamar neheztel, — de hamar is békül, alig hogy meg volt büntetve, alig törülte le könnyeit, ha mosolygasz rá, mosolyogva rohan feléd, mindent felejtett. Az akaratossággal ép oly ellenkezőnek látszik azon tulajdona, miszerint tud kedves lenni, tud hizelegni, tud szépeket mondani, negédes és tetszelgő, mint egy kitanult hölgy, s modora ép oly finom, mint eszközei tapintatosak, s mint mozdulatai kecsesek. Ha szabad mondani, mint a növényen az éghajlat illata és szine meglátszik, a párisi finomság lege őt át meg átjárta.

Anyját sokszor elkinozza, és viszont sokszor elbájolja, mint egy ördögke most, mint egy angyal majd, — én szigoru vagyok iránta, különben kormányozhatlan volna. Azonban komolyság köztünk csak a büntetés óráiban van, különben szerető barátok vagyunk, én játszom, évődöm vele, s ő nem fél tőlem.

Ó mi szép volna, ha Irénkénk is élne! Ez mint egy szelid liliom volna, az illatos és tüskés rózsa mellett. Még mindig elborulok, ha rá gondolok, ha valami tárgy, mi övé volt, rá emlékeztet, annyival inkább, ha Meudonban virágtele sirja fölött állunk, melyet havonként egyszer-kétszer meglátogatunk. Hogy az Isten igy megpróbált minket! Bizony zsarnok ő, mint Mimi mondá, a hazátlanok iránt kegyelmesb lehetett volna. A hol kis gyermeket látok, elfordulok, — szeretném őket nézni és nem is, fáj szivem, abban egy-egy szúrást érzek.

Elvégre elhatároztam magamat, kőnyomatni azon epigrammféle verseket, miket a magyar forradalom egyéneire irtam. Czimök: „Lombok és Töviskék, forradalmi jellemképek." Páris 1854. 1—75 lap. Podhorszky másolta le, de nem nagyon szépen és nem elég vastagon,

ugy hogy némely szók és betük homályosan nyomódván ki, sok igazitás és kifestés szükséges.

Néhány példányt utazók által juttatok haza, néhányt postán, czimezve osztrák előtt nem gyanus, de hazafi emberekhez. 10-et Hamburgba küldtem Hoffmannak kiosztás végett. 10-et Ludvighnak Brüsselbe. Angliába, Amerikába, Konstantinápolyba, Genfbe is küldtem ottani ismerőseimnek. Mindössze 200 példányt nyomattam, 100 frankomba került.

Azt hiszem, sok jó, költői, epigrammi gondolat van benne, a verselést talán még simithattam volna. Hol egyénekről, s még élőkről van szó, a hol históriához hűk akarunk maradni, ott az ideálizáló szint nem alkalmazhatni, ezért az ilyen epigrammokban van sok prózai elem szükségkép, csak szépet nem lehet mondani, kell mondani az igazat szépen. Hozzá járul, hogy embereink, közelről tekintve, törpék, nagy része emlitést sem érdemel, nagy része nem dicsőitésnek, hanem satyrának volna inkább tárgya. Efféle versek egy neme a história-irásnak. Legközpontositottabb kivonata az illetők jellemeinek. A végitélet, mit mindenik egyéniségről mondhatni. Méltányos és igazságos akartam lenni. Sokszor nehéz volt a gunytól és satyrától óvni magamat. De természetesen e szerepet elleneinknek kellett hagynom. A tüskék mint meg annyi tanácsok, ki mi hibát kerüljön el, ha még leend tere és alkalma cselekedni. Ezek az önismeretre utasitsák őket. A vadászoknál nincs hazugabb, a politikusoknál nincs hiubb nép a földön. Azokat megszégyeniteni kell, ezeknek tükröt mutatni.

E hó 15-kén ugyanazon házban a 2-ik emeletbe (42 rue des petites Ecuries, sur le devant) hurczolkodtunk le. Boldini házassága elmulván, s igy az illető

családtól átengedett szállást át nem vehetvén, melynek reményében eddigi szállásunkat felmondtuk, — örülnünk kellett, hogy a házban mást kaphattunk. De 300 frankkal többet fizetünk, és minden ujra festetvén, ez és a hurczolkodás sok kellemetlenséggel járt.

Röviden megjegyzem, hogy bizonyos speculatiókba bocsátkozván, — részint hogy tegyek valamit, részint hogy jövedelmünket öregbitsem, az agión borzasztó sokat vesztvén, de különben is mivel otthon Dina vagyona vagy rendetlenül, vagy keveset, vagy semmit sem hoz be, — eleinte az sükerült, közel 10,000 ftot nyertem, de utóbb fatumok értek, s kivált a mult hónap, véletlenül, igen veszteségteljes volt. Alig tudtam belőle kimászni. S rögtön nem segithetek rajta, miután csakugyan tengeri fürdőbe' megyünk. E vállalkozás sok rosz napot csinált nekem, sőt sok rosz éjet, azelőtt keresettel soha nem foglalkozván, a remény és félelem, és a zavar, melybe estem néha, minden nagyobb értelmi munkától vissza tartóztatott. E kettő nem megy együtt, pénzkereset és szellemi buvárkodás egymást kizárja.

Augustus.

E hó 2-ikán elindultunk Bordeaux felé, mi négyen és egy szobaleány, ki főzni is fog. Az ut nagy és a költség sok. Este 10 óra 45 perczkor elindulván Párisból, 3-án d. u. 7-kor Bordeauxban valánk. A vidék egész Poitiersig nem tetszék, sem nem sik, sem nem hegy, hullámzó a táják, melynek unalmát a virágzó földművelés veszi el. De nekem, szépségi tekintetben, nem tetszik az, hogy vetés, szőlő, fák, rét, apró vékony csíkokban váltják föl egymást, ez oly kisszerü tarkaság,

épen nem regényes, épen nem nagyszerü, méltó függeléke a franczia kertrendszernek. Nekem jobban tetszik a magyarországi vidék typusa, itt tengere a habzó vetéseknek, ott végtelen rét és mezőség, amott pompás erdők rengetege, néhol és gyakran, az igaz műveletlen, legelők országa. Ily nagyszerük a tájak Angliában is, csakhogy mind az művelve van, jelleme az a mi a miénknek, de szebb, mivel a természetet emeli a szorgalom keze.

Néhol kellemes völgyek nyilnak, miket egy folyó vagy egy csatorna kigyóz keresztül ragyogó vonalkint. Poitiers regényes táj, mint Angoulême is, csak Bordeaux felé emelkednek szőlőkertekkel boritott borházas hegyoldalak, melyek a mi szőlőhegyeinkre emlékeztetnek. Az erdők itt többnyire fenyvesek, — nálunk azt hiszik a fenyő hidegben tenyész, pedig ez már bizony dél. A franczia faluk sem tetszenek nekem, városi alakuk van városi fény s tekintet nélkül. Mintha egy gyermeket megnőtt ember ruhájában szemlélnék. Apró emeletü házak, az a piszkos, ripacsos cserépsindelyzet, az a meszeletlen, szürke vakolatos oldal, — ennél nekem jobban tetszik egy fehér meszelt magyar falu, csinos szalma vagy nádfödeleivel, s a közbeszórt árnyékos és gyümölcsös kertekkel. Ez valóban pásztori, mezei, amazok mint a városok rongyos hulladékai.

4-ikén Bordeauxban maradtunk, 5-kén én La Teste vagy inkább Arcachonba mentem. Az ut oda rút, a vidék sik, rideg, homok és fenyő boritja, Arcachon ellenben szép, egy fenyves hegyoldal aljában egy tengeröböl hűves partján. 10 év előtt alig volt itt néhány ház, most van 400, s elég csinosak, ujak, tehát ujabb izlésben épitvék. Két sort képezvén a házak, e falu szerfelett hosszu, csaknem mint Páris, azért igen divatos

a lovaglás, miért egy órára egy frankot kell fizetni. A fürdőhely sima, biztos, finom, homok az alja, puha mint a bársony, mindenki magában, matróz nélkül fürdik. Csak két üres szállást, házat találtam, kivettem a Nr. 140-et havonkint 300 frankért. Van benne 4 szoba, két cselédszoba, egy konyha, egy raktár, s butorozva mind, kivéve az ágynemüt. A ház uj, csinos, kecses, és tiszta mint egy templom, — tulajdonosa egy hollandi eredetü asszony. Elég drága is, én legfölebb 150 frankra számitók, — de még drágább az élelem, drágább mint Párisban, pedig minden roszabb.

6-kát még Bordeauxban töltvén, hol a szinházat megnéztük, melynek csarnoka pompás, belseje hasonlithatlanul szép s izlésteljes, 7-én Arcachonba kiköltöztünk. Dinának a ház igen-igen tetszett, ő ki annyira kedveli a tisztaságot, de kényelmes is felosztásában, örvend mint egy gyermek. Ugy látszik Arcachont választván, jól választottunk fürdőhelyet....

És még Mimi! ő paradicsomban van. Látja a tengert, a homokban s a habokban váltva fürdik, csigákat gyűjt, mezitláb sétál a tengerparton, az illatos fenyvesben szurokkal s fenyőalmákkal mulatja magát, van egy leánybarátja is, kivel játszhatik, szünnapjai vannak, mindössze is velem magyarul olvas és ir, néha zongoráz, — van is hatalmas étvágya, két hét mulva már hizik....

Dina kezdetben fejfájást érzett. Talán a fürdő hatása. Később ment vala tőle.

Jolán jól érzi magát.

Én néhány komoly könyvet hozván magammal, olvasok magamnak, néha olvasok regényt Dinának, kinek Jolán is olvas németet, leveleket irok, és költök — de erről később.

Mihamar ismeretséget is csináltunk. A forradalomnak egy nagy eredménye Európában, hogy a magyar nevet, mely felejtve volt, megismerték, és megismervén, megkedvelték. Roppant azoknak száma, kik a magyar ügy iránt meleg részvéttel viseltetnek. Minden tizedik egyénnél legbiztosb ajánlás magunkat magyaroknak mondanunk. S nevünk tisztán áll, nem ugy mint a lengyeleké; igaz, ők majd egy százada barangolják be Európát, s nálok a számüzöttek száma sok ezerekre ment. Házbirtokosunk kitünően fogadott, s mondá: ő leirhatlan érdekkel kisérte a magyar ügy folyását. A bordeauxi chef du gare saját salonjába vezetett be, megtudván, kik vagyunk. Egyik tiszttársa, eredetre lengyel, a magyar háboruban részt vőn. Egy bordeauxi előkelő épitész kijött Arcachonba, hogy velem Magyarországról beszélhessen. Egy itteni orvos magán kivül van, hogy elvégre egy magyarral szólhat. Sok van, ki elvből van irántunk részvéttel, mivel republikánus vagy a szabadság kedvelője, de olyan is van, ki a forradalmaknak nem barátja. Egyik gyűlöli az osztrák, mint nemzetileg idegen uralkodást, másik az alkotmány összeomlását sajnálja, más az aristokratiai intézvényeket, de mindezen különböző, sőt ellenkező szempont nem gátolja ügyünk pártolását. Montalembert monarchikus szempontból sajnál minket, azt hitte nálunk mély gyökérrel birt a monarchia szeretete. Talán azon hiuságnak is van benne része, miszerint ő, lyányágon, az Árpádoktól származtatja magát . . .

. . . Dolgaink egész 20-dikáig jól mentek, de ekkor Mimi fázni kezdett, délután aludni kivánt, mit soha nem tesz, lefeküdt s hőségben ébredt föl. 21-kén sem kelt föl, nem evett, éjjel forró volt mint a tűz és álmában mindent összevisszabeszélt. 22-kén orvost valánk kénytelenek hivni, Mr. Lalesque fils, ki láznak mondta a be-

tegséget. De miféle láz? Agyláz, inláz, váltóláz? . . . A forróság folytonosan tartott. 23-án calomelt rendelt, mi éjjel s másnap hatott . . . De a láz nem akart szünni. Mindinkább nyugtalanok kezdénk lenni. Dinát is, engem is sötét félelmek kinoztak. Ő megijed hamar, de hiszen, annyi halált érve, nem ok nélkül. Én nem esem oly rögtön kétségbe, de ha meggondolom, hogy engem a sors mi sokszor, mi keservesen, mi folyvást sujtott, a bánat néha csaknem megfojt, a keserv csaknem megöl. Nem mutatom s annál kinosabb. 24-én sem könnyült. 25-én fürdőt rendelt az orvos, oka lévén veres himlőt gyanitani, és este pontok látszottak ábrázatán. 26-án azok elboritották. E szerint van okunk nyugodtabbnak lenni . . . de szomoru kilátás, hogy a fürdőt s a szabad leget hetekig nem fogja használhatni. Ime ekkép csak félig értük el utunk czélját. Sőt addig sem. Dina folyvást betegápoló, nincs lelki nyugta, nem jár ki sem az erdőbe, sem a tengerpartra, azon 10—15 percz az övé, melyet a tengervizben tölt . . .

Akárhova megyünk, vagyunk mint a szarvas, mely oldalában hordja a sebző nyilat, fut, de hiában fut, azt mindenhova magával viszi . . . Másrészről mint megkönnyült szivünk, a betegség ekkép meghatároztathatván! Mi mindentől nem féltünk! Mi szerencsétlenség érhetett volna! . . .

26., 27., 28-án mindig szenvedett. Lassan jöttek ki a himlők egymásután. Forrósága nem hagyott alá. Köhögött. Szemei megdagadtak. Hasmenés is gyöngitette. 29-ig ugyszólván semmit sem evett. 30-án mák-haslövetet kapott, ekkor aludt csendesen először. Mulik veressége, de ereje kimerült, nincs kedve semmihez, étvágya semmi, s ha van, ahhoz a mit enni nem szabad. Erőtetése nem akar engedni . . . A napokat mellette töltjük

el . . . 31-kén vágy étel után, . . . s kezd abban részt venni, a mi körülötte történik.

Az orvos jó ember, de hideg volt kezdetben. Az asszonytól megtudván, kik vagyunk, mintha kicserélték volna. Az orvosból barát vált. Ő republikánus, 1848-ban békebiró volt, egyik fődolgozó társa a Tribune de la Gironde-nak, a coup d'état-kor internálták, innen nem távozhatott, Bordeauxba most is csak engedelemmel mehet, azon tul épen nem. És ilyen internatio alatt még sokan szenvednek. Apja, orvos szinte (ő, a fiu, 45—50 éves), legitimista, testvére, kereskedelmi hajóskapitány jelenleg, orleanista, ime ez a képe a franczia pártoknak . . .

Mióta ide jöttem, olvasgatok, olvasom Müller 24 Bücher der allg. Weltgeschichte-jét — nem ismertem; mily ősileg classikus munka, mi szabatos, mi mély, mi quintessenciáló, s mi tiszta, világos a mellett. Nyelve nehéz, különcz, sajátságos, de illik a republikánus szellemhez, mely benne lengedez . . .

Legtöbb időt töltöttem mesék irásával. E szenvedély kapott meg. Némely nap három-négy mesét irtam. Rendesen reggel midőn fölkeltem, és ebéd után este, szivarozás közben. A mit gyermekkoromban éreztem, érzem most is, t. i. az ujhold költői eremet, ha ugyan az, kinyitja, a holdfogyás bezárja. Akkor könnyebben dolgozom mindent, de költői dolgokra csak akkor van kedvem és erem. Különös, hogy 43 éves koromban adom magam a költői pályára. Igaz, a politikával foglalkozván és hivatalt viselvén, egészen azé voltam, én csak egy tárgyé tudok lenni egyszerre. Fiatal éveimben, 16—20 év közt sok verset irtam, dalokat, balladákat, epigrammokat, két kis drámát (a Minervában 1831-ben jelent meg, gondolom Sz . . . n jel alatt), próbáltam eposzt is irni. Otthon megvoltak irataim közt, de alkalmasint el-

vesztek. Belőlök néhány jelent meg a pataki Parthenonban, az Árvizkönyv 3-ik vagy 4-ik kötetében (Vattay), és egy pesti almanachban (1840 v. 1841-ben Sz. Ilona szigete, Napoleon hamvai visszahozataláról). Ifjuságomban egészen a magyar költők befolyása alatt voltam, utánoztam, mimeltem a szavakat, nem a dolgot néztem. Ha valami költemény tetszett, annak párját csináltam, azaz árnyékát rajzoltam. Kölcseyt követni nem volt erőm, Vörösmarty nyelvgeniejét utánoztam másokkal együtt, s Bajzának efféle semmit mondó szavait, bájvidék, — kék távol vágya, — szóval a szépen csengő szavakat, mikben nincs eszme és tartalom. Valahányszor nem voltam a költői szülés perczének melegében, azaz kijózanodtam, természetes, hogy nem tetszett a mit irtam, üres volt az, érthetlen, szavak kongása s csengése eszme s dolog nélkül. Költőink nagy része most is abban szenved.

Uj pályát Petőfy és Arany nyitott, amaz pór, nemesen vagy nyersen, de magyar és költő mindig, emez plastikus és népies, len jár, de soha nem alacsony.

1831—1832-ben, emlékezem, mint jogász, irtam versben két mesét, egyiknek eszméjére emlékezem, az a mit márcziusban feldolgoztam, s mely igy kezdődik: „Esti mécsem csendes fénye mellett.“

E hóban itt, Arcachonban, a következő meséket irtam:

1. A halász és a sziget. 2. Az apa, a fiu s a hid. 3. A kertész és a virágok. 4. A fenyő és a bokor. 5. Kis Mari és a csiga. 6. A habok és a part. 7. A pap és az egyházfi. 8. A dús és a szegény. 9. A két nyúl. 10. A gyermek és a kakuk. 11. Az elégedetlen, ki hont keres. 12. A kakas és a kacsa. 13. A gróf és a föld. 14. A sertések tanácsgyülése. 15. A mén és az iparos állatok. 16. A leányka és a méh. 17. A kérészek és a vén hal.

18. A zászló és a csatázók. 19. Az ifju és az öreg tanár. 20. A disznó és a róka. 21. Az ibolya és a bika. 22. Jolán és a légy. 23. A gazdasszony és a csirkék. 24. A paraszt és a fenyő. 25. Az atya, fiu és a felhő. 26. A bérczcsúcs és a völgy. 27. Az esőcsöppek és a só. 28. Menny a földön. 29. A borostyán és a fenyő. 30. Az ur és az erdő vadai. 31. A fiatal és az öreg ló.

Összesen az előbbiekkel: 46 és 31 = 77.

Két epigramm, t. i. I. Napoleon Szent Ilona szigetén, és III. Napoleon.

E kettőt ide irom.

Napoleon

Szent Ilona szigetén.

Kor gígásza! pihensz komoran s ülsz Szent Ilonának
Ormain, a sorsnak rabja gyanánt, egyedül.
Látnokkép a jövőt látod, mint bánod a multat,
Ah! de hatalmadban nincs sem e, nincs sem amaz.
Bölcs lettél mikoron már elmult minden hatalmád,
Birva hatalmad': bölcs nem tuda lenni agyad!

III. Napoleon.

Császár vagy te, igaz, s mint kell, fölkenve vagy annak,
Annak a nép kent föl, — kent föl a vérivel az.
Isten tett azzá, mint mondod, — az isteni átok,
S népszavazat — de a mit szúronyid irtak alá.
Császár vagy, hisz az ott van mindig, nincsen a hol nép,
S hol van a franczia nép? Nincs, a mi van: rab a mind.

September.

Elvégre Mimi jobban van, 20-án kiment, s néhány nappal később meleg tengeri fürdőt vett minden másod-

napon. Veszi magát szemlátomást. A lábbadozót enni látni gyönyör; mindent fölségesnek talál, olyant is mit különben nem ett volna. Neki most minden „adorable“, „délicieux“, „admirable“, mert ő ugy beszél mint a francziák, kis dolgokra nagy kifejezéseket használva. A franczia mindent a hirre s dicsőségre viszen vissza, az angol és német mindent a kedélyre, az a szépet, ez a jót keresi, az nagyot akar, ez igazat mondani.

Sept. 6-án Feri, Dina testvére, megérkezett utitársával, ki a gazdasági tanulmányokat végezte. Magas, csinos fiatal ember, alig husz éves, nagy gyermek, talán az marad örökké. Beszélni kell hozzá, mint gyermekhez a dajkának, hogy mulassa magát, de mind az aztán mulatja. Semmi komolyság nincs benne, semmi tudvágy, semmi szenvedély, mind az a mit ohajt: hogy nevetés és apró időtöltés közt muljék el a nap. Költ ok és czél és számitás nélkül, nem tudja honnan jő a pénz, és igy nem becsüli, ha még fösvény is volna, mi volna benne egyéb jó? Az, a minő körben, a kivel él, a ki bánni tud vele, nincs semmi önállósága, saját egyénisége. Egyhez ragaszkodik, ez az osztrák rendszer, vagy inkább a császár személye, — oka, mert katonáskodott, és egyszer bemutattatott a császárnak. Jó testvérével, valaha, nehéz napokban, roszul bánt, bár nem szünt meg szeretni ugy a mint ő szeretni tud. Igaz, Dina mind eszére, mind szivére egy angyal hozzá s testvéreihez mérve. Közelében hódolnak neki, bájkörén tul ismét az ördögökéi lesznek . . . Szivesen fogadta őt, sőt neki nagy kéj volt testvérét, és benne szüléinek imádott képét s a szép multat visszavarázsolva szemlélni . . . Én is szivesen láttam, egy az, mivel még tavaly bocsánatot kért, de nem is tudok haragudni örökre, kivált ha előttem látva őt, meggondolom, hogy neki sokat nem lehet betudni . . .

Ki vele van, bizonyos M., a forradalomban hadnagy volt, azután gazdasági intézetben, Óvárott tanult, s Balassa, Feri tutora, adta e mellé utitársul, hogy legalább a gazdaságot tanulná, — katona nem maradhat Feri, mert valami szakadása van. Mihelyt láttam M-et, azonnal átláttam rajta. Piperéskedő, komoly és hiu, szegény és finnyás, makacs és hizelgő, fejes és sima, kevés szavu és gúnyos, eszes ember, — kissé vöröses haju s bőrü, mely szint a magyar rosznak, hamisnak tart. Neki semmi sem tetszik, mindenre van észrevétele, nem beszél sem osztrák, sem forradalmi szellemben, nem tudni ki, sem mit érez, minden rokon- és ellenszenv nélkül van. Ferinek az árvaszék kiszabott utiköltségül évenkint 17,000 francot, zsebpénzt neki adnak ezenfelül 1200 francot, s M-nek fizetést 2000 francot. A pénz M-nél áll, ez jól van igy, de ő a 17 ezeret csak Ferivel együtt költi el, úriasan, bőven, s saját apró kiadásait sem fedezi. Első helyeket vesz, első hotelekbe száll, vendégel másokat, saját barátjait, és számol a mint tetszik. Azt látom, hogy semmit sem tanulnak, M. sem igen, F. épen nem, ámbár M. tekintélyre játszsza magát, de parancsolni nem tud, eszének túlsulya által sem birja vezérelni, s urilag élnek együtt, ime ennyi a mit tesznek. Ferinek egyébiránt elég nyereség, hogy a pénzt külföldön költvén el, sokat, nagyot, ujat lát, s szemeivel az ember magokkal sokat tanulhat.

. . . 14-én elutaztak Párisba, onnan Angliába mennek, honnét 2—2½ hónap mulva visszatérvén, a telet Párisban fogják tölteni. Dina miatt örülök Ferinek, testvérével ő mulat, s annyival inkább, mert Feri vitetni engedi és igy mások helyzetébe bele találja magát. Csak egészsége legyen, mert szép tervei Dinának ismét elromlanak, mint már annyi elromlott annyi évek óta.

Elvégre itt van a hir, hogy Sebastopol 8-án bevéteték, t. i. a város, a déli erősségek, a tengeri arsenál. Angol és franczia részről sebesült és halott van mintegy 12,000, a holtak száma tehet 4000-et. Az oroszok vesztesége még nem adatott hirül, kik az északi oldalra vonulván, onnan ágyuznak.

Azonban ennek a fináncziára most nem volt várt hatása. Oka, mivel az aratás roszabb, mint hitték, és mert Sebastopol eltünvén, most látja minden, hogy a háborunak nincs vége. S hol és mikor lesz annak vége? Az orosz nem fogadhatja el a békét, már csak azért sem, mert a hadi költséget nem fogja megtériteni akarni. És hogyan kényszeritik arra? A háborut birodalmába viszik be? Hiszen Krimből kiűzni is nehéz leend. S ha nem békél, mit csinálnak? Mindig hadi lábon marad a sereg is, a flotta is? Melyik tudja e helyzetet tovább kitartani, az orosz otthon, vagy az egyesültek távol hazájuktól? Oroszország erősségnek, melyet körülkeriteni és kiéheztetni lehessen, igen is nagy. Az osztrák nem mer, a porosz nem akar mit sem tenni. Sőt a spanyolok csatolódása az egyesültekhez oda mutat, hogy a háborunak nincs vége. Talán mégis összezavarodnak a dolgok akképen, hogy a királyok vetvén, a népek aratnak. Nem reményltem ezt ugyan, de lehetetlennek sem tartottam.

. . . Ez eseményt azonban saját helyzetem javitására nem tudtam felhasználni. Boszús vagyok magamra. A sors üldöz, talán megérdemlem . . .

Ismét sok mesét irtam e hóban. Velök furcsán vagyok, hol tetszenek, hol nem, hol pedig csak némelyik tetszik, — saját munkáimtól én gyakran undort érzek. Ezért van Horácnak igazsága:, nonum prematur in annum. Kell elfelejtenünk magunknak, hogy mint idegene-

ket hideg vérrel, részrehajlatlanul itélhessük meg. Ide irom czimeiket:

1. Az ártány és a házi eb. 2. A testhalom és a pásztor. 3. A tyuk és a pacsirta. 4. A bogyó és a burgonya. 5. A czopfos öreg és a gyermekek. 6. A villám és a harangozó. 7. A kétizü patak. 8. Az épitész és a homokszem. 9. A nap és a csillagok. 10. A vakondok és a virágok. 11. A tyrann és az oraculum. 12. A majom és kutyája. 13. A gonosztevő és az almafa. 14. A róka és bárány. 15. A szél s a hajók. 16. A tenger, homoktér s az erdő. 17. A farkas és a róka. 18. A vadász és az állatok. 19. A gyermek és a gyöngy. 20. A bárány és anyja. 21. Az erdő és a tűz. 22. A beteg oroszlán és a róka. 23. A röst és Szűz Mária. 24. A gyermek és az útilapu. 25. A hajó és a matróz. 26. A csúszó borostyány (Epheu) és a tölgy. 27. A hernyó és a falevél. 28. Az oltott fa és az utas. 29. A két paripa. 30. A halász s a csiga. 31. A darázs és hangyák. 32. A gólya, békák és a pelikán. 33. A tanács és a művész. 34. Az apa és fia. 35. A torony és egyház. 36. Az ember és állatok. 37. A fügefa és a legyek. 38. Az utas és az éj. 39. A juhász és a gazda. Volt már 77. E hóban irtam 39, összesen 116.

October.

E hó első napjai itt is borusak kezdének lenni, az ősz mindenütt ősz, eső, szél, fellegek az év vénségét jelentik. Azonban az asszony az ősszel pontosan jelentkező fejfájdalmat még nem érzi, és jónak a jele, talán az Isten könyörülni fog rajta, és e telet élvezhetni fogja.

8-án elbúcsuzván Arcachontól, délután Bordeauxban valánk, s ott Duphotnál ebédelénk válogatott társaságban. Este 11-kor indulánk Párisba, s ajándék által kicsinálván, hogy a kocsiban magunk maradhatánk, másnap este 8-kor Párisba szerencsésen, bár kifáradva megérkezénk.

De nem sokára ringatók magunkat az örömben, hogy Dinának a tengeri fürdők jót tevének. Harmad nap mulva már érezte fejfájdalmait s mint tavaly, mint harmadéve, mint negyedéve, hol fel van, hol fekszik, kezdődik a régi szomoru élet. Dubois, a hires orvos, lapdacsokat rendelt, de mit sem használ, Ducommun electricitást alkalmaz, de nem segit az sem... várunk, reménylünk, félek tőle, hogy mind hiában.

Eż az oka, hogy Mimi nem maradhat a háznál, ő beteges anyját, élénk lévén, csak kinozza, ha beteg nem volna Dina, a legjobb nevelője lenne. Órákat adatni sokba kerül, azonban ez csak 2—3 óráját foglalná el naponkint, különben unná mágát gyermektárs nélkül, s mindig a nagyok közt lenni rá nézve rosz, elveszti gyermekdedségét, kivált ő, kinek oly átlátó és beható felfogása van. De az életmódban sem lehet vele rendet tartatni, ha fel van velünk este, az neki árt, ha fektetni akarjuk, az nem jár do gálás nélkül, mi jellemére ártalmas. Jolán lehetne társa, de ő már nagy, nagyok közé vágy, és komoly s kissé veszekedő természetü lévén, mindig csak pörlekednek. Ezeken kivül egészsége sem a legerősb, egy rendezett, egyszerü iskolai mód neki csak javára fog lenni. Dina nehéz szivvel fog megválni tőle, de betegeskedése kénszeriti rá, s belátja, hogy egy-két évre Mimit a háztól eltávolitani, mind hasznos, mind szükséges.

Sok nevelőintézetet megtekintének, de nem tetszett, a legtöbb csak üzlet, és nem nevelőintézet. 90—100 gyermeket tanitani lehet, nevelni nem. Végre a Coulon de Meuron-ét választók (231. rue du Faubourg St. Honoré), ott csak 24 növendék van, tágas lak, valóban nagy, szellős, napos kert, a tulajdonos maga nagyon gazdag, de ép azért 10 hói kiadás rá megy 1700—1800 frankra, — egy a legdrágább intézetek közül, de hiszen nekünk csak ez egy gyermekünk van.

Én rám Párisban sok apró kellemetlen baj várakozott, — oka mivel jövedelmünket akartam szaporitani, sem otthonról nem kapván mikre számoltam, sem némely részvényeink nem jövedelmezvén. Ezen bajok alkalmatlanná tőnek minden szellemi munkára, — de küzdöm bátran, elvem s jelszavam mindig: nem csüggedni el, hanem megvivni az akadályokkal, és legyőzni a bajokat. . . .

Jolánra már legalább 6—7000 frankot költénk előlegezve; Bárczyné otthon Dinának 5—6000 fr. kamattal adós, a Badeni házból 4 év alatt 4000 pftnak kellett volna bejőni, és sem számadás, sem pénz, sőt ugy halljuk 5000 pft. a kiadás rá. Dina irt is Lebannak, — és ez még haragszik, hogy ő pontatlan, hogy Dina azt kérdi tőle, de hát mi jött be és hova fordittatott? . . .

Mielőtt Arcachonból eljöttem volna, irtam néhány mesét:

A szőlőpásztor és a seregélyek.

A majom és a bárány.

Az apa és a fia.

A vadász és gyermeke.

(Párisban). A nyolczas szám és a zero. Ez 5, az előbbiek 116, összesen 121.

November.

Mind hiában, Dina nincs jobban, kél és fekszik, órái vannak szabadok, napjai nincsenek, s azon estét is, melyen hetenkint egyszer fogadunk, ő ágyban tölti többnyire. . . .

Mimit csakugyan a nevelőintézetbe adtuk. Örült neki, uj világba lépett, de mi busultunk, éjjel ágyacskájára tekinténk, és üresen láttuk.

November 15-ke, Lipoldám névnapja, elég jó s örömteljes nap volt. Először mert ő nem szenvedett nagyon, másodszor mert sok kedves vendégeink érkeztek, Feri és nevelője Angliából, őket vártuk, — Kozina, a festész, Magyarországból, Weber Ausztriából, ezeket nem vártuk. E két utóbbit Dina igen kedvelli, amaz gyermeksége óta barátja, s ott lakik Pulyán, hol Dina tölté szüléivel a nyarakat, emez egyik legjelesb dilettans-tenor volt Bécsben, Dina anyjával gyakran énekelt; akkor a mostani minister Bach-al az udvari kamaránál szolgált, 1849-ben, mint radikál leköszönt, de különben is ő bár német nevü, olasz földön született s olasz lelkestül testestül. 1849-ben, midőn Dina Pesten volt s én bujdostam, ő volt leghivebb véde, vigasztalója, barátja.

E névnap tehát Dinának valódi kis ünnepe volt, ugy hogy öröme erősb volt fájdalminál, s ezek annak hódolni kénytelenek voltak.

Kozinát mi hivtuk, hogy telepednék meg, ideiglenesen Párisban, részint mivel utálja az osztrák rendszert otthon, részint mivel az egyetemes képkiállitás mint művésznek tanuságos és élvezetes, de különben is itt ő

sokat szerezhet. Azonban kijövetele véletlen volt, mert eleve nem értesitett. Ő Magyarország legjelesb arczképfestésze, de Pestre soha nem akart menni, ezért Barabás monopolizálja ott a hirt. Mi tőle négy arczképet birunk. Ha neve volna mint Dubuffenek, 2000—3000 fr. kérhetne, igy kevesbbel megelégedvén, sok munkát kaphat. Azonban sok fáradságba került mig egypár munkát keritheténk neki. Először is Dr. Duboist, ki doyen de la faculté, első szülész, a császárné orvosa, báró, fia azon Duboisnak, ki Maria Louiset lebetegité, először is őt festi. Ha sikerül, szerencséje s hire meg van alapitva. Csakhogy Kozina a mint szerény, elves, becsületes ember, ugy különös is, és inpraktikus, különben dolgát sokra vihetné. Hiában halmozzuk elébe az alkalmat, nem tud vele élni. Sok munkát csinált ő nekünk, de szivesen szolgálunk, — talán nem lesz hálátlan mint annyi más.

Türr ezredest, ki házunknál mindennap volt, kit innen elutazni mi segiténk, csinálván neki 7—8000 fr. gyüjteléket, Bukarestben, hol az angol hadi parancsnok megbizásából, angol uniformban működött, az osztrák főparancsnok elfogta mint egykori szökevényt. Esztelenség volt tőle oda menni, kinél az erő, annál a jog — s az angol kormány csúfosan viseli magát.

November 21-ik napja gyásznap a magyar nemzetre és irodalomra nézve. E napon halt meg Vörösmarty, kétségkivül legnagyobb költőnk, kivéve Petőfit. Teleki József is elhalt, mielőtt nagy műve, a Hunyadiak kora, megjelent volna. A régi athléták egymásután elmennek, s vajjon támadnak-e helyökbe ujak? Ha az emigratio elhal, s irodalmunk fejei is elhalnak, a magyar nemzet csak nagy halott leend, melyre a sir vár. 1849 óta csapás csapást, villám villámot ér, a sors sem nagy

sem kis dolgainkban nem kedvez, sőt csak elleneink ereje növekszik. Lehet mind ez parányiság egy nép életében, melynek éveit századokkal kell mérni, de mi egyének csak azon bút és örömet érezzük mit megélünk, a jövő nagyság ismeretlen lévén, minket sem nyugtathat, sem nem vigasztalhat meg. Várjunk és az alatt szenvedjünk, im ez a mi végzetünk.

Házi csendünk is megzavartatott egy igen kellemetlen esemény által. Egy éve, hogy Dembinszki generál nálunk fiját bemutatá, ki ifju, tanult, művelt, értelmes ember. Arcachonban lévén, levelet kapunk, melyben — nagy meglepetésünkre, Jolán kezét kéri, kivel mint gyermekkel bánt ha jőve hozzánk. Dina nem volt ellene, de én tudom mi kin a hazátlanság, s ha Jolánt magunkért kivánom itt birni, de neki e sorsot nem ohajtom. Különben is némit hallottam az ifju Dembinszki életmódjáról, elvei materialismusból meritve, erkölcsre nem tart sokat, czélja a haszon, szent a süker, panszlavismusra hajlik, . . . Jolánt bizonyosan nem szereti, alkalmasint vagyonára számit. Azt felelvén neki, hogy nagyanyjától függvén Jolán, mint tutrixtól, mi sem nem adhatjuk kezét, sem meg nem tagadhatjuk. Erre válaszolt, melyből lelkületének szarvai akaratlanul kinyultak. . . . Visszajövén, s atyjával találkozván, az maga mondá: ha van elvtelen, erkölcstelen s materialista ember, az az ő fia, necsak ne adjuk neki Jolánt, de vigyázzunk jól fel, mert az mindenre képes. . . . S ime kisült e hó végén, hogy ő a szobaleány által Jolánnak leveleket küldött, hogy Jolán elég gondolatlan volt rá felelni, hogy végre azt merészelte neki irni: menne el vele, ne gondoljon neheztelésekkel, nagyanyja és mi majd kibékülünk. Jolán nem szerette, de feje gyönge, igen gyönge, jelleme azonban volt a szökési tervet nem

fogadni el, sőt nekünk megmondani; — természetesen Dembinszkinek kiadtuk az utat, és a szobaleányt a rendőrség által vezettettük ki a házból. S Dembinszki talán megszégyenlte magát? Nem, sőt dicsekedve ismerte el.... Ez és sok egyéb mutatta, mi mélység szélén állt Jolán, Dina sokat szenvedett e miatt, de Jolán is, s én éreztetém vele neheztelésem egész sulyát....

Igyekszem, hogy honába térjen vissza.

December.

Jerney is meghalt, történet- és régiség- buvár, ki szorgalmas, vállalkozó ember volt, s még többet tett volna, ha vagyoni állapota megengedi. Ohajtott a régi Magyarország felfedezésére menni, de Oláhországon tul nem mehetett. 1848-ban én a statistikai hivatal tagjává neveztem volt ki.

Tavaly Jászay Pál halt meg, ki Teleki Józsefnek történeti buvárkodásaiban jobb keze volt, s kinek e mellett alkalma lőn 1000—1500 iv eredeti, részint titkos históriai okleveleket a bécsi császári levéltárokban lemásolni. Meghalt mielőtt összeállithatta s felhasználhatta volna. Már az előtt halt meg Jancsó, erdélyi régiségbuvár, kinek gazdag kézirat-gyűjteménye volt.

Sülyedünk, sülyedünk, ugy a politikai mint az értelmi téren, dőlnek oszlopaink, s helyökbe ujakat nem látunk emelkedni.

A lengyel emigratiót is nagy csapás érte, Miczkievicz Ádám, legnagyobb költője a lengyel népnek, Konstantinápolyban meghalt. A tér tisztul az autokraták előtt, hogy akadály nélkül haladhassanak czéljaik felé. Igaz, Miklós megdöglött mérgében, mint a sátán meg-

hal a menny kapuinál, de Napoleonnak minden terve sükerül, minden, Ferencz Józsefet is a szerencse kiséri, a porosz király, e részeges legény, mint bölcsős gyerekkel bánik a poroszokkal, másrészről a demokratia képviselői, Mazzini, Kossuth és Ledru Rollin don quixotti szerepet játszanak, ugy hogy kezdik az okos emberek szégyenleni miattok magokat, — azoknak minden bolondság javukra válik, ezek meggondolt lépésök is mint őrült tett tünik fel, s e szerint a despoták ügye folyvást gyarapul, mig a demokraták nemcsak hátra mennek, de még a közvélemény consideratióját is elvesztik.... Jó hogy már ez évnek vége leend, az uj év talán uj időszakot derit reánk.

Én ösztönileg ugy hittem, évek fognak elmulni, mig végzetünk változni fog, s 10 évi számüzetést hibáink bűneink büntetéseül (mert a leczkét, szigoru lakolást megérdemlik a demokraták) örömest elfogadtam volna. A jelen háboruból soha semmit nem reményltem a népekre, Miklósnak Konstantinápoly kellett, az Angol azt nem adhatta, Napoleon Európában s saját nemzete előtt állást akart magának kivivni, s megboszulni Miklós személyes sértéseit, — mihelyt hadserege némi dicsőséget arat, mihelyt a fejedelmek közt helyet foglal el, az első alkalmon kapni fog, békét köthetni. Anglia maga nem folytathatván a háborut, kénytelen őt követni a béke utján. A nép ösztöne a legjobb biró, Francziaország e háborut egykedvüleg nézte, sőt népszerütlen volt, ellenben Angliában buzgott mellette a közvélemény.... Jobb tehát ha mielőbb béke lesz. A világ hosszan nem nyugszik, támad uj viszály. Nem csodálnám, ha mihamar Oroszország és Ausztria közt támadna véres, boszuló harcz, vagy ha Orosz- és Francziaország egyesülne Anglia

ellen. Sőt reménylem ezt. Egy korz-tól minden kitelik....

Minden esetre a képzelt 10 évből 6 év ime lefolyt. Békén várom még a négy lefolyását, ha ez is elmult, kétségbe esem, vagy ha tehetem, mint a stoikus, nyugalommal alá vetem magam a változhatlan végzetnek.

És aztán?! Ha elmulik 10—15 év, s én 60. évem felé járok, és nem lesz semmi, semmi kilátás? Itt kell meghalnom? Idegen földben feküinnöm és elporlanom? Irénkém mellett várjam a feltámadást? Avagy akarhatok akkor visszatérni? Hol a remény végkép kialszik, szabad lesz visszatérnem? A számüzöttnek nem szabad a hazában élni, mint szabad azoknak, kik a számüzetés kinjait nem ismerték? Ez bezzeg a kérdések kérdése! Eddigelé nem tettem magamnak e kérdést, és nem is feleltem reá. Az elvnek hódolni kell a sirig, szenvedni értte örökké, avagy az öreg megérdemli, hogy pihenjen honában? Mit teszek akkor? Mit?... Várjunk, várjunk, idő hoz tanácsot, ne előzzük meg az időt, talán a zsarnok is 20 évi fogságnak ismervén el a 20 évi számüzetést, megelégszik e büntetéssel...

Irtam egy mesét A róka és a farkas 1, összesen 122.

És irtam I—XXXII. darab verset, ily czim alatt: Számüzött gondolatai (vagy andalgásai).

Öreg napjaimra lettem ismét költő. Kulcsa e tüneménynek helyzetemben van. A számüzött keveset gondol és tesz, tárgya és tere nem lévén, ellenben sokat tapasztal, szenved, érez, emlékezik honára a jobb napokra, rokonaira, barátaira. Ezért természetes, ha a számüzött hasonlit a fához, mely lágy őszszel másodszor virágzik és gyümölcsözik. Külföldön az ember, elszigetelve élvén, csupán a multban él, a zajban és csendben

él, a sokaság közt is magányosan, élvek közt is busan, mint egy gyökerében tört s kifordult fa, melynek ágai gyömölcsöt és zöld lombokat hordanak, de azok a multból származnak. . . . Azonban az én sorsom bánattal tele, barátimban csalatkoztam, jótétemért hálátlanságot arattam, legjobb, legnemesb szándékimban félreértettem, mindenütt önzéssel, szivtelenséggel, haszonleséssel és ostobasággal találkoztam. Dinám folytonos betegeskedése mind élvre, mind munkára alkalmatlanná tesz, ha van mindennapi kenyerem, mi soknak társaim közül nincs biztos, azt könnyeimmel öntözöm, Irénkém, e gyönyörü angyal, életem e kedve és álma, elhagyott engemet, még mindig vérzik sebem, sirján még mindig fáj szivem, nemde természetes, ha ennyi suly alatt, mint sziklák sulya alatt, a forrás kifakad, — e forrása a szivnek azon sok panasz, mit verseimben kifejezek. Nem keresem, ömlik az magától, mint a vér ömlik az érből, ha egyszer fölnyittatott. Ezért gyülnek oly szaporán verseim. Csaknem tisztán irom le őket. . . . Pedig alig szentelhetek nekik egypár órát. Irtam e hóban 32-őt. . . Mind valódi érzésemet, mit 6 év folytában itt és ott éreztem, fejezi ki. . . . A folyó számokban (I. II. III. stb.) kevés változást kell tennem, hogy az egy egészet képezzen, azon momentumok sorát követve, a mint menekvésem folytában azok lelkemben felvilágoltak. . . . Lehet, másokra nézve nem lesz becsök, ha nem lesz, sajnálom, mert éreztetni kivánnám másokkal, mik egy számüzöttnek gondolatai, vágyai, fájdalmai. . . .

Mi e telet Pauban vagy Toulouseban akartuk tölteni, s hogy vissza jövénk Párisba, oka mivel Dina jobb telet reménylt, s némi öröme, testvérével, Ferivel lehetni. Egyik reménye sem teljesedett. Szenvedései

nem szüntek meg, s az erkölcsieket Feri csak öregbitette....

S az orvosok is vélvén, mikép éghajlatot kellene változtatnia, Jolánt is elvégre haza kellvén vinni, s hogy testvére által ne gyötörtessék, Dina elhatározta utlevelet kérni s Pestre menni, annyival inkább, mivel otthoni dolgaiba is rendet kellene hozni. Folyamodott az osztrák bel- és rendőrministerhez, s nem kétljük, meg fogja kapni. Uj éghajlat, uj életmód, uj dolgok, foglalkozás, szórakozás, fáradság nervosus betegségekben többet ér minden orvosszereknél, és igy én is megnyugodtam benne. Talán az ottani orvosok szerencsésebbek lesznek....

S ime vége ez évnek is. Nem dicsérhetem, jót, ujat nem hozott nekünk, de nagy balcsapás sem ért, tehát nem zúgolódom. Nem azért mondok hálát az Istennek, a mi jót adott, hanem a mi roszszal sujthatott volna, és tőle megkimélt. Hiszen már ez is elég, sokan vannak, kik magokról ezt sem mondhatják el!

Nyomatott Bécsben, Holzhausen Adolfnál.